

И.Каримов, М.Рустамова

ФАЛСАФА ФАНИ ТАРИХИ ВА НАЗАРИЯСИ
(методик қўлланма)

Тошкент – 2007

Ушбу «Миллий истиклол гоёси; ҳуқуқ ва маънавият асослари» ихтисослиги бўйича таҳсил олаётган Олий таълим бакалаврият босқичи талабалари ҳамда фалсафа фанидан дарс бераётган профессор-муаллимларга мўлжалланган биринчи тажрибавий методик қўлланмадир. Мазкур қўлланмада фалсафанинг фан сифатида шаклланиш тарихи, унга Оврупо ва Шарқ халқлари мутафаккирларининг кўшган хиссаларига ҳолис баҳо берилиб, Оврупопарастлик (Европацентризм) ва шарқпарастлик (Азиацентризм) майлларидан ҳоли фикрлар баён этилган. Фалсафа фани назарияси ва методологиясига доир фикрлар кенгрок баён қилинган. Фалсафа фанининг миллий мустақилликни мустаҳкамлаш ҳамда умуммиллий ва умумбашарий моҳияти, ижтимоий тараққиёт ва инсон камолотига кўрсатадиган ижобий таъсири далилланган.

Қўлланмадан профессор-муаллимлар ва талабалар, аспирантлар фойдаланишлари мумкин.

Такризчилар: фалсафа фанлари доктори,
профессор **С.Отамуродов**
фалсафа фанлари доктори
К.Ж.Туленова

Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети Илмий Кенгаши йиғилишида ушбу методик қўлланма муҳокама қилиниб, нашрга тавсия этилган.

Каримов Н., Рустамова М. Фалсафа фани тарихи ва назарияси Олий ўқув юрти талабалари ва муаллимлари учун методик қўлланма. Таълим йўналиши: 5141500 – Миллий истиклол гоёси; ҳуқуқ ва маънавият асослари. Низомий номидаги ТДПУ нашриёти, 2007 йил, -224 бет.

© ТДПУ нашриёти. 2007 й.

МУҚАДДИМА

«Таълим тўғрисидаги Қонун» ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»ни бажариш жараёнида 2001 йилдан эътиборан «Миллий истиқлол ғояси; асосий тушунча ва тамойиллар» фани Давлат стандарти таркибига киритилди. Таълим классификаторида Низомий номли Тошкент Давлат педагогика университети жамоаси бу йўналишдаги фанлар бўйича маъсул этиб белгиланди. Президент Ислом Каримов ўз Фармонида бу йўналишдаги фанларни такомиллаштириб бориш учун «Тажриба майдончалари» ташкил этиш кераклигини талаб этган эди. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги буйруғи билан таянч Олий ўқув юртлири бўлгани сабабли ТДПУ ва Ўзбекистон Миллий университетини шундай «Тажриба майдончаси» этиб белгиланди.

ТДПУ «Фалсафа» кафедраси жамоаси бу ишончни оқлаш учун астойдил меҳнат қилди. Таълим тизимига киритилган янги-янги фанлар учун тажрибавий ва намунавий дастурлар тузди. Профессор-муаллимлар шулар асосида ваъз (лекция) матнлари тайёрлаб, апробациядан ўтказдилар. Ҳозир «Миллий истиқлол ғояси; ҳуқуқ ва маънавият асослари» йўналишида бакалаврият талабалари учун 10 та, магистрантлар учун 6 та фан ўтилиши Давлат стандартида белгиланган. Шундай бўлишига қарамай, маълум бир сабабларга кўра, бу фанлардан дарс берувчи муаллимлар ва таҳсил олувчи талабалар учун на методик қўлланма ва на ўқув қўлланмаси чиқарилган. Бу ҳол ёш авлод шу йўналишда чуқур билим олиши учун муайян қийинчиликларни келтириб чиқармоқда.

Ана шу сабабдан ТДПУ раҳбариятининг кўргазмасига биноан, шу йўналишда тўпланган тажрибаларга таяниб, аввало методик (услужбий) қўлланмалар, иккинчи босқичда, уларни апробациядан ўтказиб, ўқув қўлланмаси, учинчи босқичда эса дарсликлар яратиш бўйича ишчи гуруҳи ташкил этилди. Ишчи гуруҳи томонидан ҳозиргача 4 та фан бўйича методик қўлланма матнлари тайёрланди, магистрантлар учун яна 2 та методик қўлланма устида иш кетаяпти.

Қилинган ишларнинг самараси сифатида «Фалсафа фани тарихи ва назарияси» методик қўлланмаси нашр этирилиб, профессор-муаллимлар ва талабалар ҳукмига ҳавола этилмоқда. Бу фан 2 ва 3-курсларда ўтилиши назарда тутилгани сабабли, такрорланиш бўлмаслиги учун фалсафадан ўтиладиган 1-блок соатлари ҳам унга қўшиб юборилиб, жамми 250 соатлик дастур асосида ушбу методик қўлланма тайёрланди.

«Миллий истиқлол ғояси» йўналиши бўйича махсус тайёргарликка эга педагог кадрлар етарли эмаслигини ҳисобга олган ҳолда қўлланма лекция матнлари тарзида тайёрланди. Назаримизда, шундай ҳолатда бу фанлардан дарс берувчи профессор-муаллимлар ўзларининг ваъз матнларини тузишга қийналмайдилар, айниқса Ёш ўқитувчилар учун бу жуда қўл келади. Ана шу матнлар асосида амалий машғулотлар сценарийлари тузиш, семинарларни интерактив услубларда ўтказиш имконияти кенгайди, деб ўйлаймиз.

Қўлланма тажрибавий бўлгани учун баъзи камчиликларга йўл ҳўйилган бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳурматли касбдошларимиз ва албатта талабалардан ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини ҳеч тортинмай бизга жўнатишларини илтимос қиламиз. Бу, кейинчалик тайёрланадиган ўқув адабиётларининг такомиллашган нусхалари вужудга келиши учун ўзига хос қафолат бўлади, деб ўйлаймиз. Шунинг учун ҳам қўлланма ҳақида ўз танқидий фикрлари, мулоҳазаларини билдирган, тавсиялар берган барча бағрикенг, миллий ғурури баланд инсонларга олдиндан ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

(Манзилимиз: Тошкент шаҳри, Яққасарой тумани, Юсуф хос Ҳожиб кўчаси, 103-уй, Низомий номидаги ТДПУ «Фалсафа» кафедраси).

Муаллифлар.

1 БЎЛИМ. ФАЛСАФА ФАНИНИНГ УМУМИЙ МАСАЛАЛАРИ

(8 соат лекция, 10 соат амалий машғулот)

1-мавзу. Фалсафанинг фан сифатида шаклланиши, униги предмети, функциялари ва муаммолари.

Режа:

1. «Фалсафа» ва «Фалсафа фани» тушунчалари ўртасидаги умумийлик ва айримлик.
2. Фалсафа фаниниги тадқиқот соҳаси ва предмети.
3. Фалсафий дунёқараш, униги миллий ва умумбашарий моҳияти.
4. Фалсафа фаниниги ижтимоий вазифа (функция)лари ва муаммолари.

Ушбу лекцияда одам-олам муносабатларини илмий тушунишда фалсафий қарашларниги алоҳида, бетакрор ўрни борлигига эътибор қаратилади. Фалсафаниги фан сифатида шаклланиши узок тарихий жараён бўлганлиги айтилади. Фан сифатида униги ўз тадқиқот соҳаси, предмети ва функциялари борлиги таъкидланади. Ҳар бир тарихий давр муаммолари фалсафий баҳс соҳасига айланиши табиий хол эканлиги далилланади.

1. Олам ва унда одамниги ўрни муаммоси ҳамиша қизгин баҳс-мунозара объекти бўлиб келган. Бу муаммога илмий жиҳатдан ёндашишниги қарор топишида барча мамлакатлар, жумладан, Ўзбекистон файласуфлариниги ҳам хизматлари бор.

Оламини, унда одамниги ўрнини фалсафий идрок этишдан аввал «фалсафа» ва «фалсафа фани» тушунчалари ўртасидаги умумийлик ва айримликниги фарқини англаб олиш муҳимдир. «Фалсафа» умумий ва

кенг тушунча бўлиб, олам, унда одам ва унинг уюшмалари (жамоалари, ижтимоий ҳаракатлари, партиялари, давлатлари ва х.к.)нинг ўрни, қисқаси, инсон омили қандай? деган саволларга ҳар бир тарихий даврда, минтақа ва мамлакат халқлари, тафаккур ва турмуш тарзларидан келиб чиқиб, турлича қарашлар мавжуд бўлган ва ҳозир ҳам шундай.

Инсонда табиатан фалсафий фикрлашга мойиллик кучли. «Философия» атамаси юнонча иккита сўз бирикмасидир («филио» - севаман, «софио» - донолик). «Фалсафа» эса лотинча «философия» сўзининг ўзбекчалашган шакли бўлиб, у «донишмандликни севиш» маъносини англатади. Немис философи Гегелнинг фикрича, фалсафа донишмандликнинг ўзидир. Шу нуқтаи назардан қараганда, эртақлар, ривоятлар, достонлар, кўшиқлардан тортиб барча динларнинг муқаддас китобларидаги олам, унда одамнинг ўрни қандай бўлиши керак, деган саволга ўзига хос жавоблар бор. Шунинг учун қадимги греклар барча фанларни фалсафа, яъни донолик, донишмандлик ифодаси ҳисоблаганлар. Натижада одатий (қундалик) онгда тарихан «фалсафа – фанлар фани», «фалсафа – фанлар онаси» деган фикр кенг тарқалган. Эшитилиши жозибали ва эҳтиромли кўринган бу иборалар остида фалсафани фан сифатида тан олмаслик мақсадлари ётадики, бу бизнинг давримиз учун хатарли майл (тенденция)дир. Ҳатто олимларнинг баъзилари ана шу ақидага таяниб, фалсафа фанига муносабат белгилайдилар.

Ҳарб мамлакатларида эса эндиликда фалсафага эҳтиёж қолмади, чунки у парчаланиб, барча фанларга, айниқса ижтимоий ва гуманитар фанларга тарқаб кетди, деган нуқтаи назардан келиб чиқиб муносабат белгилаш майли етакчидир. Бундай қарашларни XIX асрдаги

позитивизм асосчиси О.Конт илгари сурган бўлиб, у Н.В.Яневич, В.Виндельбанд томонидан ривожлантирилди.¹ «Фалсафа – дейди Виндельбанд, - барча мулкани фарзандларига улашиб, шундан сўнг кашшоқ одам сифатида кўчага улоқтириб ташланган қирол Лирга ўхшаб қолди». Афсуски, бундай ғайриилмий нуқтаи назарда турган ватандошларимиз ҳам йўқ эмас.

Бундай фикрлар хатолигини, ғайриилмий эканлигини ғоявий-назарий жиҳатдан исботлаш долзарб вазифалардан бири бўлиб турибди. Чунки фалсафа фан сифатида шаклланиб, ўз тадқиқот соҳаси ва пердмети аниқланганига анча вақт бўлди.

Фалсафа фан сифатида мавжуд нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқадорлиги ва ривожланиш қонуналарини, одам-олам муносабатларининг туб моҳиятини билишга имкон яратади. Бу ҳақда Ўрта асрнинг машҳур файласуфи, «Иккинчи муаллим» номи билан жаҳонга танилган олим Абу Наср Форобий бундай дейди: «Мавжудот ҳақидаги билим кўлга киритилса, шу ҳақда таълим берилса, мавжудотдан бўлган нарсанинг зоти билинса, нарсанинг маъноси тушунилса, ишончли далил-ҳужжатлар асосида шу нарса ҳақида миёда бир турли ишонч ва тасаввур пайдо бўлса, мана шу маълумотга доир фанни фалсафа деймиз.

Фалсафа билими очиқ-ойдин ишончли далил-ҳужжатларга эга бўлади. Одамлар фалсафа йўли билан исбот этилган мавжуд нарса ҳақида тўла ишонч ва қаноатга эга бўладилар».¹

Бу фикрлардан кўриниб турибдики, ватандошимиз Абу Наср Форобий ўз хулосаларида фалсафа фан сифатида илм-фан далилларига асосланиши, одам-олам

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., Абдулла Қодирий номидаги «Халқ мероси» нашр., 1993. - 183-184-бет.

муноабатлари шулардан келиб чиқадиган ишонч ва қаноатга таяниши лозимлигига эътиборни қаратган.

Фалсафа фанининг қонунлари, категориялари, тушунчалари, тамойиллари ва фалсафий билиш методлари шаклланиши узок тарихий даврни ўз ичига олади. Ана шулар орқали оламни, унда одамнинг ўрнини фалсафий англаш имконияти вужудга келади. Биз яшаётган тарихий даврда барча кадрлар ўзларида фалсафий (донишмандларча) фикрлаш қобилиятига эга бўлишлари ижтимоий тараққиётда инсон омилининг ўрни ва ролини илмий англаб олишлари учун қафолат бўлади.

2. Фалсафа фан сифатида бошқа фанлардан устун ҳам, кам ҳам эмас. Моҳиятан фалсафа фани предмети аниқланиши бошқа фанлардан фарқ қилмайди. Чунки истаган фанни олманг, унинг предмети аниқланиши узок тарихий даврларни ўз ичига олганининг гувоҳи бўласиз. «Фалсафа» атама сифатида тарихан турлича маъноларда қўллаб келинди. Жаҳондаги жуда кўп олимларнинг асрлар давомидаги изланишлари, тадқиқотлари натижаси сифатида одам-олам муносабатларига илмий-фалсафий ёндашувга имкон туғдирадиган ўз тушунчалари, категориялари, қонунлари, услублари, тамойиллари аниқ-равшан бўлгач, немис файласуфи Гегель томонидан уларни муайян бир тизим (система)га солиш бошланди.

Олам ва унинг умумий манзараси, буни билиш мумкин ёки мумкин эмаслиги, шу жараёнда одамнинг ўрни ва оламни ўзгартиришдаги ролини аниқлаш, оламга гўзаллик қонунларига асосланиб муносабат белгилашнинг турли усулларига амал қилиш жараёнида муайян дунёқараш ва тафаккур тарзи шаклланади, шу дунёқарашга ва тафаккур тарзига мувофиқ кадриятли онг вужудга келади. Бу дунёқараш ва кадриятли онг одамнинг муайян йўналишдаги имон-эътиқодида ўз мужассамини

топади. Демак, фалсафа фанининг предмети ана шу ҳолатларни камраб олиши керак, деб ҳисоблаймиз. Шунинг учун ҳам фалсафа фани предметининг куйидаги таърифини берамиз ва уни ўз нуктаи назаримиздан туриб тавсифлаймиз.

Оламни илмий билиш, унда одамнинг ўрни ва ўзаро муносабатини аниқлаш жараёнида кенг қамровли тафаккур тарзига асосланиб илмий дунёқарашни шакллантириш, инсон онги ва қалбига шунга мувофиқ имон-этиқод руҳини сингдириш илмий фалсафанинг предметиدير.

Фалсафа фанининг тадқиқот объекти билан унинг предмети ўртасида яқинлик бор. Бироқ, предмет ўша объектни ўрганиш услуб ва усулларини ҳам ўз ичига олади. Юқоридаги таърифда бу ҳолат инобатга олинган. Сўнгра, унда бизга ҳозиргача маълум бўлган таърифлардаги умумий мазмун сақланган ҳолда бошқа фалсафий оқимлар, йўналишлар ва мактаблар учун характерли бўлган жиҳатлар ҳам ҳисобга олинган. Уларнинг инсоният маънавий такомиллидаги ўйнайдиган ва ўйнаётган ролларига ҳолисона баҳо беришни ҳам ўз доирасига киритади. Бу таъриф оламни билишда фалсафа фанининг бошқа фанлардан фарқ киладиган ўз ўрни, йўли, усули, воситалари, мезони, мароми, қадриятлари, идеаллари борлигини ҳам назарда тутаяди. Оламнинг бир зарраси ва айни чоғда бир сирли олам бўлган одамнинг ўзи яшаётган тарихий, географик ва ижтимоий муҳитда муайян ўрни ва ўйнайдиган роли борлиги (яратувчи ёки бузувчи куч эканлиги) эътироф этилиб, буни билиш зарурати аён бўлади. Одамзот оламни билишда пастдан юқорига, соддадан мураккабликка, чекли қарашдан кенг қамровли қарашга томон бориш жараёнида ғор одамларига ҳос олғирлик, босқинчилик тафаккур тарзи ва

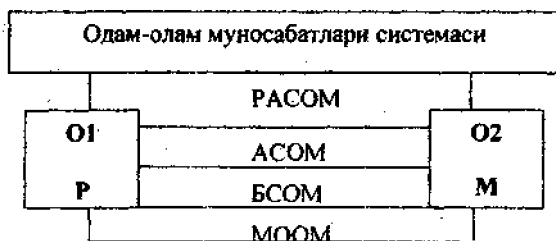
чекланган (соҳавий) тафаккур тарзидан кенг қамровли (фалсафий) тафаккур тарзига томон кетаётгани, бунда фалсафанинг алоҳида, бетакрор ўрни борлигига эътибор қаратилади. Ва бу ҳол инсон тафаккур тарзини ўзгартириб боришининг аҳамияти ҳақида теран фикрлар билдиришни назарда тутати. Таърифнинг умумий мазмунида муайян дунёқараш ва тафаккур тарзининг одам маънавий-ахлоқий қиёфаси тимсолида гавдаланишини намоён этадиган имон-этиқодга муносабат ҳам бор. Чунки фалсафа фани бу масалани четлаб ўтмаслиги керак, зеро, ҳар бир дунёқарашдаги мазмун, йўналиш одам онги ва қалбидан жой олиб, имон-этиқодига айлангандагина, улар кадр топа олади ва у ҳаракатлантирувчи кучга айланади.

3. Олам нима, ундаги ҳаракатлар негизида қандай қувват ёки қудрат (энергия) ётади, у қачон ва қандай пайдо бўлган, одам онги борлиқни билишга қодирми, уни ўз хоҳишича ўзгартира оладими ёки йўқми каби саволларга жавоб қидириш жараёнида даставвал мифологик, сўнгра диний дунёқарашлар ўз-ўзидан шаклланиб, одамларнинг ижтимоий муҳитда бир-бири билан ҳамкор-ҳамнафас бўлиб яшашлари учун маънавий-рухий шарт-шароит яратилди. Бу дунёқарашлар туфайли одам-олам муносабатлари инсонпарварлик асосида ривожланиши йўлида катта тарихий тажрибалар тўпландики, уларга таяниб туриб ИТИ ва глобаллашув жараёнида одамлар, элатлар, халқлар, миллатлар ўзаро ҳамкор, ҳамнафас, дўстона алоқаларда яшашлари учун янгича, тарафқашликдан ҳоли тафаккур тарзини шакллантириш, одам-олам муносабатларини тўла-тўқис илмий ўзанга буриб юбора оладиган дунёқарашга кучли ижтимоий эҳтиёж пайдо бўлмоқда. Чунки ИТИ ҳамда одамзод маънавий олами кашшоклиги туфайли юзага келаётган муаммоларни фақат илмий-фалсафий

дунёқараш орқали хал қилиш мумкин, холос. Шунинг учун фалсафа мустақил фан эканлиги, унинг ўз предмети борлигини тан олиш дунё миқёсида ҳам, мамлакатимиз ичида ҳам фавкулотда муҳим бўлиб турибди. Одамзотнинг ақл-идроқи, унинг меваси бўлган фан-техника ва технология муваффақиятлари буткул оқилона ишларга, фақат бунёдкорликка, эзгуликнинг қарор топишига буриб юбориш мумкинми-йўқми, деган саволга фақат фалсафа фани асосли жавоблар топиши мумкин. Шу фанга ишонч ва ихлос (эътиқод) туфайли ҳозирги замон илғор фан ютуқлари хулосалари ва далилларига асосланган фалсафий дунёқарашни қарор топтириш мумкин. Бу фанни ривожлантириш, унинг категориал базасини мустаҳкамлаш орқали ҳар бир жамиятда маънавий кадриятларни барқарор қилиш одам учун олий кадрият эканини индивидлар онгига етказиш ва, энг муҳими, миллий, диний, ирқий ёки бошқа тафовутлар туфайли ҳар қандай шакл-шамойилда душман образи яратиш сиёсати ва мафқурасининг ғайриинсоний моҳиятини фош қилиб ташлаш мумкин. Дунёда йиғилиб қолган ва тобора кўпайиб бораётган муаммоларни ҳамма элатлар, халқлар, миллатлар биргаликда, ҳамкор ва ҳамнафас бўлган шароитда хал этиш мумкин. Бунинг учун одамзот руҳини поклашда барча динларнинг намоёндалари ва илм-маърифат ахллари биргаликда изланишлари, бу йўналиш бўйича ўзаро иттифок тузишлари мақсадга мувофиқдир. Шунда фалсафа фанининг миллий ва умумбашарий аҳамияти бекиёс ошиб кетади.

Албатта Ўзбекистонда маънавият миллий негизда ривожланиши лозим ва бу ҳол умуминсоний кадриятларнинг қарор топиши учун кафолат бўлади. Ҳар бир миллатнинг тарихан таркиб топган ўз табиати

(менталитети) ва шунга мувофиқ ўзига хос дунёқараши, тафаккур ва турмуш тарзи бўладики, бу ўша миллатнинг фалсафий қарашларида ўз мужассамини топади. Бинобарин, миллий фалсафа миллий кадриятлар гултожиси сифатида умуминсоний кадриятлар мажмуаси бўлган фалсафа фанига ва фалсафий қарашларга ҳис бўлиб қолмаслиги устида гап боради. Турлича фалсафий оқимлар мавжуд ва яна янги оқимлар пайдо бўлаверади. Бирок, бу оқимларнинг биронтаси, жумладан миллий фалсафа фанининг ўрнини эгаллаб олишдан эҳтиёт бўлиш зарур. Акс ҳолда ижтимоий ҳодисаларга марксча синфийлик тамойиллари ўрнини миллий маҳдудлик тамойиллари эгаллаб, миллий мафкура ёрдамида фалсафий ақидапарастликка йўл очилиши мумкин.

- O1 – Одам PACOM - рухий-амалий субъект-объект муносабатлари
- P – Рух ACOM – аксиологик (исботланган ҳақиқатларга) субъект-объект муносабатлари
- O2 – Олам BCOM – билишга доир субъект-объект муносабатлари
- M – Моддийлик MOOM – модеюн ва одамга онтологик муносабатлар.

4. Фалсафа фанининг функцияларида унинг фанлар тизими ва ижтимоий ҳаётдаги ўрни равшанлашади. Функция (вазифа) деганда ҳаракат услуби, фалсафий ғоялар тизими доирасида фаоллигининг намоён бўлиши, бажариши лозим бўлган вазифаларнинг умумий шартлари (тур)лари назарда тутилади.

Фалсафа фани функциялари хилма-хил. Улар ичида дунёқарашлилиқ (онтология), оламни билиш (гносеология), қадриятли онгни шакллантириш, ижтимоий, амалиётчилик (практикология), методологик, инсонпарварлик, маданий-тарбиявий функциялари индивидуал ва ижтимоий онга фаол таъсир кўрсатиб, шу тарафда у ижтимоий-сиёсий ва мафкуравий ҳаёт ҳамда оқишқа барча фанлар ва дунёқарашлар билан узвий боғланиб кетади.

Ҳаёт ва ўлим ҳақида ўйламайдиган ва яшашнинг эклангани тўғрисида қайғурмайдиган, ғам-ташвиш келтирмайдиган одам бўлмаса керак. Ўлимнинг таъсирчанлиги ҳар бир инсонда салбий хис-туйғуларни пайдо қилиб, одамнинг илик-иликларигача бўлган қўрқувини ҳам гўё суғириб олгандек бўлади. Бу хислардан қўрқувини оли бўлиш учун одам абадийлик тўғрисида қайғуради, абадийликка дохил бўлиш йўллари кидиради. Шу тарафда ақл билан билиб, тажриба йўли билан синаб ўлмайдиган (трансцендентал) олам борлиги, у билан муносабат алоқа боғлаш орқали ўлим ваҳимаси, ҳаёт шукунлиги, яшашнинг маънисизлиги тўғрисидаги ғам-ташвиш хисларидан холи бўлишга интилади, натижада инсон ички олами («Мени») ташқи абадий олам – космик муносабат билан бирлашгандек бўлади. Оқибатда фалсафий (афсонавий), диний, бадий, одатий дунёқарашлар вужудга келиб, улар орқали одам ҳаётдан қўрқувини, ваҳимага тушмаслик хис-туйғуларини ўзида

гавдалантирмоқчи бўлади. Фалсафа эса инсоният тўплаган барча илмлар, тажрибаларни умумлаштириб, айрим-айрим тармоқларга бўлиниб кетган дунё ҳақидаги тасаввурларни йиғиб, илм-фан далилларига инсониятнинг абадийлик йўлида тўплаган тарихий тажрибаларига таянган илмий дунёқарашни шакллантиради. Шунинг учун ҳам фалсафа фанининг моҳияти – Одам-олам тизимида ялпи умумий муаммолар ҳақидаги фикрларда намоён бўлади. Одам неча йил яшаши билан эмас, балки қандай яшаганлиги билан ўз абадийлигини ярата олишига фалсафа ишонтириб, инсон ўз ҳаётининг маъноли, мазмунли қилишига ёрдамлашади. Илмий фалсафа одамзодни ҳаётбахш дунёқараш эгаси қилиш функцияси орқали олам, ундаги барча муносабатлар ижтимоий тараққиётга, инсон баркамоллигига хизмат қилиши учун курашувчилар авлодини етиштиришга ҳаракат қилади.

Фалсафа оламини билиш методи орқали фанларга нисбатан эвристик, уйғунлаштириш, бирлаштирувчилик, мантикий-гносеологик (билишга оид) каби функцияларни ҳам бажаради. Бу, унинг методологик функцияси бўлиб, барча фанларга доир мураккаб назарий ва фундаментал муаммоларни ҳал этишга ёрдамлашади.

Фалсафа фани муаммоларини маънисиз, деб қаровчи оқимларнинг даъволари танқиддан ҳам тубандир. Чунки ҳар бир элат, миллат олдида муайян тарихий даврда пайдо бўладиган муаммолар фалсафий таҳлил, фалсафий қарашлар йўли билан ҳал этиб келинган ва шундай бўлиб қолаверади. Улар ичида одамнинг умуман оламга муносабати муаммоси – дунёқарашни энг муҳими ҳисобланади. Моддий ва рухий олам ўртасидаги муносабатларни аниқлаш, табиат ва жамият қонунлари ҳақиқатан ҳам мавжудми, ёки одамзот тартиб-қоидага

бўлган эҳтиёжи туфайли уни ўйлаб топганми, одам нима ш оламдаги, яъни умумий алоқадорликлар ичида унинг ўрни қандай – у яратувчиси ёки бузувчи қудратми, инсон ақл-заковатининг табиати нима, одам ўзини қуршаб олган оламни ва ўз-ўзини била оладими, ҳақиқат ва адашиш деганда нима англашилади, эзгулик ва ёвузлик нима, қандай қонуниятлар ва қандай йўналишлар инсоният тарихини ҳаракатга келтиради каби дунёқараш билан боғланиб кетган муаммоларни англаш, уларни ҳал этиш орқали оламда ўзининг муносиб ўрнига эга бўлиш ҳар бир одамда оламий фикрлаш қобилиятини вужудга келтиради.

Табиат ўз таракқиётининг Ноосфера – Ақл соҳаси босқичига ўтганлиги муносабати билан Она-табиатни муқаррар ҳалокатдан сақлаб қолиш муаммоси фан-техника ва ахборот технологияларидан умумбашарий манфаатлар йўлида фойдаланиш усулларини излаш ва топиш фалсафа фани олдига янги катта вазифаларни кўндаланг қилиб қўймоқда.

Илмий-техника инқилоби (ИТИ) туфайли анъанавий тафаккур ва турмуш тарзи инкирозга учрагани, янги даврга мувофиқ келадиган турмуш тарзини шакллантириш, инсоният ақл-заковати ва унинг меваси бўлган фан-техника ва технология муваффақиятларини тўла-тўқис оқилона ишларга буриб юбориш муаммоси пайдо бўлдики, уни фалсафий дунёқараш негизидагина ҳал этиш мумкин.

Умуман фалсафа фани олдида турган барча муаммоларни бешта гуруҳга бўлиш мақсадга мувофиқдир: а) онтологик, б) антропологик, в) аксиологик, г) гносеологик, д) практикологик. Бу муаммоларнинг барчаси дунёқарашнинг муайян тили билан боғланиб кетади. Аммо илм-фан хулосалари, далилларига таянган фалсафий дунёқараш орқали

инсоният миллий ва умумбашарий муаммоларни қадам-бақадам хал эта олишига умид боғлаш ҳар бир кишида ижобий хис-туйгуларни вужудга келтириб, ҳаётини мазмунли ва кадрли этади.

Хулоса: а) «фалсафа» ва «фалсафа фани» тушунчаларидаги умумийлик ва айримликни англаш бағоят муҳим аҳамиятга моликдир; б) фалсафа фанининг ўз тадқиқот соҳаси ва предмети борки, шу орқали у бошқа фанлардан ажраб туради; в) фалсафий дунёқараш ҳам миллий, ҳам умумбашарий моҳиятга эгадир; г) фалсафа фани бир қатор функцияларни бажаради ва шулар орқали ижтимоий муаммоларни хал этиш йўлларини излайди ва топади.

Таянч тушунчалар:

Фалсафа, фалсафа фани, дунёқараш, тафаккур, одам-олам муносабатлари, онтология, гносеология, методология, инсонпарварлик, аксиология;

Такрорлаш учун саволлар:

1. Фалсафа атамасининг луғавий маъноси нима? Бу ҳақда Форобий фикрларини айтинг.
2. Фалсафанинг предмети нимадан иборат?
3. Фалсафанинг миллий ва умуминсоний тамойиллари деганда нималар тушунилади?
4. Фалсафанинг баҳс мавзулари нималардан иборат?
5. Фалсафанинг дунёқараш, методологик, гносеологик ва тарбиявий функциялари ҳақида фикрларингизни баён этинг.
6. Мустақиллик тафаккури ва тафаккур мустақиллиги ҳақида гапириб беринг.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – Т. Ўзбекистон, 2003.

2. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафқураси - халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т. Ўзбекистон 2000 йил 34-36-бет.

3. Фалсафа (ўқув кўлланма) Э.Ю.Юсунов умумий тахрири остида Т., «Шарк» нашр. 1999. 7, 18-46 бетлар.

4. Фалсафа асослари (Қ. Назаров ва бошқалар) Т.; Ўзбекистон. 2005 6-18 бетлар.

5. Каримов Иброҳим. Фалсафа- яхлит фан, Т., «Камалак- камолот» нашр. 1998.

6. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993 йил. – 184-283 бетлар.

2-мавзу. Фанлар тизимида фалсафа ва унинг асосий хусусиятлари

Режа:

1. Фалсафанинг фан ва мафкура билан алоқадорлиги.
2. Фалсафа ҳамда инсоншунослик фанлари ва санъат.
3. Фалсафа донишмандликнинг ўзи сифатида.

Фалсафа фани узоқ тарихий даврларни босиб ўтди. Оламни илмий билиш эҳтиёжи ундан турли фанлар ажралиб чиқишига сабаб бўлди. Табиийтшунослик ва инсоншунослик фанларининг шаклланишига илғор фалсафий қарашлар қанчалик ижобий таъсир кўрсатган бўлса, ўз навбатида бошқа фанлар, хатто сиёсий ва мафкуравий қарашлар ҳам тарихан фалсафий қарашларга ўз таъсирини ўтказиб келмоқда.

1. Фалсафий фикрлар олам ҳодисотлари сабабли боғланишини излаш, ҳақиқатни топишга бўлган одамзотдаги кучли интилиш туфайли ривожланиб борди. Дунёқараш структурасида билиш субъектларининг тубдан янгича қарашларга эга бўлиши афсонавий (мифологик) қараплар ўрнини том маънода илмий йўналишлар эгаллай бошлади. Умуман олам ва унга одам муносабатлари ҳақида мифологик ва диний дунёқарашлар доирасига сигмайдиган янгича ғоялар, нуқтаи назарларнинг пайдо бўлиши натижасида табиётшунослик фанлари, сўнгра жамиятшунослик, инсоншунослик, техникашунослик фанлари юзага келдики, булар олам тўғрисидаги анъанавий тасаввурлар ўрнини эгаллай бошлади.

Фалсафий билимлар ўзининг вужудга келиши ва ривожланиш жараёнида табиётшунослик фанлари билан қоришиб кетди. Фалсафа горизонтал бўйича табиётшунослик фанлари билан туташади, вертикал бўйича эса ижтимоий-гуманитар фанлар сирасига кириб, ё мафкуралашади. ёки мафкуранинг илмий йўналиш олиб, реал воқеликка мувофиқ келишига имкон туғдиради. Фалсафа билишнинг турли соҳаларидаги маълумотларни йиғиб, уларни қайта муҳокамадан ўтказди. Шу жараёнда оламнинг янги умумий манзараси тўғрисидаги тасаввурлар ўзгариб боради. Масалан, «атом», «модда», «нарс» в.б. ҳақидаги илмий маълумотлар, энергиянинг сақланиш ва бошқага айланиш, бутун дунё тортилиш қонунлари каби табиётшунослик фанларига доир тушунчалар фалсафа фанининг илмий салоҳиятини оширади. Шунинг таъкидлаш лозимки, «атом» ҳақидаги фикр фалсафий қарашлар натижаси бўлса-да, аммо унинг мазмун-моҳияти экспериментал тарзда табиётшунослик фанлари томонидан исботланди. Ернинг думалоқлиги, ўз ўқи агрофида айланиши тўғрисидаги илмий тахминлар

хам файласуфлар ижоди эди. Аммо у табиётшунослик фанлари томонидан ўз исботини топгач, дунёқарашда жиддий ўзгаришлар содир бўлди.

Билиш воқеликдаги англашган, аниқ хиссий ва тушунчавий тимсолларни қабул қилиб олиш, хотирада сақлап, қайта ишлаш ва системалаштиришга қаратилган фаолиятдир. Билимларнинг ривожини ва уларни системага солиш жараёнида илм-фан пайдо бўлади. Мифологик ва диний дунёқараш ишончга асосланса, фан илмий мезонларга амал қилади. Улар: а) объектив (холис)лик тамойили; б) рационаллик ёки далиллаш (исботлаш) тамойили; в) эссенциал йўналиш ёки объектининг моҳиятини очиш тамойили; г) билимларни системалаш ёки назарий шаклга солиш тамойили; д) илмий ҳақиқатларни текшириш мумкинлиги тамойили.

Фанга доир бу тамойиллар тўлалигича фалсафий билимларни, айвиқса онтология, гносеология, антропология ва методологияга ҳам тааллуқлидир. Шу маънода фалсафани илмий билимларнинг бир тури, яъни табиётшунослик фанлари қаторига қиритиш мумкин.

Бирок, фалсафа ижтимоий фан ҳамдир; жамият, унинг тараққиёт қонунлари, ижтимоий борлик, индивидуал ва ижтимоий онини ҳам ўрганади. У ҳуқуқшунослик, сиёсатшунослик, иқтисодий фанлар билан ҳам тутаниб кетади. Барча ижтимоий фанлар тарихий аспектда муайян мафкура билан ўзаро алоқада мавжуд бўлади. Бинобарин, фалсафанинг бирон-бир оқими ижтимоий ҳаётга муносабатда мафкура билан боғланади. Ижтимоий ҳолисаларга мафкуравий ёндашув эса маълум даражада ушбу илмийликдан узоқлаштиради. Зеро, мафкура ижтимоий борлиқни муайян социал гуруҳлар, синфлар, миллатлар манфаатлари кўзгуси орқасидан қараб ифодалашдир. Мафкура мазмунини

сиёсий гоёлар тизими ва амалий ҳаракатлар дастури гашкил этади. Мафкуранинг фалсафага таъсири айрим фалсафий оқимлар ўртасида муросасизлик вазиятини вужудга келтиради. Бу ҳол бир ижтимоий-иқтисодий муносабатлардан бошқасига ўтилаётганда фалсафага нисбатан салбий ёндашувларни вужудга келтирадиги, бу фалсафани фан сифатида тан олмаслик оқибатидир. Аммо муайян тарихий даврда мафкура билан боғланиб кетган фалсафий оқимни фалсафа фани билан айнанлаштириб бўлмайди, яъни айрим (бўлак) оқимни бутун (фалсафа фани) билан алмаштириш ҳақиқатга хилофдир.

Шуни ҳам айтиш керакки, фалсафа барча фанларга ўз таъсирини кўрсатади, уларнинг далиллари, хулосаларини синтез қилиб, муайян дунёқарашни шакллантиради ва барча фанлар учун методологик асос бўлиб хизмат қилади. Бугина эмас, фалсафа ҳатто мистика ва дин билан ҳам алоқадордир. Демак, фалсафа барча йўналишдаги фанлар ва қарашларни бир-бирига боғловчи, уларни йўналтирувчи алоҳида хусусиятга эга бўлган фан ҳисобланади.

2. Ҳамма инсоншунослик (гуманитар) фанларнинг тадқиқот объекти инсоннинг ички олами, руҳи ва бу билан боғлиқ бўлган жамиятнинг маънавий маданияти ҳамда одамларнинг ўзаро муносабатларининг гоёвий асосидир. Бу фанлар одамнинг руҳий оламини матнларда ўрганади. Одамзот феъл-атвори имконият даражасидаги ўзига хос матндир.

Инсоншуносликда тадқиқотчи жонли одам маънавий олами, унинг руҳи билан тўқнаш келади. Бунда тадқиқотчи ўзи учун кадриятли дунёқараш таъсирида иш кўради. Ҳар бир одам ўзи бир кичик олам, унинг нарса, ҳодисаларга ўз қарашлари, баҳолашлари ва шу асосда муносабат белгилашлари мавжуд. Фан, аввало фалсафа бу

индивидуалликнинг ўзига хос шакли ва функцияларини ўраниши лозим бўлади. Матнларни ўз маъносидан аниқлаш ва қўллаш учун матнни тасдиқ этиш ва бегона индивидуалликка эришиш, санъати сифатида герменевтика фани шаклланди. Герменевтика фалсафа фанининг табиий хусусиятларини тушунишга имкон берадиган услуб (метод)лардан биридир. Матнларни ўз маъносидан талқин этиш ва баҳс-мунозарали муносабатлар моҳиятини аниқлаш санъати сифатида герменевтика тадқиқотнинг фалсафий услуб (метод)лари билан «қоришиб» кетади ҳамда ўзи билишнинг рационал босқичига кўтарилиб, фалсафа мақомига эга бўлиб қолади.

Фалсафа фани сифатида одам билиш фаолиятининг яна бир тури бўлган санъат билан ҳам алоқадордир. Ҳақиқий билиш шахсий таснифга эга бўлгани сабабли индивидуал ҳис-ҳаяжонли компонент «ифода объекти»нинг таркибий қисми бўлиб қолади.

Санъат воқеликни образли идрок этиш, шу туфайли у воқеликнинг ўзидаги гўзалликни билишга қаратилгандир. Санъаткорнинг онгли, ўзгармас қарашлари объектни бир бутунликда аниқлашга қаратилади. Санъатдаги донолик фалсафадаги каби индивидуаллик билан туташиб кетади. Буюк файласуфларнинг асарлари ҳам санъаткорники каби инсоният тарихининг турли даврлари учун қўйилган хайкалдек ҳаётни, оламни бир бутун ҳолатда аниқлашга имкон туғдиради. Одам ва одам муносабатларига бир хил қаровчи санъаткор шахси бўлмаганидек, фалсафий фикрларда ҳам айнан бир хил шахс бўлмайди. Уларнинг ҳар қайсисидан ҳам муайян масала (объект)га умумий қараёнлар бўлиши мумкин, аммо у умумийлик индивидуал шаклда намоён бўлади. Шунинг учун ҳам битта файласуф асарларига ихлосманд одамлар ҳам, уларни

ёқтирмайдиган одамлар ҳам бир даврда ёнма-ён яшайдилар. Фақат фалсафада умуман олганда эмоционал (хис-ҳаяжонли) кувват санъатдагидан озроқ, аммо табиётшунослик ва техникашунослик фанларидан анча кўпроқдирки, шунга биноан, фалсафий фикрлаш ҳам ўзига хос санъатга ўхшаб кетади. Поэтик ва фалсафий асарлар муайян бир даврдаги фақат таниқли шахсларнинггина қониқтира олади, бошқаларни эса қониқтирмайди, ўзгача айтганда, ҳар иккисига муносабат одамлар диди, фаросатига боғлиқ бўлиб қолади. Табиётшунослик, техникашунослик фанлари асосларига муносабатда санъатга ва фалсафага хос реалликдан узоқлашиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Бинобарин, фалсафий асарлар ҳам санъат асарлари каби қиёфалиқдир, одам-олам муносабатларига шахсий қарашлар мевасидир.

Оламнинг «фалсафий манзараси»ни яратишнинг ўзи файласуфдан гўзалликни хис этиш, олам ичига кириб кетишни тақоза этади. «Олам манзараси»нинг умумий, фалсафий мазмунининг ўзи индивид ва инсоният тақдирини баҳолаш нуқтаи назаридан инсоний, эмоционал муносабатни тақоза этади. Кўпинча, айниқса Шарк фалсафаси асарлари худди бадий асарлардек жозибали, инсон қалбини ўзига ром этувчан хусусиятга эга бўлади. Зеро, Шарк одамида образли тафаккур тарзи Ғарб одамига нисбатан устиворроқ бўлади. Аммо Ғарб одамларида мантиқий тафаккур тарзи Шаркка нисбатан устиворроқ ривожлангандир.

3. Фалсафанинг яна бир томони шуки, унда нарса, ходисаларни тажриба йўли билан эмас, ундан ташқарида – ақл-идроқ ва фахм-фаросат билан мантиқан билишга мойиллик кучли бўлади. Буни фанда трансценденталистик қараш дейилади. Дарҳақиқат оламда тажриба доирасига сиғмайдиغان, ундан ташқаридаги нарса ва ходисалар ҳам

булади. Зеро, олам моҳият эътибори-ила мўъжизадир. Масалан, космосда, бошқа юлдузларда ҳаёт борлигини кўриш тажриба йўли билан билиб бўлмайди, аммо инсоният фан-техника соҳасида тўплаган тажрибасига таяниб туриб, тахминан фараз қилиб, уни мантиқан ҳосил олади. Бу эса янги каффийетлар учун ўзига хос йўл олади. Ёки муҳаббат хис-туйғусини тажриба йўли билан ҳосил қилиш кийин. Одам ўз «Мени»ни, чин ҳаёти, хузур-саловати, орзу-армонларини ўзида эмас, балки севиклиси «Унда» кўради, унинг учун яшайди, ўз ҳаёт маъносини шунингиз тасаввур эта олмайди. Чин муҳаббат хис-туйғуси ҳар бир инсонга битмас-туғамас қувват (энергия) беради, уни ақл бовар қилмайдиган масоратларга, қахрамонликларга чорлайди. Шуниг учун И. Кант «трансцендентал» сўзидан «трансцендент» сўзини фарқлашни маслаҳат беради, яъни «трансцендент»га кўра, билиш кийин, аммо ишонил предмети бўладиган шарчалар, ҳодисалар ҳам борки, уларни математик уловлар доирасига сиғдириб бўлмайди.

Одамзот оламни тўла-тўқис била олмайди, фақат унинг айрим томонларининг ичига кириб боради. Қасрдеки, ақл ожиз бўлиб қолган вақтда ва жойда трансрационализм ёрдамга келади. Унинг ёрдамида биз олам ва қалбимизнинг биричи асосларини англашга қодир бўламиз. Борлик билан қадрият бирлигини англаш натижасида инсон маънавий борлигига эга бўлиш мумкинлигига ишонч ҳосил этамиз. Масалан, худони билиш, кўриш мумкинми? Аммо уни қадрлаш, севиш, ишонил, унга ўзини таваққул қилиш орқали одамзот ўз борлигини топиши мумкин. Ёки бўлмаса, эзгулик ёвузлик руҳи устидан тангана қилишига ишонган одам ўз-ўзини англаб, ҳаёт маъносини тушуниб етади ва ўзидан яхши ном қолдириш, саховатли бўлиш орқали чинакам

борлигини тона олади. Одамзот ўз кичик олами – «Мен»ни катта олам – «У» - трансцентент билан боғлаш орқали ўз-ўзини, инсон зотига мансублигини билиш имкониятига эга бўлади.

Трансцентланиш эса мистика билан туташиб кетади. Мистикани кўпинча фақат дин билан боғлашади, бу, тўғри эмас. Н.А.Бердяев мистиканинг 2 та типи борлигига эътиборни қаратади: а) рухий тажрибага асосланган; б) ақл-идрок, билишга асосланган мистика. Мистика оламда сирли нарсалар борлигига ишончдир, биз билишга улгурмаган барча нарса, ҳодиса аслида мўъжиза сифатида намоён бўлади. Ҳақиқий мистика реализм бўлиб, у оламнинг бизга маълум бўлмаган биринчи асосларини билишга қаратилгандир. Медитация - инсон ўз-ўзини, руҳини поклаш йўли бўлиб, мистика билан медитациянинг кўшилуvidан илмий-фалсафий имон юзага келади. Бу имон орқали инсон ўз ички оламини мунаввар қилишга интилади.

Фалсафа донолик, донишмандликнинг ўзи бўлиб қолмай, яна ҳаёт ҳақида турмуш тажрибасига таяниб донишмандларча фикрлаш, донишмандларча яшашга интилишдир. Шу маънода фалсафий билимлар эгаси бўлмаган чўпон ёки дехқон ҳам ўз ақл-идроки, ҳаётий тажрибаси асосида доно фикрлаш қобилиятига эга бўлиши мумкин. Шунинг учун фалсафанинг тили содда, раво ва оммага тушунарли бўлгандагина у эътиборли бўла олади. Муайян фан профессори ўз ихтисослиги бўйича чуқур билимга эга бўлиши, аммо ҳаёт ва унинг маъноси ҳақида донишмандларча фикрлай олмаслиги мумкин. Зеро, донишмандлик ҳаётий тажрибага асосланган чуқур ақлдир. Файласуф эса олам, унда одамнинг ўрни ҳақидаги билимларни муайян тизимга солади. оламни фалсафий идрок этишга имкон

туғдирадиган тушунчалар, категориялар, тамойиллар, конунлар, услуб (метод)лар хақида билим бериб, кадрларда фалсафий фикрлаш қобилияти шаклланишига ёрдамлашади.

Хулоса: а) Фалсафа барча фанлар билан боғлиқ холда ривожланади ва бошқа фанлар каби узок тарихий тараккиёт натижаси сифатида мустақил фанга айланган; б) фалсафа фани табиийтшунослик, жамиятшунослик, инсоншунослик, техникашунослик фанлари хулосаларини бир-бирига боғлаб, инсониятни илмий-фалсафий дунёқараш эгаси қилади; фалсафа фани инсоншунослик фанлари ва санъатнинг ривожига йўл очади; г) Фалсафа донишмандлик йўлларини равоқ қилади, олам сирларининг ич-ичига кириб бориш имкониятини ярағиш жараёнида мистика билан боғланади.

Таянч тушунчалар:

Табиийтшунослик, жамиятшунослик, инсоншунослик, объективлик, рационаллик, далиллаш, системалаш, текшириш, мафкура, методологик асос, медитация, трансцендент.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Фанлар тизими, унда фалсафанинг ўрни ва ахамияти қандай?
2. Фалсафа табиийтшунослик фанлари билан қандай муносабатда?
3. Фалсафанинг жамиятшунослик фанлари билан ўзаро муносабати қандай?
4. Фалсафанинг мафкура ва сиёсат билан алоқадорлиги қандай?
5. Мистика билан медитация қўшилувидан нима хосил бўлади?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат этишга хизмат қилсин.Т., “Ўзбекистон”, 1998.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин Т. 2-Т. “Ўзбекистон”, 1996.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда – Т. “Ўзбекистон”, 1999.
4. Falsafa (ўқув кўлланма) Э.Ю.Юсупов умумий тахрири остида (қайта ишланган) Т., “Шарқ”, 2005й.
5. Фалсафа асослари (Қ. Назаров ва бошқалар) Т., Ўзбекистон. 2005 йил. 27-35-бетлар.
6. Каримов Иброҳим, Маънавият, фалсафа ва ҳаёт. Т., “Фан” нашр., 2001 йил.

3-мавзу. Дунёқараш ва унинг тарихий типлари. Фалсафий дунёқараш, унинг хусусиятлари ва тамойиллари.

Режа:

1. Дунёқараш тушунчаси, унинг моҳияти ва мазмуни.
2. Дунёқарашнинг тарихий типлари. Мифологик ва диний дунёқараш.
3. Фалсафий дунёқараш ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
4. Фалсафий дунёқарашни инсон тафаккур ва турмуш тарзини шакллантириши ҳамда такомиллаштиришидаги ўрни.

1. Дунёқараш кишиларнинг олам хақидаги фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, илмий, диний қарашлари мажмуидан иборат. Дунёқарашда

кишиларнинг муайян тарихий даврдаги олам ҳақидаги умумлашган, яхлит билимлари акс этади. Дунёқарашнинг шаклини инсоннинг оламга муносабати таъкил этади. Инсон бутун умри давомида ўзини ўраб олган дунёнинг моҳиятини англашга ҳаракат қилади. Дунёқарашнинг субъекти инсон (индивид), ижтимоий гуруҳлар, синфлар, партиялар, жамият аъзолари ҳисобланади. Дунёқараш кишиларнинг нафақат оламга, балки ўз-ўзларига муносабатини ҳам ифодалайди. Шу маънода дунёқарашни инсон томонидан оламни ва ўз-ўзини англаш жараёни, деб ҳисоблаш ўринлидир. Дунёқараш ўзига хос хусусиятларга эга:

– дунёқараш олам ва одам ҳақидаги яхлит, умумлаштирилган билимлардан иборат. Унда олам, воқеликдаги турли ўзгаришлар, тараққиёт ҳақидаги ўй-фикрлар, орзу-умидлар, ҳис-туйғулар, кайфиятлар, билимлар акс этади.

– дунёқараш кишиларнинг амалий фаолиятлари жараёнида вужудга келади ва ривожланади. Инсон фаолияти эса хилма-хил: меҳнат, ижтимоий-сиёсий, маънавий соҳадаги хатти-ҳаракатлар; шу маънода дунёни англаш ва фаолиятнинг уйғунлиги тарзида ифодалаш мумкин.

– дунёқарашда индивид, ижтимоий гуруҳлар, синфлар, миллатларнинг япаш шароитлари, турмуш тарзлари, улар ҳаётининг табиий-илмий ҳамда ижтимоий-маънавий омиллари ўз ифодасини топади. Дунёқараш кишилар ижтимоий ҳаёти – ижтимоий борлиқнинг инъикосидир. Дунёқарашнинг шаклланиши ва ривожланиши узлуксиз тарихий жараён бўлиб, жамиятдаги ўзгаришлар, тараққиёт унда ўз ифодасини топади. Турли ижтимоий тузумларда дунёқарашнинг

Ўзига хос мазмуни ва шакллари вужудга келади ва тараккий этади.

– дунёқараш оламнинг инсон томонидан англанишигина эмас, балки унинг баҳоланиши ҳамдир. Алоҳида олинган кишилар, ижтимоий гуруҳлар, синфлар, миллатлар ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда оламни англайдилар, Ундаги предмет, ходисалар, жараёнларга ўз муносабатларини билдирадилар, яъни баҳонайдилар. Шу маънода дунёқараш деганда уни ташкил этувчи икки элементни, биринчидан, олам ҳақидаги билимларни, иккинчидан, инсон ҳаётининг муҳим томонини ташкил этадиган кадриятларни тушунмоқ лозим. Инсон оламни ва ўз-ўзини англаши, ўз хатги-ҳаракатларига, мақсад ва манфаатларига бошқаларнинг нуқтаи-назарини ҳисобга олган ҳолда баҳо бериши унинг дунёқарашининг қай даражадалигидан, қанчалик мустақил фикр юрғта олишидан далолат беради.

Дунёқарап ўз ичига дунёни ҳис қилиш, дунёни тушуниш жараёнларида ҳосил бўладиган идрок, кайфиятларни ҳам камраб олади.

Дунёқарашнинг иккита даражаси мавжуддир. Унинг биринчисини, кишиларнинг кундалик ҳаётини амалий тажрибаси ҳамда касбий фаолияти асосида тўпланган тасаввурлар, билимлар, қарашлар ташкил қилса, иккинчисини эса илм-фан туфайли тўпланган назарий билимлар, ғоялар йиғиндиси ташкил этади. Уларнинг иккаласи бир-бири билан узвий боғланган бўлиб, бир-бирини тўлдиради.

2. Дунёқарашнинг узлуксиз ўзгариб, янгиланиб, ривожланиб турувчи жараён эканлигини унинг тарихий типларининг шаклланиши ва алмашинувидан ҳам билса бўлади.

Дунёқарашнинг тарихий типларига мифологик, илмий ва илмий-фалсафий дунёқарашлар киради.

Мифологик (юнонча – «мифос» - нақл, ривоятлар ва таълимот демакдир) дунёқараш жамият таракқиётининг энг бошланғич даврига хос бўлиб, унда олам ҳодисалари нақллар, ривоятлар, афсоналар асосида туншунтирилади. Мифологик дунёқараш илм-фал таракқий олмаган вақтда кенг тарқалган бўлиб, унинг келиб чиқиш шаклининг асосини инсоннинг ўзини қуршаб турган оламни билишга интилади. Мифологик дунёқарашда жамият билан табиат, жонли билан жонсиз нарсалар бир қил тарзда ифодаланadi. Унда дунёнинг қандай пайдо бўлиши, оламнинг асосида нима ётиши, нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги афсоналар, эртақлар миёсида ифода қилинади.

Мифологик дунёқарашнинг хусусиятлари:

1. Бу дунёқараш инсоният таракқиётининг энг қуйи босқичларига тўғри келади. Унда табиат инсондан ажратилмаган ҳолда тасвирланади, табиат ҳодисалари жонланттирилади, табиатнинг моҳияти, хусусиятлари инсонга хос бўлган хислат-хусусиятлар асосида туншунтирилади.

2. Мифологик дунёқарашда кишиларнинг олам тўғрисидаги фикрлари афсонавий қаҳрамонлар образлари орқали гавдаланттирилади. Мифологик дунёқарашда ҳаёт ва ҳаёл, фикр ва ҳис-туйғу, билим ва бадийлик, объективлик ва субъективлик яхлит ҳолда ифода этилади. Гарчи ижтимоий таракқиётнинг нисбатан кейинги босқичларида мифологик дунёқарашнинг оламни аниқлаш усули сифатида етарли эмаслиги, кишиларни қаноатланттирмаслиги равшан сезилиб қолган бўлса-да, у халқлар маънавий маданиятининг шаклланиши ва таракқиётига барақали таъсир кўрсатди, оқибатда

ривоятлар, халк эпоси, афсоналар, нақллар адабиёт ва санъат тараққиётида ўз ифодасини топди.

3. Мифологик дунёқарашда табиат ва жамиятнинг олам ва оламнинг, бир бутун борлиқнинг умумий бирлиги, ички ва ташқи алоқадорлиги, инсон ички дунёсининг манзараси ўзининг дастлабки ифодасини топган.

Мифологик дунёқараш билан дастлабки содда фалсафий қарашлар омухтаси сифатида диний дунёқараш ўз-ўзидан шаклланган. Мифологияда нарса ва унинг образи, моддийлик ва маънавийлик бир-биридан ажралмаган яхлит ҳолатда тавсифланса, диний дунёқараш буларни бир-биридан ажратиб тавсифлайди.

Диний дунёқараш тарихий тараққиётнинг нисбатан кейинги босқичларида вужудга келган бўлиб, у оламни, табиий ва ижтимоий ҳодисаларни илоҳий кучлар таъсири ва мўъжизасига боғлаб тушунтиради. Шу билан бир каторда диний дунёқараш табиат, олам борлигидан ташқари илоҳий борлиқнинг мавжудлигини тан олади. Диний дунёқарашнинг хусусиятлари:

— диний дунёқарашнинг моҳиятида Олий ибтидои барча нарсалар, бутун оламнинг яратувчиси ёки биринчи сабаб, деб тан олиш ётади;

— диний дунёқарашнинг асосини диний имон ва эътиқод ташкил этади. Диний имон Олий ибтидо (худо, олий руҳ ва ҳ.к.)га сифинишни, шунингдек, кишилар онгидаги диний тасаввурлар, қарашлар, образларни ўз ичига олади;

— диний дунёқараш хиссий-эмоционал хусусиятга эгадир;

— диний дунёқараш диний ақидаларда ўз ифодасини топади, ҳар бир диннинг ўз ақидалари мавжуд;

диний дунёқараш таркибига сиғиниш, тоат-ибодат
қилиш, урф-одат, расм-русум, маросимлар системаси
қилиди.

диний дунёқараш на фақат инсон онгига, шу билан
бирга унинг рухиятига қаратилган бўлиб, у турли
шакллар, афсоналар, фалсафий фикрлар орқали
шакллантирилади.

Диний дунёқараш ҳақида фикр юритганда, унинг
муносибатида киниларнинг ахлоқ-одоб ҳақидаги минг
шакллар давомида тўплаган билимлари ва тарихий
тажрибалари акс этганлигини, дин узок даврлар
мобайнида одамларни тарбиялашга йўналтирилганлиги, у
одамларни баҳамжиҳат яшашга ундаганлигини
унутмаслик лозим. Дин маънавий маданиятнинг таркибий
қисми эканлигини унутмаган ва диний кадрларни
ҳурмат қилган ҳолда, фуқороларни, айниқса ёш авлодни
қимонавий, дунёвий фанлар асосида дунёқарашини
шакллантириш замон талаби эканлигини назарда тутиш
керак.

И.А.Каримов таъкидлаганидек, «Биз бундан буён ҳам
аҳолини энг олий рухий, ахлоқий ва маънавий
кадрлардан, тарихий ва маданий меросдан баҳраманд
қилиш тарафдоримиз. Лекин биз ҳеч қачон диний
давлатлар ҳокимият учун курашга, сиёсатга, иқтисодиёт
ва қонунчиликка араланиш учун дин байроқ бўлишига
йўл қўймаймиз. Чунки бу ҳолни давлатимизнинг
хавфсизлиги, барқарорлиги учун жиддий хавф-хатар деб
ҳисоблаймиз».¹

¹Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истикболининг
асосий тамойиллари. Т., «Ўзбекистон» нашр., 1995 йил. - 55-бет.

3. Мифологик ва диний дунёқарашларда фалсафа унсурлари ҳам бўлиб, дастлаб эраמידан аввалги тўртинчи, учинчи минг йилликларида қадимий Шарқ мамлакатларида илмий фикрлар, у билан боғлиқ равишда оламни фалсафий англаш вужудга кела бошлаган. Фалсафий дунёқарашнинг ўзига хос томонлари куйидагилардан иборат:

– фалсафий дунёқараш оламни фан ва ақлга асосланган ҳолда тушунишнидир. Шу маънода фалсафий дунёқараш дастлаб илмий дунёқарашнинг синоними тарзида вужудга келган;

– фалсафий дунёқараш кишиларнинг олам ҳақидаги яхлит тизимга солинган билимлари йиғиндисидир. Шу маънода фалсафий дунёқараш табиат, жамият, инсон маънавий ривожланишининг энг умумий қонуниятлари тўғрисидаги маълумотларни ўзида мужассамлаштиради;

– фалсафий дунёқараш оламни қандай бўлса шундайлигича, ҳеч қандай қўшимчаларсиз тушуниради. Олам эса мураккаб, у ноорганик ва органик олам, табиат, инсон ва жамиятни ташкил этувчи нарсалар, ходисалар йиғиндисидан иборат;

– илмий фалсафий дунёқарашга мувофиқ нотирик ва тирик табиат, жамики нарса ва ходисалар, бутун мавжудот доимо ҳаракат, ўзгариш, тараққиётда; оламда ҳеч қандай нарса, ҳодиса йўқки, у ўз-ўзича мавжуд бўлсин. Барча нарса ва ходисалар ўзаро бир-бирлари билан боғлиқ, бири иккинчисига таъсир кўрсатади. Бу боғлиқлик, алоқадорлик уларнинг доимий равишда ўзгариб, ривожланиб туришига олиб келади.

Илмий фалсафий дунёқараш тамойиллари куйидагилар:

- илмийлик,
- мақсадлилиқ.

тарихийлик,
ғоявийлик,
мантикийлик,
пазария ва амалиёт бирлиги,
универсаллилик.

4. Фалсафий дунёқараш кишиларнинг фикрлаш маданийтини, ички маънавий дунёсини илмий асосда шакллантиради.

Фалсафий дунёқараш инсоннинг олами, жамиятни, унда ўзининг тутган ўрнини илмий аниқлаш имкониятларини беради: кишиларда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил ёндошишни, ўз фикри, нуқтаи-назарига эга бўлишни тарбиялайди.

Таянч тушунчалар:

Дунёқараш, мифология, диний ақидалар, илмийлик, тарихийлик, маънавийлик, универсаллилик, ғоявийлик, пазария ва амалиёт бирлиги.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Дунёқараш нима?
2. Дунёқарашнинг қандай тарихий турлари бор?
3. Мифологик дунёқараш ҳақида нималарни биласиз?
4. Диний дунёқарашнинг моҳияти, асосий элементлари нималардан иборатлигини айтгинг?
5. Диний эътиқод эркинлиги, дин ва сиёсат нисбати деганда нималарни биласиз?
6. Фалсафий дунёқараш ва унинг хусусиятлари нималардан иборат?
7. Фалсафий дунёқараш тизимидаги тамойилларнинг ўрни ва ахамияти қандай?
8. Фалсафий дунёқарашнинг вазифалари нималардан иборат?
9. Ўзбекистонда янгича дунёқарашни шакллантириш ҳақида гапириб беринг.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкуриси халкни халқ, миллатни миллат этишга хизмат қилсин. -Т. “Ўзбекистон”, 1998.
2. Каримов И.А. Эришган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим. Т. “Ўзбекистон”, 2006.
3. Фалсафа (ўқув қўлланма) Э.Ю.Юсупов умумий таҳрири остида Т., «Шарқ» нашр. 1999. 8-17-бетлар
4. Фалсафа асослари (Қ.Назаров ва бошқалар) Т., “Ўзбекистон”, 2005. 18-27-бетлар.
5. Мифы народов мира. Энциклопедия Т.2.М. 1994.
6. Фалсафа (комусий лугат). Т. 2004.

II БЎЛИМ. ФАЛСАФА ФАНИ ТАРИХИ.
(44 соат лекция, 56 соат амалий машғулот)

**I-мавзу. Қадимги Шарқ мамлакатларида илк
фалсафий фикрларнинг вужудга келиши.**

Режа:

1. Фалсафий фикрлар вужудга келишининг ўзига хос асосиятлари.
2. Қадимги Миср ва Бобилда фалсафий фикрларнинг шаклланиши.
3. Қадимги Хинд фалсафаси.
4. Қадимги Хитой фалсафаси.

1. Бу мавзуда фалсафанинг келиб чиқиш сабаблари, унинг мавжуд ижтимоий-иқтисодий муносабатлар билан бирга қандай ривожланиб, такомиллашиб боргани таниқлаб олинади.

Ҳозирги адабиётларда фалсафанинг вужудга келишини марксизмнинг синфийлик тамойилларига асосланиб, кулдорлик тузумининг шаклланиши билан боғлаб, унинг тарихини уч минг йил деб ҳисобланади. Фикримишча, қадимги асотирлардаёқ фалсафий фикрланлар, олам ва ундаги ҳодисаларга ақл кўзи ва гажриба мезони билан қараш унсурлари мавжуддир.

Шу билан бирга фалсафа тарихининг ривожланиш босқичларини ижтимоий тараккиётнинг у ёки бу даврлари билан боғлаб тушунтириш ҳам ўзини оқламайди. Чунки бу даврлар турли минтақаларда ўзига хос тарзда кечган. Масалан, Қадимги Греция ва Қадимги Румода қулчилик иқтисодий ишлаб чиқариш усулининг асосини ташкил қилиб, бу давлатларнинг ривожланиши кулдорлик даврини ташкил қилган. Агар Хитой, Хиндистон ҳамда

Марказий Осиё халқлари тарихига назар ташласак, ерда соф кулдорлик тузуми бўлмаганлигини кўрамиз. Кўнгилда давлатларда кулчилик у ёки бу тарзда XIX асрнинг 2-чи ярмигача давом этиб, ҳеч қачон улар иқтисодийнинг асосини ташкил қилмаган.

Шунинг учун фалсафанинг ривожланиш босқичлари турли минтақаларда ўзига хос хусусиятларга эга бўлганлигига эътиборни қаратиш керак. Ҳамма минтақалар учун фалсафий савол ва жавоблар туғилишининг универсал босқичи бўлиб мифология тафаккурнинг парчаланиш даврини олиш мумкин.

Фалсафий фикр ривожланишига ёндашувнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири – бу, жаҳон тарихий-фалсафий жараёнларини турли-туманлигини торайтириб кўядиган Европоцентризм қарашларидир. Бу қарашларни ғайриилмийлигини кўрсатиш билан Шарқ билан боғлиқ жиҳатини таҳлил этганда ҳам Осиёцентризм ғоялари таъсирига тушмаслик керак. Бу ўринда Ғарб ва Шарқ тарихий-фалсафий жараёнларини даврларга ажратиш, тамойилларига эътибор қаратиш билан бирга Ғарб ва Шарқ фалсафасидаги анъаналарнинг ўзаро муносабатини ҳам таҳлил қилиш лозим.

Шарқнинг ўзига хослиги, унга муносиб бўлган маданий тараққиёт жаҳон цивилизациясининг бешиги, дунё халқлари ривожига кўшилган муносиб ҳисса экани ҳам сир эмас. Бу ҳол жаҳоннинг барча ҳолис мутахассис олимлари томонидан эътироф этилади. Қолаверса, Ватанимиз цивилизацияси Шарқ цивилизациясининг кучоғида вояга етгани ва унинг кадриятларини ўзида акс эттирганини, унга ва бутун дунё маданиятига улкан таъсир кўрсатганини доимо эсда тутиш даркор.

Филсафий ғоялар муайян ижтимоий шароитлар
қайта-қайта, маълум тарихий-маданий манбаълар асосида
қайта янгилади.

Одамлар миллион йиллар давомида оила-оила, гала-
ктика бўлиб яшайдан бундан 50-40 минг йиллар муқаддам
Кромоншон типидagi аждодларимиз жамият мухитида
яшаш ва тарбияланиш босқичига ўтдилар. Натижада
иқлимий ҳаётнинг мураккабланиши ва кишилар
ижтимоий амалиётининг кенгайиши уларни абстракт
фикрланиши ривожлангирди, шу билан бирга аста-секин
илмий билимларни шакллангирди.

Фалсафа фани ўзига хос ёндоқишга эга. Қадимдан
файласуфлар борлик нима? Бор бўлишининг ўзи нима?
деган саволларга жавоб қидирганлар. Фалсафий
киришларнинг бу ўзига хос хусусияти қачон ва нима учун
фалсафа келиб чиққан, деган саволга жавоб беришга
имкон тугдиради.

Ижтимоий ҳаёт ва ижтимоий онгда, одатда,
мифология ёрдамида ҳал қилиб бўлмайдиган,
инсонтиришнинг иложи йўқ жиддий зиддиятлар вужудга
келади. Бу ўринда шаклланган фикр билан, ҳақиқатан
қандай эканлиги ҳақида билимни фарқлаш эҳтиёжи
туғилади. Бу фарқлаш фалсафа билан бирга вужудга
келади.

Фалсафа аввал бондан қундалик онгни, урф-одатни,
анъанавий кадриятларни ва ахлоқ нормаларини танқид
қилади. Файласуф ҳамма нарсага шубҳа билан қарайди,
бунини у шу анъаналарнинг келиб чиқиш илдизини топиш
учун қилади. Шундан унинг бор бўлишининг ўзи нима?,
борлик нима? деган саволининг мазмуни келиб чиқади.

Фалсафанинг вужудга келишида қандай ижтимоий
вазират, маданиятдаги қандай силжишлар таъсир қилади?
деган саволлар туғилиши табиийдир. Қадимги Грецияда

фалсафа инсон ҳаётининг маъноси, унинг одатдаги тузуми ва тартиби хавф остида қолган вақтда шаклланди. Фалсафанинг у ёки бу даврда шаклланишигина эмас, балки таракқиёти ҳам чуқур ижтимоий кризис (инкироз)лар билан боғлиқ бўлиб, инсон қийналганда, эскича яшай олмай қолганда, эски кадриятлар ўз ахамиягини йўқотганда, энди нима қилиш керак? деган савол туғилади. Қадимги Грек фалсафасининг келиб чиқишига келсак, у ўша жойдаги қулдорлик тизимининг одатдаги мифологик-афсонавий тасаввурларини рад этиб, янги дунёқарашни тақоза этарди. Шундай қилиб, фалсафий қарашлар одатдаги турмуш тарзи ва одатдаги кадриятлар инкирози муҳитида вужудга келади. У эскича ёндашувларга хос урф-одатларни танқид қилиб, янгича қарашларни қарор топтириш, янгича турмуш тарзини шакллантиришга ҳаракат қилади. Шунинг учун фалсафада назарий ва дунёқараиш муаммолари узвий боғлиқдир.

2. Қадимги Шарқ цивилизациясининг бешиқларидан бўлган Миср ва Бобилда эраמידан аввалги тўрт минг йилликнинг охири ва уч минг йилликнинг бошларида дастлабки фалсафий фикрлар, олам ҳақида содда илмий қарашлар, жумладан, астрономия, космология, математикага оид қарашлар вужудга келди.

Бу ерда шаклланган фалсафий қарашларнинг энг асосий хусусияти шундан иборатки, уларда, бир томондан, сирли кучлар, мўъжизаларга ишонч, у кучларнинг табиат ва жамиятга кўрсатадиган таъсирини мутлоқлаштириш хусусияти устивор бўлган бўлса, иккинчи томондан афсона ва ривоятлар тарзида дунёвий билимлар, илмий қарашлар ҳам аста-секин шакллана бошлаган. Бу ўша даврлардан қолган ёзма манбаъларда, хусусан, «Хўжайиннинг ўз қули билан ҳаётнинг мазмуни ҳақида суҳбати», «Арфисий кўлиги». «Ўз ҳаётдан

Фалсафаси бир бўлган кишининг ўз жони билан суҳбати», «Алиш» дostonи, «Этапа» ҳақидаги афсона, «Жафокаш» ҳақида дoston» каби битикларда яққол намойиш бўлган.

Бизнинг эраизгача бўлган 1 минг йилликнинг берида инсоният тарихининг тараққиётида қадимги маданиятнинг уч ўчоғи - Ҳиндистон, Ҳитой, Грецияда дeрeн бир вақтнинг ўзида фалсафий фикрлар вужудга кeлди. Унинг туғилиши оламни мифологик тушунишдан бeрeткe таянадиган дунёқарашга ўтишдек узoқ жарасини бeшидан кeчирди.

Ҳиндистон башарият тарихида цивилизация бeшикларидан бири ҳисобланиб, унинг фалсафаси унинг қадимий ва бой тарихига эга. Қадимги Ҳинд фалсафасини ўрганишда «Рамайна», «Махабхарота», «Калила ва Димша», «Вeдалар» каби машҳур асарлар илк манбаълар бўлиб хизмат қилади. Ҳинд маданияти ва фалсафасининг ана шу бебаҳо ёдгорликларининг ҳар бирида ақл-идрок, адолат, инсоф-диёнат, ҳалоллик, поклик, меҳнатсеварлик, миллий тотувлик, тўғрисўзлик ҳақида ва ёмон иллатларга қарши қурашиш зарурлигига доир жуда муҳим фалсафий ғоялар ҳикматлар, ривоятлар, маколлар шаклида баён этилган.

Фалсафий қарашларнинг қуртаклари Ҳинд маданияти энг қадимги ёзма ёдгорликлари «Вeдалар»да («Вeд»лар – табиатнинг илохий кучларига қаратилиб айтиладиган гимнлар, дуолар тўшлами) учрайди. «Вeда» китоби Ригвeда, Самавeда, Яшурвeда ва Атхарвeда деб аталадиган 4 қaғта бўлимдан иборат.

Уларда борлиқнинг бeш манбаи, моддий ибтидоси деб ҳисобланган сув, олов, ҳаво, ёруғлик, тупроқ ҳамда озик-овқат, фазо ва вақт ҳақидаги, шунингдек оламнинг тузилиши ва уни бeнқарувчи қонунлар, инсон

билимининг манбаълари ва турлари, инсоннинг ижтимоий мажбуриятлари каби катор фалсафий масалалар ёритилган. Уларда таъкидланишича, тана жоннинг қобили бўлиб, жон эса дунёвий рухнинг бир бўлагидир.

Ҳинд фалсафаси асослари «Упанишадалар» ном билан машҳур бўлган манбаъларда ҳам ўз аксини топган «Упанишадалар» «сирли билим» деган маънони англатиб «Ведалар»нинг фалсафий қисмини ташкил этади. «Упанишадалар» яхлит китоб ёки фалсафий рисола бўлмай, балки турли вақтда ҳар хил мавзуда ижод этган номаълум муаллифларнинг матнларидан иборатдир. Уларнинг мазмуни ва услуби турлича фалсафий қарашлар маҳсулидир. «Упанишадалар»даги фалсафий мавзулар асосан, инсонни ўраб турган борлик, унинг ҳаётдаги ўрни ва вазифаси, ташқи олам ва инсон табиати, унинг ҳаёти ва рухиятининг моҳияти, билиш имкониятининг чегаралари, ахлоқ меъёрлари ҳақидадир. Фалсафий муаммолар асосан диний-мифологик нуқтаи назардан баён этилган.

Эрамингача бўлган VIII-VII асрларда Ҳиндистонда Локаята (бу дунё)ни тан олувчи фалсафий таълимот шакллана бошлади. Бу таълимотнинг асосчиси Брхаспати ва унинг издошлари ведаларда баён этилган диний қарашларни танқид қилиб, ердан бошқа тарздаги ҳаётнинг бўлиши мумкин эмас, деган фикрни илгарилар сурдилар.

Локаятанинг энг ривожланган оқими Чарваклар (эр.авв. VI-аср) таълимотидир. Уларнинг фикрича, дунё 4 элементдан - туپроқ, ҳаво, сув ва оловдан ташкил топган бўлиб, барча нарса, ҳодисалар шу 4 элементнинг турли бирикмасидан иборатдир. Улар дунёни билиш мумкин ва билишнинг манбаи идрокдир деб, билимда ҳиссиётнинг ролини бўртириб юборганлар, ҳулосалар ёлгон бўлиши мумкин, деб ҳисоблаганлар.

4. Хитойдаги дастлабки фалсафий таълимотларда дунё абадий ва 5 унсур – олов, сув, ер, дарахт ва металллардан ташкил топган, деб уқтирилади.

Драмиздан олдинги VII-VI асрдаги Хитой мутафаккирларининг фикрича, табиат ходисалари ЦИ деган моддий зарралардан таркиб топган, у Дао деган табиий қонуниятга бўйсунди. Хитойликларнинг табиат ходисалари қонуниятли асосда тираккий қилади, деган тасаввурлари дунё моддийдир, деган таълимотига боғлиқдир. Дао хақидаги таълимот фалсафадаги қонун тушунчасини ҳосил қилишдаги дастлабки уринишдир.

«Даосизм» «Дао» сўздан келиб чиққан бўлиб, «йўл», «тараккиёт», «дунё негизи» маъноларини билдиради. Даосизмнинг асосчиси Лао-цзи бўлиб, у дунёда абадий ҳаракат ва қарама-қаршиликлар бир-бирига боғлиқлиги амал қилади, табиат ходисалари ўз-ўзига зид ҳолатга айланаб ривожланади, деган фикр юритилади. Таъкидланишича, гўзаллик ва ёмонлик, борлик ва йўқлик, узун билан қисқалик бир-бирини тўлдиради, бирин-кетин келади, бир-бирига боғлиқ бўлади, табиатдаги барча мавжудот, барча ходисалар қарама-қаршиликларни ўз ичига олади.

Даосизм вакиллари билишдаги ҳиссий ва мантикий жиҳатларнинг мавжудлиги масаласини ўртага қўйиб, билишда ҳиссий ва амалиётнинг аҳамиятини камситиб, ақлни бўрттириб юборганлар.

Драмиздан олдинги VI-V асрларда Хитойда конфуцийчилик каби фалсафий оқим бўлган. Бу оқимнинг асосчиси Хитой мутафаккири Конфуций бўлган. (эр.олдинги 551-479 йилларда яшаган). Конфуций инсонпарварлик ғояларини қадимги Хитойда биринчи бўлиб олга сурди. У ўзининг фалсафий қарашларида

тарбия масалаларига катта эътибор беради. Одамлар ў табиатига кўра, бир-бирларига ўхшайдилар, фақат тарбияга кўра, улар бир-бирларидан фарқладилар дейди у. Конфуций фикрича, инсонлар ўртасида ўзаро мухаббат, хурмат тамойиллари ҳукмрон билиши керак.

Таянч тушунчалар:

Европоцентризм, осиёцентризм, ёзма манбаълар, Ведалар, упанишадалар, фалсафий мактаблар.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Қадимги Шарқда дастлабки фалсафий фикрларнинг пайдо бўлишининг асосий сабаблари ва намён бўлиш шакллари қандай?
2. Қадимги Бобил ва Мисрда пайдо бўлган илк фалсафий қарашлар ҳақида гапириб беринг.
3. Қадимги Хиндистонда қандай фалсафий йўналишлар ва фалсафий мактаблар пайдо бўлган?
4. «Веда»лар нима ва қачон пайдо бўлган?
5. Қадимги Хитойда қандай фалсафий оқимлар пайдо бўлган? Уларнинг моҳияти ҳақида нималарни биласиз?
6. Конфуцийчилик нима?
7. Лао Цзи фалсафасида Дао қонуни нимани англатади?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т., “Ўзбекистон”, 1998.
2. Туленов Ж.Т. Фалсафа тарихи. Т.- 2001 й.
3. Фалсафа (ўқув қўлланма) Э.Ю.Юсупов умумий таҳрири остида Т., «Шарқ», 1999.-47-54-бетлар.

4. Фалсафа асослари (Қ.Назаров ва бошқалар) Т., "Филология", 2005, -51-56-бетлар.
5. Пүлдошев С.А. Антик фалсафа. Т. 1999.
6. Гуннар Скирбекк, Нилс Гилде. Фалсафа тарихи. Т. 2001.

2-мавзу. Қадимги Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий фикрларнинг шаклланиши

Режа:

1. Марказий Осиёдаги қадимги мифологик, диний ва фалсафий фикрларнинг пайдо бўлиши ва ёйилиши.
2. Зардуштийлик дини, унда олам, борлиқ ва рух, тинчлик ва одам тўғрисидаги қарашлар.
3. Моний ва Маздак таълимоти.

1. Марказий Осиё жаҳоннинг илм, фан, фалсафа, дин, маданият ва санъат қадимдан ривожланган, тарихи иншоотда бой минтақалардан бири.

Милоддан илгари X-VIII асрларда Турон (Марказий Осиё)да ижтимоий муносабатлар раванқ топа бошлайди. Шу даврда Марказий Осиёда яшаган халқлар Юнон тарихчилари томонидан скифлар деб аталса, Эрон манбаъларида саклар деб номланганлар. Аммо катта ҳудудга тарқалиб кетган турк қабилалари яшайдиган ўзган маскан Туркюк, Турон, Туркистон деб атаб келинган. Собиқ Шўролар даврида шу масканларни Ўрта Осиё, Марказий Осиё деб аташ расм бўлган.

Қадимги Турон халқлари ҳаётида дехкончилик ва чорвачилик муҳим аҳамият касб этган. Бу ҳудудда дехкончилик сунъий суғоришга асосланган бўлиб, у суғориш иншоотларининг ривожланишига олиб келган. Шундай қилиб дастлабки маданий марказлар вужудга

кела бошлайди. Мана шу даврда Туронда ороми алифбоси кенг таркалган. Унинг асосида э Хоразмликлар, Сугдиёналиклар алифбоси вужуд келади. Шу билан бирга бу жойда яшаётган халкларнинг бой адабий мероси пайдо бўла бошлайди. Туронликларнинг оғзаки ижодиининг энг дастлабки намуналари бизгача етиб келган. Масалан, Тўмарис Спитамен, Зарин, Чўпон, Широқ хақидаги афсоналашулар жумласидандир. Уларда Турон халқларининг ватанпарварлик хислатлари мадх этилади.

2. Милоддан аввалги VII асрдан Туронда зардуштийлик ва у билан боглик дунёқарап ҳукмронлик қилган.

Зардуштийлик фақат дин бўлиб қолмай, балки ўш даврнинг ҳукмрон мафқураси ҳам эди.

Зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто» материали (12000 ошланган қора мол терисига ёзилган милоддан илгари бир қанча асрлар давомида тўшланган Александр Македонскийнинг босқинчилик даврида унинг кўп қисми йўқолган. Эронлик Аршохийлар даврида унинг қолган қисми «Авесто» сифатида тартибга солинган.

Унда Турон ва Эрон халқларининг ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, ахлоқий қарашлари ва умуман дунёқараши ўз ифодасини топган.

«Авесто»да ўтмиш аждодларимизнинг диний тасаввурлари, коинот ва ердаги дунёнинг яратилиши билан боглик афсона ва ривоятлар, ижтимоий-сиёсий-иқтисодий ҳаёти, географияси, табиати, набототи, илм-фани ўз аксини топган. Унда қадимги Турон ўлкасининг иқлими, суви, хайвонот дунёси, ер тузилиши, саҳролари, тоғлари ҳақида қимматли маълумотлар берилган.

Ғаразғўйлик, хасад, манманлик, фитна-фасод «Авесто»да каттиқ қораланса, ваъдага вафо қилиш, аҳдга

...самимият, холислик, ўзаро иззат-икром каби
...мур ўртасида устивор бўладиган ахлоқий қоидалар
...«Авесто» дунёни инсон учун синов майдони
...тушунтиради.

«Авесто»да одамларни имонли бўлишга, доимо пок-
...иришга, танани озода тутишга, хар қандай ёвуз ният
...лардан юз ўгиришга даъват этадиган ахлоқий
...лар, диний ўғитлар, фалсафий гоялар ниҳоятда кўп.

«Авесто»да кайд этилган энг мухим фалсафий
...ридан бири – инсонларни меҳнат қилишга, ўз
...ри билан моддий бойликлар яратиб, тўқ-фаровон
...кечиришга даъватлардир.

Зардуштийлик дини ва унинг «Авесто» китобида
...нинг моддий асоси деб ҳисобланган ер, сув, хаво,
... муқаддаслаштирилади. Ер ва хаво шундай
...ланганки, хавони булғаш, ифлослантириш,
...лар ўлиги у ёқда турсин, одамлар жасадини ҳам
... кўмиш, сувга оқизиш, оловда ёқиш гуноҳи азим
...ган. Мархумлар ерни, сувни, хавони захарлаб
...масликлари учун уларнинг суякларини махсус сопол
...лар – остонларда кўмиш расм бўлган.

Шундай қилиб, «Авесто» яккахудочилик
...доният)га асосланган дунёда энг биринчи дин бўлган.
...даги барча асосий гоялар ҳозирги жаҳон динларида ўз
...самини топган. Шунинг учун инглиз тадқиқотчиси
Мэрв Бойс хошим зардуштийликни билмай туриб, жаҳон
...лари моҳиятини англаш қийин, дейди.
Зардуштийликнинг муқаддас китобида ажлодларимизнинг
...қ ўтмиш тарихи ва тафаккур тараққиётининг қомусий
...диси, тили, ёзуви, бой маданияти, фалсафаси,
...ий ижоди ўз ифодасини топган. Бироқ, уруғлар,
қабилалар, элатлар ўртасидаги келишмовчиликлар, ўзаро
...ролар танки душманлар учун қўл келади. Туронни

аввал Эрон шохлари босиб олади. Кейин эса греклар у
ўз мустамлакасига айлантиради. Турон халқлар
элатлари бирлашган даврларда йирик кўшни давлат
улар билан ҳисоблашганлар, савдо-сотик алоқалари
кенгайтиришга иштилганлар. Аини чоғда улар бу кў
халқнинг «орасини бузиб, хукмронлик қил» тамойили
амал қилиб, уларни парчалаб юборишга муваффақ
бўлганлар. Бу аччиқ тарихий ҳақиқатлар Тош битиклар
ўз ифодасини топган: Турк ҳоконлари унда ту
қавмларига мурожаат қилиб, сизлар бирлашсанг
душманлар хизматингизда бўлади, мабо
парокандаликка йўл кўйсангиз, унда сизлар душман
малайига айланасизлар, деган маънодаги фалсафи
фикрлар бор.

Эрон ҳоконлари зардуштийликдан ўз манфаатлар
йўлида фойдаландилар. Ундаги бирлик, эзгулик учу
кураш ғоялари қадрсизланиб борди.

3. Бундай шароитда бошқа ғоялар тарқалиши учу
қулай муҳит юзага келди. Ироқда тугилган ва даставва
Эрон шохлари марҳаматига сазовор бўлган Моний (216
277) кейинчароқ қувғинга учради ва ижодининг кў
қисмини Туронда рўёбга чиқарди. У зардуштийлик
христианлик, яҳудолик (иудаизм) динларини
бирлаштириб, Монийлик номи билан ягона дин
яратмоқчи бўлди. У яккахудолик ва христианликда
халоскорлик ғоясини, зардуштийликка қиёсан нур ва
зулмат ғоясини олади. Бу таълимотда Моний ўзи Само
нури элчиси ҳисобланади. Борлиқнинг 2 субстанцияси
ёруғлик, яхшилик ва рух олами билан зулмат, ёвузлик
материя олами ўзаро курашади, деб таълим беради.
Моний, биринчи оламда худо, иккинчисида шайтон хукм
суради, дейди. Икки олам кураши фалокат билан тугайди
натижада материя ҳалокатга учраб, рух озодликка чиқади.

Унинг таълимотига кўра, инсон руҳ-нур ва жисм-зулмат
қилинган иборат мавжудот бўлгани сабабли, у зулмат
қилинган қарши курашда руҳи покланиб, нур фарзандига
қилинган.

Монийнинг бу таълимоти авом халқ орасида кенг
тарқали бошлади. Бундан таҳликага тушган шох Баҳром
устидан остириб юборди.

Маздакийлик ҳам Туронда кенг тарқалган. Унинг
қилинган Маздак (470-529) зардуштийлик кохинлари ва
қилинганларига қарши курашга болғчилик қилган. Унинг
таълимотига кўра, оламда эзгулик, ёруғлик манбаъи билан
қилинганлик (жоҳиллик) ўртасидаги курашда «яхшилик»
қилинганлик» устидан галаба қозонади.

Маздакийлик ғоялари Эрон ва Туронда кенг ёйилиб,
қилинган хамда бой-зодагонлар учун хавф солади. Чунки
бу таълимотга кўра, ўзига тинч, бой одамлар ночор
қилинганларга ёрдам қўлларини чўзишлари керак эди. Акс
қилда улар мулкининг бир қисми зўрлик билан
қилинганшоқларга олиб бериларди. Маздакийлик харакати
қилинганлиб, Маздак қатл этилган бўлса-да, аммо унинг
таълимоти Эрон, Турон, Озарбайжон халқларининг
қилинганга, адолатсизликка қарши курашида қўл келди.
Туронни араблар босиб олгач, уларга қарши кураш
(Муқатна, Бобак кўзгалонлари) учун ғоявий мадад ролини
қилинади.

Таянч тушунчалар:

“Авесто”, эзгулик, ёвузлик, ёруғлик, зулмат,
монийлик, маздакийлик.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Минтақамиздаги дастлабки фалсафий фикрларнинг
мифлар, ривоятлар, дostonларда ифодаланиши хақида
сўзланг.

2. «Авесто» тўғрисида нималарни биласиз?
3. Зардуштийликнинг мохияти нимадан иборат?
4. Моний фалсафасининг мазмунини айтиб беринг.
5. Маздак таълимоти нимага даъват этади?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т. “Ўзбекистон” 1998.
2. Фалсафа (ўқув қўлланма) Э.Ю.Юсупов умумий тахрири остида Т., «Шарқ» нашр. 1999. -54-63-бетлар.
3. Фалсафа асослари (Қ. Назаров ва бошқалар) Т. “Ўзбекистон”. 2005. -46-51-бетлар.
4. «Авесто» Т. «Шарқ» нашр. 2001
5. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. Т. 1995.
6. Искандаров Б. Ўрта Осиёда фалсафий, ижтимоий сиёсий фикрлар тарихидан лавҳалар. Т. 1994.
7. Мўминов И.М. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан. Т, «Фан» 1994.

3-мавзу. Қадимги Юнонистон ва Румода фалсафий фикрлар ривожланиши.

Режа:

1. Қадимги Юнонистонда ижтимоий–иқтисодий, маданий тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари. Милет ва Элет мактаблари.
2. Эфеслик Гераклит фалсафаси. Софистлар фалсафаси. Сукрот ва Афлотун фалсафаси.
3. Қадимги юнонистонлик атомистлар: Левкинн ва Демокритлар фалсафаси.
4. Аристотелнинг олам ҳақидаги фалсафаси, диалектакаси ва билиш назарияси.

9. Қадимги Румода фалсафий фикрлар. Лукреций

нинг ижтимоий-ахлоқий қарашлари.

6. Қадимги Румода стоиклар таълимоти. Цистерон,

Сенека, Марк Аврелий, Антонийларнинг

фалсафий, ижтимоий-сиёсий қарашлари.

7. Неоплатонизм таълимоти.

8. Анологетика ва патристика.

1. Қадимги грек-юнон фалсафаси эраמידан олдинги VI асрда Грецияда вужудга келди. Иқтисодий ҳаётда ўсиш, савдо-сотикнинг ривожланиши патижасида маданий-маърифий ҳаётда жиддий силжишлар рўй берди. Динлат пайдо бўлди, ҳуқуқ, санъат ва адабиёт шаклланди, савдо сотиқ кучайди. Шунингдек, табиий фанлар, аниқса физика, математика, астрономия, география фанлари шакллана бошлади, булар фалсафий фикрлар ривожланишига замин яратди.

Қадимги Юнонистоннинг дастлабки файласуфлари Ер, Қуёш, юлдузлар, ҳайвонлар ва одамнинг келиб чиқишини бир бутун яхлит тассавур этишга ҳаракат қилган мутафаккирлар эдилар. Шунинг учун ҳам уларни «физик-табиётшунослар» деб атаганлар.

Улар мифологик ва диший дунёқарашдан фарқ қиладиган илмий фикрларни дадил илгари сурдилар. Маълумки, Юнон мифологиясида асосий эътибор дунёнинг келиб чиқишини изоҳлаб беришга қаратилган бўлиб, унда «дунёни ким яратган?» деган саволга жавоб кидириларди. Юнон файласуфлари эса асосий эътиборни дунё нимадан яралган, деган саволга жавоб топишга қаратдилар.

Бу даврга келиб, Юнонистон йирик савдо ва маданият марказига айланган Милет шаҳрида фалсафий фикрлар кенг ривожланди. Таникли мутафаккир Фалес

(эр.авв. 624-567) ҳамма нарса сувдан келиб чиққан сувга айланади, деб ҳисоблаган бўлса, Анаксима (эр.авв. 610-546) дунё ноаниқ материя – апейрон ташкил топган, дейди. Нарсалар, унинг фикрига кўра апейрон ҳаракати ҳамда совуқлик ва иссиқлик, намлик, куруқлик каби қарама-қаршиликларнинг натижаси пайдо бўлади. Анаксименнинг (эр. авв. 588-525) фикри ҳамма нарса ҳаводан ҳосил бўлган ва ҳавога айланади.

2. Эфеслик Гераклит (эр. авв. 530-470) оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг асоси оловдан иборат, деб ҳисоблаган. Гераклит таълимотининг аҳамияти шундаки у ўзининг дунёнинг моддийлиги ҳақидаги фикрини нарса ва ҳодисаларнинг ўзгариши ва ривожланиши каби қонуний жараён, деб эътироф этишидадир. Мазкур абади ва энг умумий қонуниятни Гераклит логос, деб тавсифлайди.

Гераклит фалсафасининг яна бир муҳим томони воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга диалектика нуқтаи назардан ёндашувидадир. Унинг фикрича, нарса ва ҳодисалар доимий ўзгаришда, ўзаро алоқадорликда, боғлиқликда, бир-бирига ўтиб туришидадир. Бу ўзгариб, ривожланиб туришнинг манбаъи диалектик зиддиятликдадир, деб ҳисоблади.

Қадимги Юнон файласуфларидан Пифагор (эр. авв. 580-500) нуқтаи назарича, дунёнинг асосини сонлар ташкил қилади, сонлар коинотдаги тартибнинг ифодасидир. Дунёни билиш – уни бошқарувчи сонларни билишдир.

Пифагорчилар сонни материядан ажратиб, уни илохийлаштирган бўлсалар-да, аммо улар математика фанининг шаклланишига катта ҳисса қўшдилар. Натижада машҳур Пифагор теоремаси вужудга келди.

Қилимги Юнон маданиятида софистлар фалсафаси ўзини ўзин тутади. Софистлар антропология (инсон ҳақидаги фан) ва гноссология (билиш ҳақидаги фан) соҳалари билан шуғулланганлар. Софистлар ўша вақтдаги янги касбларнинг моҳир усталари, яъни мунажжидлар, дипломатлар, нотиклар, суд маҳкамаларида ишловчи мутахассислардан иборат бўлиб, ҳақиқат ва адолат ўрнатилшига хизмат қилинган. Уларнинг таълимоти Сукрот фалсафасига ҳам маълум даражада таъсир кўрсатган. Сукрот (эр. авв. 469-399 й.) фикрича, фалсафанинг марказида ахлоқ масалалари турмоғи лозим. Ҳақиқатнинг раънақи, тинчлик ва осойишталиғи, фаровонликнинг ахлоқ-одобнинг аҳволига боғлиқ. Бу масалалар Шарқ фалсафасида ҳам катта ўрин тутганлиғи боис қизиқимиз, буюк ашумаларимиз Сукрот номини бениҳоят ҳурмат билан тилга олган, унинг ахлоқ-одоб ҳақидаги ишид-насихатларига амал қилган.

Сукротнинг шогирди Афлотун (асли Платон мил. авв. 427-347) жаҳон фалсафаси тарихида ўчмас из қолдирган, у шифақат файласуф олим, балки санъаткор, шоир ва драматург бўлган, ўз ғояларини диалоглар тарзида баён қилган.

Афлотун Демокрит фикрларини каттик танқид қилади. Афлотуннинг фалсафий қарашлари, асосан унинг «Базм», «Тестет», «Федон» номли диалогларида, сиёсий қарашлари эса «Давлат», «Сиёсат» ва «Қонунлар» номли асарларида ифода этилган.

Афлотун таълимотида, оламда «ғоялар дунёси» бирламчи бўлиб, моддий дунё эса иккиламчи, ғоялар дунёсининг маҳсули, соясидир. Унингча, «ғоялар дунёси» фазо ва вақтга боғлиқ бўлмай, абадий ҳаракатсиз ва ўзгармасдир: у «ҳақиқий дунё»дир.

Афлотуннинг билиш назариясига кўра, билиш объекти «ғоялар дунёси», моддий дунё ва ундаги нарса ҳодисалар хиссий билишнинг манбаъидир. Хиссий билиш ҳақиқат эмас, чулки у орқали кишилар ғояни эмас, балки моддий предметларни сезадилар, улар тўғрисида тасаввурга эга бўладилар. Моддий буюмларнинг асосий моҳияти бўлган «ғоялар дунёси»ни фақат соф тафаккур ёрдамида билиш мумкин.

Афлотун Юнонистондаги ўша давр давлатини эмас, адолатли ва идеал давлат деб ҳисоблаган. У жамиятнинг табақага бўлади. 1. Давлат арбоблари – файласуфлар. 2. Ҳарбийлар (соқчилар). 3. Дехқонлар ва хунармандлар. Бунда давлат файласуф – аристократлар қўлида бўлиши лозим, ҳарбийлар эса давлатнинг зўрлик ва зулм аппаратидан иборат бўлиб, кулдор учун зарур бўлган паройитни яратиши керак.

3. Қадимги Юнонистоннинг энг машхур файласуфларидан бири Демокритдир (эр. авв. 460-370). Унинг нуқтаи назарича, дунё моддий бўлиб, рух, онг материянинг маҳсулидир. У дунёнинг асоси атомлар ва бўшлиқлардан иборат, нарса ва ҳодисаларнинг ранг-баранглиги атомлар бирикиси усулларининг турли-туманлигидан келиб чиқади, деб ҳисоблаган. Демокрит материя ва ҳаракатнинг ажралмаслигини, ҳаракат, фазонинг ҳам худди материя сингари объектив мавжуд эканлигини таъ олиш лозим, дейди. Лекин у ҳаракатни атомларнинг бўшлиқдаги олдий ўрин алмашиши, ҳаракатнинг ўзини эса атомларнинг фазода ўзаро тўқнашуви натижасида ҳосил бўлади, деб ҳисоблаган.

Демокрит табиатдаги ҳамма воқеа, ҳодисаларнинг доимо ўзгариб туришини зарурият ҳисоблаб, табиатдаги тасодифни таъ олмас эди. Унинг фикрича, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги сабабиятни билмаслик тасодифни

олишга олиб келади. Сабабий боғланишларни кенгайтиришни у фанларнинг асосий вазифаси, деб ҳисоблар

Демокрит онг ва руҳ ҳам атомдан иборат, деб ҳисоблаган. У оламни билиш мумкинлигини таъкидлаб, онгнинг қонунли ва ҳақиқий билимлардан иборат деб ўйлаган. У билиш жароҳида ҳиссиёт ва тафаккурнинг ролини ҳам таъкидлаб ўтади.

Демокрит қадимги Юнонистоннинг қомусий олими бўлган. У фаннинг турли соҳалари: фалсафа, физика, биология, тиббиёт, педагогика, руҳшунослик, филология, математика, сиёсат, маънавий ижтимоий ҳаёт масалаларига доир фикрларни баён этган. Демокритнинг меросида инсоннинг ҳаётини яхшироқ қилишга қаратилган қарорлар, унда инсонпарварлик, инсонпарварлик туйғуларини шакллантириш, одоб-ахлоқ, ҳақдорлик, виждон ва бошқа олижаноб инсоний қасдларни шакллантиришга оид қимматбаҳо фикрлар мавжуддир.

Левкипп (500-440) Демокрит билан биргаликда атомистик назарияга асос солди. У биринчи бўлиб сабабият қонуни ва етарли асос қонунини таърифлаб берди.

Демокритнинг атомистик фалсафаси кейинчалик Эпикур (341-270) томонида ривожлантирилди. Демокрит атомларнинг асосан шакл ва миқдор жиҳатдан фарқи таъкидлаган бўлса, Эпикур эса уларнинг ҳажми, оғирлиги жиҳатдан фарқини таъкидлайди.

4. Афлотуннинг ғоялар ҳақидаги таълимоти қадимги дунёнинг энг буюк мутаффакири, кулдорларнинг ўрта табақа вакили Аристотель – Арасту (э.р.авв. 384-322) томонида катъий танқид қилинган. У «Метафизика» (ёки «Биринчи фалсафа»), «Физика», «Жон тўғрисида», «Аналитика», «Категориялар», «Этика», «Сиёсат» ва

бошқа асарларида Афлотуннинг «ғоялар назарияси»ни асоссиз, деб ҳисоблайди. Арасту ғоялар билан предметлар ўртасида айирма йўқ, деб таъкидлайди. Унингча, моддий олам абадий ва объектив характерга эга бўлиб, у ҳақда қандай Платон «ғоялари»га муҳтож эмас. Табиат моддий асосга эга бўлган нарса ва ҳодисалар йиғиндисидан иборат, у ҳар доим ҳаракат ва ўзгаришдадир.

Арасту ўз асарларида ҳамма нарсанинг асосидан материя ётади, деб моддий дунёнинг объектив мавжудлигини эътироф этади. Нарсалар материя ва шаклдан пайдо бўлади. Ҳар бир нарса шаклланиган материядир ва шакл борлиқнинг моҳиятидир. Материянинг ўзида ривожланишнинг фақат имконияти бор, холос, у шакллантиришга муҳтождир. Шакл туфайлигина материя имкониятдан воқеликка айланади. Ҳақиқий борлиқ, унинг фикрича, материя ва шаклланиш бирлигидир. Булар бир-бирига ўтиб туради. Шаклсиз материя йўқ. Арасту материя пассив, шаклсиз нарса. Шакл эса фаол бўлиб, нарсани нарса қилувчидир. Арасту шаклнинг фаоллиги ҳақидаги қарашини давом эттириб, ҳамма нарса шаклланишнинг шакли – худонинг, «дунёвий рух»нинг, «дастлабки турткининг» ижодий ролини таъкидлайди. Бу масалала у Афлотунга яқин туради.

Билиш назариясида Арасту Демокритнинг тарафдориди. Унингча, моддий дунё билишнинг, сезгиларнинг, тажрибанинг асосидир. Сезгилар бизга айрим аниқ нарсалар ҳақида маълумот беради, аклимиз эса умумлаштирилган маълумотлар беришга қодир, деган эди.

Арасту мантик фанининг барча муҳим масалаларини ишлаб чиқди, у мантик билиш учун зарур бўлган тафаккур шакллари ва исботлаш тўғрисидаги фандир, деб ётади. Фикрлар борлиқлиги, Арастунинг нуқтаи назарича.

бул объектив олам ходисалари боғланишларининг
жиридир.

Аристотел категориялар, тушунчалар, мулоҳазалар ва
жиридир тўғрисидаги таълимотларни кашф этди.
Аристотел тарихида 1-бўлиб категориялар тизimini ишлаб
чиқарди. Шунинг билан бирга у категорияларнинг бир-бири
билан алоқадорлигини, бир-бирига ўтишини исботлади.

5. Румода фалсафа милoddан аввалги II асрда
ривожланган, унинг гуллаган даври эса милoddан аввалги
II асрга тўғри келади. Румо фалсафасининг йирик
намўналаридан Лукреций Кар милoddан аввалги 99-58
йилларда яшаб ижод қилган, Ўз дунёқарашини
«Титус Лукрецийнинг табиати тўғрисида»ги асарида чуқур ва
апрофитча баён қилган. У Демокрит ва Эпикурларни
атомистик назарияларини кенгайтиради, чуқурлаштиради
ва ривожлантиради. Материя абадий, у бир ҳолатдан
иккинчи ҳолатга айлана олади, дейди. У фазо ва вақт,
қирқатнинг объективлиги, материя билан боғлиқлиги
қиёда фикр юритади.

Яшашдан мақсад, деб ёзган Лукреций, бахтли ҳаёт
кечиришдан иборатдир. Жамият ҳам худди табиат
қонунилари ўз қонунларига эга ҳамда табиат қонуниятларига
таъриқан ҳолда ривож топади, дейди у.

6. Милoddан аввалги IV аср охирида Юнонистонда
стоиклар таълимоти шаклланди. У кейинча Румо даврида
кенг тарқалган фалсафий оқимлардан бирига айланган
эди. Стоиклар асосий эътиборларини инсоннинг ахлоқий
муаммоларига қаратадилар. Улар илгари сурган ахлоқий
меъёрлар инсон фаолиятининг чўққиси сифатида
эзгуликни муҳим деб билади. Эзгулик, уларнинг фикрича,
бирдан-бир фаровонликдир. Эзгуликнинг маъноси
оқилона яшашдан иборат. Стоиклар асосий ахлоқий
ғалабдан келиб чиққан ҳолда, «Табиатга мувофиқ

яшаш»ни талаб этишарди. Табиат ва дунёнинг тартибли-
логосга мувофиқ яшашга, ҳаёт кечиринга даъват
этганлар. Бу ўринда Румо стоиклари Цицерон, Селска,
Марк Аврелий, Антонийларнинг фалсафий, ижтимоий-
сиёсий карашлари диққатга сазовордир.

7. Неоплотонизм – бу мистик, диний фалсафа бўлиб,
III-V асрларда Румо империяси даврида кенг
ривожланган. Бу таълимот христианлик ривожланган
ижтимоий даврда тараққий этган. Неоплатоник оқимнинг
кўзга кўринган намояндаси Плотин (205-270) бўлган.
Плотиннинг фикрича, мавжудликнинг асосини
хиссиётдан, аклдан устун турувчи гайритабиий, илохий
тамоийил таъкил этади. Борликнинг барча шакллари унга
боғлиқ. Плотин бу тамойилни мутлоқ борлик ва уни
билиш мумкин эмас, деб тушунтиради.

8. II-III асрда христианлик тарихида апологетика ёки
апологетлар даври вужудга келди. Апологетика сўзининг
лугавий маъноси «ҳимоя қилувчи» демакдир, яъни
христиан дини ақидаларини турли хужумлардан ҳимоя
қилишдир. Апологетлар ўз адабий асарларида
христианлик таълимотини асрашга. Румо салтанати
хокимларига христианликни таъқиб қилишни оқлаб
бўлмаслигини кўрсатишга интиланлар. Шу туфайли ўз
асарларида, ё диалог ёки апологиянинг тан олинган
мумтоз шаклидан фойдаланганлар. Христиан динини
мантаний асослашга интилиш учун тушунарли талқин
қилиш ва оқибатда унга қонунийлик мақомини бериш
мақсади кўзда тутилади.

Апологетлар илохийчиларга нисбатан кўпроқ
файласуф эдилар. Уларнинг таъкидлашича, христианлик
бу энг қадимги дин ва фалсафадир. Масалан, Инжилда
Троян хақида башораг қилинган, Юнон фалсафасида
мавжуд бўлган хақиқат масаласи эса, христианлик ва

яхудийлик динидан ўзлаштирилган. Апологетларнинг уқтиришларича, христианлик энг олий фалсафадир. Бунинг исботи эса Тавротда башорат килинган. Апологетлар ғояларини тарғиб қилишда Тер Туллиан жонбозлик қилган.

Патристиканинг лугавий маъноси «ота»ли англатиб, бу сўз кўпинча хурмат маъносида Ғарбий Епископларга берилган. Ғарбда черковнинг энг йирик отаси Аврелий Августин (354-430) бўлиб, у Муқалдас (Блаженнўй) деб ном олган эди. У файласуф ва илоҳиётчи бўлган. У икки давр оралғида, яъни антик дунё ва шаклланиб келаётган Ўрта асрчилик оралғида яшаган.

Бу ўринда Августиннинг бутун фалсафаси ягона мутлоқ ва мукаммал худо ҳақидаги таълимотда мужассамлашганини айтиш жоиз.

Таянч тушунчалар:

Лисейрон, логос, диалектика, атомизм, софизм, ғоялар, диалоглар, ситониклар, неоплотонизм, апологетика, патристика

Такрорлаш учун саволлар:

1. Қадимги Юпонистонда фалсафанинг шаклланиши ва унда дунёнинг асоси нималардан иборатлиги қандай баён этилганини айтишг.

2. Милет фалсафий мактаби тўғрисида нималарни биласиз?

3. Суқрот қандай файласуф бўлган?

4. Афлотуннинг ғоялар дунёси ҳақидаги таълимотининг моҳияти нимадан иборат?

5. Арасту ҳақида нималарни биласиз?

6. Демокритнинг молдий дунёнинг асоси, ҳаракати ва уни билиш мумкинлиги ҳақидаги асосий фалсафий ғоялари нималардан иборат?

7. Қадимги Румода қандай фалсафий фикрлар шаклланган?

8. Стоиклар таълимотининг асосий ғояси нима?

9. Апологетика қандай таълимот?

10. Пагристика қандай таълимот?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т., “Ўзбекистон” 1998 .

2. Фалсафа асослари (Қ Назаров ва бошқалар). Т., “Ўзбекистон”, 2005. -56-63-бетлар.

3. Йўлдошев С.А. Логик фалсафа Т. 1999.

4. Йўлдошев С.А. , Усмонов М.О., Каримов Р.Р. Қадимги ва ўрта аср Ғарбий Европа фалсафаси. –Т., 2003.

4-мавзу. IX-XII асрларда Марказий Осиёда диний-фалсафий фикрлар

Режа:

1. Араб босқини ва Марказий Осиёга ислом динининг кириб келиши.

2. Исломдаги икки оқим: мутакаллимлар ва муътазиллийлар. Ислом доирасидаги хурфикрчилик.

3. Сўфийлик (гасаввуф)нинг исломдаги диний-фалсафий оқим сифатида вужудга келиши. Унинг хилма-хил оқим ва йўналишлари.

4. Сўфийлик таълимотида комил инсон тушунчаси ва унга илмий-фалсафий муносабат масаласининг долзарблиги.

Турк ҳоконларининг бирлашишга қаратилган оғанин дивъатларига қарамай, VII аср охири VIII аср бошларига келиб ўзаро қирғинбарот урушларда, айниқса Хитой ҳоконлари ва Эрон шоҳларининг бу халқнинг орасини бузишга қаратилган макрли ташқи сиёсатлари ҳамда босқинчилик урушлари туфайли Марказий Осиё халқлари холдан тойган эдилар. Унинг устига турли худодларга сингиниш натижасида ғоявий парокандалик ҳам душманга қарши бирлашиб курашишга монеълик қиларди.

Парчаланиб кетган ва ягона давлатга эга бўлмайд қолган турк элатларини босиб олиш араб истилочилари учун нисбатан қийин бўлмади. Аммо бу эркесвар халқни бутунлай бўйсундириб олиш қийин кечди. Сўғдда, Чоч, Ёттисув – Талас. Чу водийси, Или дарёси бўйлари, Иртиш (Ўритиш) ҳавзасида, Фарғона водийси, Зарафшон водийси, Тохаристон, Бухоро, Самарқандда араб босқинчиларига қарши катта кўзғалонлар бўлди. Айниқса Иҳоқ Турк (769-776), Муқанна (767-783) бошчилигидаги ҳамда Рафиъ ибн Лайс бошлиқ Сўғд кўзғалонлари араб босқинчиларини холдан тойдирди.

Ҳарбий куч билан бу эркесвар халқни бошқариб бўймаслигига ақли етган араб сиёсатдонлари ислом ғояларини таъсирли мафкуравий усуллар билан одамлар онлига сингдириш, уни халқ маслагига айлангириш йўлини тутдилар. Улар зардуштийлик ва бошқа динларга онд барча китобларни ёндирдилар, уларга эътикод қилганларни қатли-ом этдилар, кўн уламолар бошқа мамлакатларга кочиб, жонларини сақлаб қолдилар. Араб гили ва ёзувига давлат мақоми берилди. Босқинчилар маҳаллий халқ намозгоҳларини бузиб, масжидлар қурдирдилар. Номозга келганларга 2 дирхамдан пул нибом этдилар. Исломга ўтганларни саникларнинг бир

қисмидан озод этдилар. Шу тариқа 1-2 авлод ўтгач, кейинги авлод тўласича исломни қабул қилди.

Араб истилоси туфайли Ғарбий Хитойдан тортиб Испаниягача, Шимолий Африкани ўз ичига олган жуда катта худудда империя юзага келди. Бу йирик марказлашган давлатнинг барпо бўлиши иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётнинг ривожини учун қулай шароитлар яратди.

Иқтисодий ва савдо-сотик ривожини фан олдига янги катта талаблар кўя бошлади. Натижада Боғдод, Самарқанд, Бухоро каби шаҳарларда йирик кутубхоналар вужудга келди. Мадрасалар, маҳадлар (диний олий ўқув юртлиари) барпо бўлди. Уларда соф диний билимлардан ташқари, дунёвий фанлар ҳам ўқитила бошланди. Боғдодда «Байтул-илм» - фанлар академияси барпо этилди, унда қадимий олимлар, уламолар, файласуфлар, илоҳийгчиларнинг китоблари тўпланди. У жойда Марказий Осиёлик олимлар кўп эди. Қадимий китобларни араб тилига таржима қилиш, уларга шарҳлар ёзиш кенг тус олди. Айниқса христиан руҳонийларининг таъзиқи остида халқ хотирасидан чиқариб юборилган милоддан аввалги грек олимларининг асарлари таржима қилинган ва уларга шарҳлар ёзилгани индивидуал ва ижтимоий онгда жиддий ўзгаришларга олиб келди. Астрономия, математика, геология, геодезия, география, лингвистика каби фанлар ривожланиши таъсирида фалсафий фикрларда ҳам янгича ёндашувлар пайдо бўла бошлади. Халифатдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва уни барқарор қилиш мақсадлари маҳаллий аҳолининг урф-одатлари, маросимлари, умуман маданиятига янгича муносабат белгилашни тақоза этарди. Чунки босиб олинган мамлакатлардаги иқтисодий ва маданий ҳаёт арабларникидан анча устун турарди. Буларни ҳисобга

олмай сиёсат ва мафкура белгиланш империя асосларига путур етказиши мумкин эди.

Ана шулар туфайли VIII аср охирлари ва IX аср бошларидан эътиборан ислом доирасида хурфикрлик шакллана бошлади.

2. Бу даврда карама-қарши мазхаблар билан кураш ҳамда муътадил исломнинг асосларини ҳимоя қилиш зарурияти туфайли илоҳиёт, калом пайдо бўлди. Калом ғарафдорлари мутакалимлар дейилади. Каломнинг асосчиси ал-Ашъорий (874-941) ва Мансур Муҳаммад ибн ал-Матурудийдир.

Мутакалимлар Куръон оятлари қандай ёзилган бўлса, сира ўзгартирмасдан тушунтириш ва тушуниш керак, эро, у Аллоҳнинг каломи экан, бандалар уни ўзгартиришга ҳақлари йўқ, деган фикрни баён этдилар. Муътазилийлар ақидалардаги мазмунни ақл ёрдамида мантиқ кучи билан англан тарафдори эдилар. Муътазилийларнинг фикрича, неюнага ёзилган тақдир борлигига ишонч Аллоҳнинг обрўйига путур етказди, чунки ақидавий талқинда ёмон хатти-ҳаракатлар ҳам унинг иродаси билан боғлиқ бўлиб қолади, деб ҳисобладилар.

«Муътазила» - (ажралиб чикқанлар) Уммавийлар давридаёқ пайдо бўлган ва аббосийлар даврида кенг тарқалган диний оқимдир. Муътазилийлик халифа Маъмун (813-830) даврида қўллаб-қувватланиб, уларнинг тояларини ўз давлатининг мафкураси асосига қўйди. Бироқ халифа Мутаваккил (847-861) даврида унинг давомчилари «бидъатчилар» ва «кофирлар» деб эълон қилинди.

Муътазилийлик кўпгина тадқиқотларда Ислам мазхабларидан бири сифатида талқин этилади. Муътазилийлар араб халифалигида соф фалсафий

фикрлашнинг ташаббускорлари бўлиб танилдилар. Уларнинг хизматлари шундан Боратки, муътазилийлар хиссий тажриба ва анъанавий билим билан бир қаторда билимнинг учинчи мезони – ақлий билишни илгари сурдилар. Муътазилийлар фалсафий масалаларни ўрганишга катта эътибор бердилар. Шу сабабдан ақлий билишни оламни билишнинг асосий методи сифатида илгари сурдилар.

Муътазилийлик оқимларидан бири бўлган қадарийлар ислом тарғиб этган диний фатализмга қарши чиқиб, инсоннинг ирода эркинлиги ҳақидаги фикрларни илгари сурдилар. Ўзларини ҳақиқий мусулмон деб атаган хорижийлар эса ислом теократияси, халифаликнинг мерос сифатида авлоддан-авлодга ўтиб боришига, унинг факат пайғамбар авлодига мансуб бўлишига қарши чиқиб, ҳар қандай мусулмоннинг, бой-камбағаллигидан қатъий назар, кўпчилик томонидан халиф этиб сайланиши мумкинлиги ҳақидаги таълимотни илгари сурдилар. Мутакалимлар муътазилийларни қанчалик «кофирликда» айблашмасин, барибир ислом доирасида пайдо бўлган хурфикрлиликнинг йўлини тўсишга ожизлик қилдилар.

Муътазилийлик гоёлари Марказий Осиёда кенг ёйилиб, илм-фан равнақи учун йўл очилди, фалсафий фикрлар ривожланди.

Муътазилийлар таъсирида исломда «вужуди мумкин» ва «вужуди вожиб» (вахдат-ул мавжуд ва вахдат-ул вужуд) диний-фалсафий оқимлари шаклланди. Вужуди мумкин (ёки вужудийон-пантеизм) оқими вакиллари Ал-Кинди, Ибн Рушд, Форобий, Ибн Сино, Умар Хайём ва бошқалар борлиқни иккига – вужуди мумкин ва вужуди вожибга бўлганлар. Вужуди мумкин сабаб ва оқибат алоқаларига эга бўлиб, унинг мавжудлиги бошқа нарсадан эмас, балки ўз моҳиятидан келиб чиқади. Шу назарий

қондадан келиб чиқиб, Форобий бутун борлиқни 6 даражага бўлади. Шулардан 1-си, вужуди вожиб – Аллоҳ; қолган 5-таси ақл, жон, шакл, материя, осмон – вужуди мумкин. Бу даражалар бир-бири билан сабаб-оқибат шаклида боғланган бўлиб, 1-сабаб ўз сабабига эга эмас. Ибн Сино «Рисола фи-таксим ал мавжудот» асарида ваҳдат-ул мавжуд ва ваҳдат-ул вужудни шу тарзда таърифлайди. Ваҳдат-ул вожиб Аллоҳни билдиради, лекин у Қуръондагидек ҳамма нарсанинг ижодкори эмас, балки сабаб, яъни умумий мавжудотнинг 1-сабаби ва унинг бир қисми сифатида талқин этилади. Бундай қараш эса табиат ҳодисаларини (инсон табиати ҳам) мустақил ва алоҳида ҳолатда тушуниришга имкон бериб, илм-фан раванқига кенг йўл очади.

Муътазиллийларнинг диний-фалсафий ғоялари кўшхақиқат тўғрисидаги катта назарий қоида шаклланишига сабаб бўлди. Бунга кўра, илохий ва дунёвий (илмий) ҳақиқатлар бор бўлиб, илохий ҳақиқатга фақат алоҳида одамлар – пайгамбарлар, азиз авлиёлар етишиши мумкин. Дунёвий ҳақиқатни эса ҳар қандай одам ақл ёраида, илм-фан йўли билан англаб олади.

Муътазиллийлар билан мутакаллимлар ўртасидаги ғоявий курашларда Абу Хамид ал-Ғаззолий каломни шаклланиб, ислом фалсафаси юзага келди. Баъзи араб тафкикотчилари уни табиат фалсафаси (натурфилософия) ҳам деб атайдилар. Ал-Ғаззолий аввал сўфийлик қарашларига мойил бўлса-да, кейинроқ улар таълимотини танқид қилиш асосида ўз каломини яратади. Бироқ, ўзи устамаган ҳолда, тасаввуфни назарий жиҳатдан асослаб кўяди. Ғаззолий таълимотича, инсон Аллоҳ каломини Қуръон оятлариши ўзлаштиришга қадар ирода эркига эга, уни ўзлаштириб олгач, бутун иродаси Аллоҳ иродаси билан уйғунлашиб кетади. Бинобарин, унинг хатти-

ҳаракатлари, бутун фаолияти Аллоҳ иродасининг ифодас бўлиб қолади.

3. Маълумки, Шарқ фалсафасининг етакчи йўналиш инсон қалбини, руҳини поклашга, унда комил инсонлиқ сифатларини вужудга келтиришга, шу негизда ижтимоий муносабатларни инсонийлаштиришга қаратилган.

Ўткинчи мол-дунё, мансаб-мартабалар эмас, балки маънавий бойлик, ахлоқий поклик, ҳалоллик, инсон диёнатлилик одамни инсонга айланишининг муҳим шарт деган фикрлар тасаввуф (сўфийлик)нинг шаклланишига ва кенг ёйилишига сабаб бўлди.

Сўфийлик оқим сифатида исломгача ҳам мавжуд бўлганини тадқиқотчилар кўрсатмоқдалар. Масалан Шамсуддин Бобохонов ва Абдулазиз Мансурнинг фикрича тасаввуф лафзи хижратнинг иккинчи асрида пайдо бўлган бўлса-да, лекин шу мазмунни ифода этувчи зоҳидлик каби лафз-истилоҳлар орқали бу йўналиш исломдан олдинги даврларда ҳам мавжуд бўлганлигини қайд этиб ўтадилар. Аммо у ислом заминида муайян бир тизимга кириб ташкилий тус олганини айтиш жоиздир.

Тасаввуф мураккаб диний-фалсафий оқим бўлиб хилма-хил йўналишга эга.

Унда 2 та асосий ғоявий йўналиш кўзга яққо таъналади: бу ўткинчи дунё, мол-мулк, мансабга ихлоқ кўйиш Аллоҳни унутишга, имонсизликка олиб келади деган ғояга таяниб, таркидунёчиликни тарғиб этганлар азрўзи азалда пешонага ёзилган тақдир борлигига, одамдан қочиб қутила олмалигига ишонтиришни интилаганлар.

Иккинчи йўналиш – бу дунё Аллоҳ томонида одамлар, уларнинг инсонлардек яшаши учун яратилгани одам шу дунёдаги эзгу ишлари билан ҳудо висолига

стишиш учун оғир, машаққатли покланиш йўлидан боришни ташвиқ этганлар.

Тасаввуфда Аллоҳ раҳматига етишишнинг, инсон маънавий камолот йўлининг 4 босқичи мавжудлиги тасдиқ этилади. Булар шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатдан иборат.

Шариат – диний қонун-қоидалар ва маросимларни, Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифдаги ахлокий, илохий кўрсатмаларни пухта ўзлаштириш, айнан изчил суръатда бажариш, худога ибодат қилишдир. Шариат худони идрок билан танишни кўзда тутди. Шариат талаблари, қоидаларини бажармасдан тариқатга ўтиш мумкин эмас.

Тариқат – ер юзасидаги лаззатлардан воз кечиб, нафси тийиб, хилватда яшаб, фақат худо ҳақида ўйлаш, ҳаёл суриш, эслаш, уни қалбдан севиндан иборат йўлни танлаб босқичидир.

Маърифат – Устоз (муршид) ёрдамида мурид (шогирд) ҳол босқичига ўтиш бўлиб, ҳамма нарса - бутун борлиқнинг асоси Аллоҳ эканини англаб, шу тариқа худога яқинлашишдир. Маърифатда олам, юлдузлар, Ой, Кун, одамлар, хайвонлар, қушлар, капалаклар - бошқа жамики нарсалар худонинг зухуротидан иборат, одам ҳам Аллоҳ зухурининг зарраси ҳисобланади.

Ҳақиқат босқичида солиқ ўзини худонинг висолига етган ҳисоблаб, у билан қўшилиб кетади, яъни фанога айланади. Марказий Осиёда фанога айланиш ҳақиқатга етишиш ҳисобланиб, солиқ ҳақиқат тимсоли бўлиб майдонга чиқади.

Юсуф Ҳамадоний, Абдулҳолиқ Ғиждувоний, Пажмиддин Кубро, Ҳожа Аҳмад Яссавий йўналишларининг бевосита таъсирида Марказий Осиёда нақшбандийлик йўналиши вужудга келиб, у Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига кенг ёйилади. Ҳожагон

йўналишини бошлаб берган А.Ғиждувоний бундай деган «Эй фарзанд, барча холатда илм, амал ва тақво билан бў суннат ва жамоатни махкам тут, фикҳ ва ҳадисни ўргат яна бундай фикрлар бор: «оз е, оз ухла», «халол шубҳадан холи бўл». А.Ғиждувонийнинг 8 та табарру сўзига Б.Нақшбанд 3 та манзил қўшиб, ўз йўналишини асослайди.

Ҳожа Ахрор Валий (Убайдуллоҳ) нақшбандийлик тарғиботчиси сифатида таъмадан жирканиш, тухф олмаслик, бир касбни мукамал эгаллашга чақиради. Тасаввуф тариқатига кирганлар учун касб-корнинг ёмон йўқ, ёмони бирор касб билан шугулланмаслик, текинхўрлик, таъмағирликка одатланиш ҳисобланади.

Нақшбандийлик имони унинг «Дил ба ёру, даст ба кор», яъни «Дилинг Аллоҳда, қўлинг меҳнатда бўлсин» деган талабида яққол гавдаланади. Улар амал деганда биринчи навбатда Аллоҳ номини дилга жо қилиб ижтимоий-фойдали меҳнат билан шугулланишни, таъма ва текинхўрликдан ҳазар қилишни назарда тутишган. Нақшбандийлик сулуқини қабул қилган Амир Темур, Улугбек ва бир қатор Туркистон ҳоконлари дарвешликни қораладилар, улардан шу дунё ишлари билан шугулланиб халол яшашни талаб этдилар. Дарвешлар фойдали меҳнат билан банд бўлишлари учун давлат шароит яратиб бериши тўғрисида фармони олий чиқарганлар. Бунга бажармаганларни жазолаганлар.

Тасаввуфнинг сўл каноти - диний-фалсафий таълимот сифатида акиданарастлик, расмий исломга нисбатан мухонифиятда бўлиб, Яқин ва Ўрта Шарқда, айниқса Марказий Осиёда табиий ва фалсафий ғоялар ривожидан ўз ўрни ва мавқеига эгадир.

Таянч тушунчалар:

Мутакаллимлар, муътазиллийлар, хурфикрлилик, сўфийлик, тасаввуф, шариат, тариқат.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ислом дини тўғрисида нималарни биласиз?
2. Мутакаллимлар кимлар?
3. Муътазиллийлар қандай фикр тарафдорлари?
4. Тасаввуф фалсафасининг хусусияти нималардан иборат?
5. Тасаввуфдаги комил инсон тушунчасини сиз қандай тасаввур қиласиз?
6. Тасаввуфнинг қандай тариқатларини биласиз?
7. «Маънавий меъросни билмай туриб, мустақиллик мафкурасини яратиб бўлмайди» деган фикрни қандай тунгунасиз?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари _ Т.: “Ўзбекистон”. 1997.
2. Фалсафа (ўқув кўлланма). Э.Ю.Юсупов умумий тахрири остида Т., «Шарқ» нашр. 1999. 63-86-бетлар.
3. Фалсафа асослари (К. Назаров ва бошқалар). Т., “Ўзбекистон”. 2005 -64-78 бетлар.
4. Аҳмад Яссавий. – Ҳикматлар. Т.: 1991 й.
5. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. – Т. 1995.
6. Комилов Н. Нажмиддин Кубро. Т. 1995 й.
7. Комилов Н. Тасаввуф. 1- китоб. Т. 1996 й.
8. Комилов Н. Тасаввуф. 2-китоб. Т. 1998 й.
9. Азимов К. Ислом ва ҳозирги замон Т. 1991.

5-мавзу. IX – XII асрларда Араб – мусулмон оламида Уйғониш даври*

Режа.

1. Араб – мусулмон оламида Уйғониш даври Марказий Осиёда Уйғониш даври хусусиятлари.

2. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғонийларнинг табиий–илмий ва фалсафий қарашлари.

3. Абу Наср Форобийнинг фалсафий қарашлари.

4. Абу Райхон Берунийнинг табиий–илмий, фалсафий қарашлари.

5. Абу Али ибн Синонинг фалсафий қарашлари.

6. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий, Аҳмад Югнакий ва Юсуф Хос Хожибларнинг ижтимоий–фалсафий қарашлари.

7. Исмоил Журжоний ва Маҳмуд Чағминийларнинг табиий–илмий қарашлари.

1. Араб халифалигида VIII аср охири IX аср бошларида халифаликнинг маркази–Богдод, Дамашк шаҳарларида маданият кучайиб борди: хиндча, юнонча, форсчадан илмий, сиёсий, бадий асарларнинг таржималари кўпайди, маданий алоқалар авж олди.

*Хозирги мавжуд адабиётларнинг аксариятида IX-XII асрларни Шарк Уйғониш даври деб номлаш расм бўлган. Аммо бундай қараш бизнинг назаримизда, объектив ҳақиқатга мувофиқ келмайди. Чунки Шаркда Хиндистон, Хитой, Япония каби йирик мамлакатлар, бошқа халқлар ҳам борки, юқорида тилга олинган асрларда уларда имла-фаҳшда ёки ижтимоий тараққиётда кескин ўзгаришлар бўлгани аниқланмаган. Фақат араб империяси доирасида ва унинг таркибига кирган бошқа халқлар ҳаётида чиндан ҳам одам-олам муносабатларида янгича ёндашувлар вужудга келиб, дунёвий фанлар, айниқса фалсафий ва диний билимлар ривожига сифат ўзгаришлари ҳосил бўлган. Бу ҳол жаҳон цивилизацияси тараққиётида янги бир босқич бўлгани илмий жиҳатдан асосланган. Шунинг учун бу даврни «Араб-мусулмон олами Уйғониш даври» деб номлаш объектив ҳақиқатга мувофиқ келади, деб ҳисоблаймиз. Чунки на фақат араб уламолари ва олимлари, балки халифаликка кирган. ўзининг бестакрор тарихи, маданияти, анъаналарига эга элатлар, халқлар намоёндалари ҳам бу Уйғониш даврига уланган хисса қўнганлар.

Қидимги Юнонистоннинг машҳур олимлари Аристотель, Афлотун, Гипшократ, Архимед, Евклид қабиларнинг мероси кенг ўрганилди. Халифаликнинг турли ўлкаларидан таниқли олимлар Боғдодга келдилар, бу ерда IX аср бошида «Дор ул хикма» - Донолик уйи - илм маркази ташкил топди, унда турли илмлар – фалакиёт, риёзиёт, тиббиёт, тарихшунослик, география, кимё, фалсафа каби фанлар бўйича тадқиқотлар кенг йўлга қўйилди..

Араб халифалигида ижтимоий тараққиётнинг турли даражасида бўлган кўпгина халқ ва қабилалар бирлашганди. Унга Сурия, Миср, Хуросон, Мовароуннахр қабиланинг йиллик маданий меросга эга бўлган халқлар ҳам кирганди.

Араб-мусулмон маданияти халифалик тарихининг дастлабки маданий мероси заманида шаклланиб бориб кетди. Бу маданиятнинг араблар, шунингдек, араблаштирилган бошқа халқлар тарихи учун ҳам аҳамияти жуда катта бўлди.

Халифаликдаги араблаштирилмаган халқлар арабларникидан фарқ қиладиган ўз миллий маданиятларининг асрлар оша тиклаб олган бўлсалар-да, у араб-ислом маданияти доирасида янги босқичда ривожланди.

IX–XII асрларда Марказий Осиёда дехқончилик, ҳунармандчилик ва савдонинг тараққий этиши эмпирик билимларни ривожлантиришга эҳтиёж туғдирди ва шунга мувофиқ Марказий Осиёнинг илғор кишилари математика, астрономия, география, тиббиёт фанларини чуқур ўргандилар. Бу даврнинг ўз мазмуни, салмоғи, аҳамияти жиҳатидан Марказий Осиё Уйғониш даври ҳам дейилади. Уйғониш даври маданиятининг ўзига хос

томонлари мавжуд бўлиб, улар куйидагилардан иборат эди.

1. Дунёвий маърифатга интилиш, бу йўлда ўтмиш ва кўшни мамлакатларнинг маданияти ютуқларидан кенг фойдаланиш, айниқса табиий-фалсафий, ижтимоий илмларни ривожлантириш.

2. Табиатга қизиқиш, табиётшунослик илмларининг ривож, рационализм, ақл кучига ишонишдан, асосий эътиборни ҳақиқатни топишга қаратилган фанларга бериш, ҳақиқатни инсон тасаввури, илмининг асоси деб ҳисоблаш.

3. Инсонни улуғлаш, унинг ақлий, табиий, бадиий, маънавий фазилатларини асослаш, инсонпарварлик, юқори ахлоқий маромлар ва қондаларни такомиллаштириш, комил инсонни тарбиялашни мақсад қилиб қўйиш.

4. Универсаллик - қомусийлик, барча нарса билан қизиқиш бу давр маданиятининг муҳим томонларидан бири эди.

Шу даврда илғор фалсафий фикрлар ривожланишида Ибн Закарий ар-Розий, Ал Кинди, Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Форобий, Аҳмад Фарғоний, Беруний, Абу Али ибн Сино, Умар Хайём, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий Мафотих, Қошғарий, Юсуф хос Хожиб, Мирзо Улуғбек, Навоий каби машҳур мутафаккирларнинг роли каттадир.

Уйғониш даври фалсафаси табиий-илмий фанлар ривож билан узвий боғланиб кетган. Чунки табиатдаги ҳодисалар, инсон организмнинг ҳолатидаги ўзгаришлар сабабларини ўрганиш жараёнида ижтимоий фикрда ўрнашиб қолган оламга ақидавий-диниий қарашларга путур етиб, оламнинг илмий манзараси ҳақидаги

тасаввурлар ижтимоий онгда муқим ўрин эгаллай бошлади.

2. Бу даврдаги жаҳонга машхур олимлардан бири Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий бўлиб, унинг математика, астрономия, жўрофия, тибобат, тарихшунослик соҳасидаги нодир асарлари фалсафий фикрлар ривожига ҳам катта хисса бўлиб кўшилди. Олимнинг энг машхур асарлари: «Ал-жабр ва-л муқобала», «Китоб сураат ал арз», «Ер сураги», «Астрономик жадваллар», «Қуёш соаги тўғрисида рисола», «Ҳинд ҳисоби ҳақида рисола», «Устурлаб қуриш ҳақида китоб», «Зиж», «Астрономик жадвал», «Мушиқа бўйича рисола», «Тарих бўйича рисола» каби асарлари унинг илмий тафаккури бениҳоя кенглиги, қомусий шлома эканлиги, нафақат ўз даврининг, балки ҳамма замонларнинг энг буюк қомусий олими эканлигидан далолат бериб турибди.

Ушарқда ва жаҳонда табиий ва аниқ фанлар ривожига салмоқли хисса кўпган буюк алломалардан яна бири Алмад ал-Фарғонийдир. Фарғонийнинг асосан олтига китоби бутун дунёга маълум ва машхур.

1. «Китоб фи усул илм ан-нуҷум», яъни «Астрономия шмининг усуллари ҳақидаги китоб».

2. «Ал-Фарғоний жадваллари».

3. «Ой Ернинг устида ва остида бўлганида вақтни аниқлаш рисоласи».

4. «Устурлаб билан амал қилиш ҳақидаги китоб».

5. «Етти иқлим хисоби».

6. «Устурлаб ясаш ҳақидаги китоб».

Унинг ушбу асарларида коинот харитаси тузилган, Ер ва фазовий сайёралар ҳажми, иқлимлар, жўрофий кенгликлар тўғрисида кузатувлар орқали асосланган янги маълумотлар берилган, илм-фаннинг янги йўналишларига

асос солинган. Кўлга киритилган маълумотларни умумлаштириш, тадқиқотда хиссий ва ақлий муноҳада муштараклиги алломага хос хусусиятлар сифатида илмий дунёкарашни шакллантиришнинг муҳим омиллари бўлиб келди.

3) Абу Наср Мухаммад Форобий Сирдарё бўйидаги Фороб қишлоғида тутилиб, ўз Вақоиди ва сўнгра Боғдод ва Дамашқда билим олди. У Марказий Осиё халқлари ва бутун шарқнинг маъхур файласуфи ва олимларидан бири эди. Форобий йирик файласуф, тилшунос, мантқиқшунос, математик, астроном, химик, медик, психолог, мусиқа санъатининг йирик назариётчиси, грек маданияти, фани ва фалсафасини эгаллаган эди. Форобий энг йирик Аристотелшунос, унинг фалсафаси, табиий-илмий назарияси ва асосларини чуқур билган файласуф эди. Шунинг учун Форобийни ҳаётлигидаёқ «Ал муаллим ас-соний» (2-устоз), яъни 2-Аристотель деб фахрий ном билан атаган эдилар. Форобий Аристотель асарларини араб тилига таржима қилиб, унга шарҳлар ёзади, шу билан бирга 160 дан ортиқ нодир асарлар яради. Форобий «Фалсафани ўрганишда нималарни билиш керак?», «Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар», «Шеър санъати», «Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақида», «Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида», «Мусиқа ҳақида сўз», «Оҳанглар таслифи ҳақида китоб», «Масалалар булоғи», «Ақл тўғрисида», «Инсон аъзолари ҳақида рисола», «Фозил шаҳар аҳолисининг карашлари», «Давлат ҳақида рисола» каби қимматли асарларини бизга мерос қилиб қолдирди.

Форобий Аллоҳни «биринчи сабаб», «биринчи мохият» деб изоҳлайди. У сабаб-оқибат муносабатларида биринчи сабабни худо деб билади. Ундан кейинги сабабларни материя билан боғлайди. Материя ўз сабабига,

яъни худога хос бўлган барча хусусиятларга эгадир. Унингча, материясиз, яъни оқибатсиз сабаб ҳам бўлиши мумкин эмас. Дунё, табиат худо томонидан қисқа муддат ичида яратилган эмас, дейди олим. Унинг фикрича, дунё худодан бошқа мохиятга эга бўлган борлиқ бўлмасдан, худонинг зуҳр этилишидир. Табиатнинг бу ҳолга келишига қадар бир қанча вақтлар, жараёнлар ўтган. Шундай қилиб, Форобий барча мавжудотни, оламни, материяни биринчи сабаб – худодан келтириб чиқаради. Форобийнинг фикрича, материя оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг асосидир. Дунёнинг моддий асоси ёки материя тупроқ, сув, ҳаво, олов ва осмондан иборат бўлиб, Форобий таълимотича, осмон жисмлари ҳам ердаги жисмлар ҳам аша шу унсурларнинг бирикувидан иужудга келади. Форобий фикрича, оламдаги ҳар бир предмет материя ва шаклдан иборат бўлиб, материя ҳам шакл, ҳам тенг аҳамиятга эга бўлган сабаблардир. У ҳаракат материянинг объектив хусусияти, моддий олам эса ҳаракатнинг манбаидир: оламдаги предмет ва ҳодисалар тўхтовсиз ҳаракат ва ўзгаришда, ҳаракат ва ўзгаришнинг сабаби эса бошлангич моддий элементларнинг турлича қўшилишидадир, деган фикрни илгари суради. Форобийнинг билиш ҳақидаги фикрлари ҳам эътиборга лойиқ, унинг таълимотича, моддий олам инсон, унинг сезгиси, ақлдан аввал мавжуд бўлган. Инсон ва унинг ақли эса - моддий олам ривожининг олий маҳсулидир, инсон ҳайвондан ўзининг сезги аъзолари, табиатни билиш қобилияти, ақли, тили билан фарқланади; инсон моддий оламни бирин-кетин ўсиб етишган сезги аъзолари орқали била бошлайди ва ундан ақлий билиш маънавий тафаккурғача кўтарилади. Форобий билишда инсон ақлининг ролига қатъан баҳо берган. Инсон ақли тафаккур ёрдамида табиатни, борликни, материяни,

ижтимоий ҳодиса ва жараёнлар моҳиятини, маъносини биллади. Форобий ўзининг ижтимоий қарашларидан инсоният жамияти вужудга келиши ва ривожланишининг муайян табиий сабабларини, ахлоқнинг шаклланишини инсон ва жамиятнинг ўзаро муносабатини, инсонийлик адолат, етук жамоа, комил инсон каби масалаларни назарий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилади.

4. Ўрта аср бутук олимларидан бири, ўзбек халқининг улуг фарзанди, энциклопедист олим, географ, геолог, астроном, математик, философ, тилшунос, этнограф, табиб Муҳаммад Ибн Аҳмад Абу Райхон Беруний 973 йил 4 октябрда қадимги Хоразмнинг марказий шаҳри Қиётда тугилди. Беруний ўз умри давомида 152 асар яратди. Шулардан энг машҳурлари «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Маъсуд қонуни», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Минералогия», «Сайдана»дир. Беруний ўз даврида тажрибавий билимларни пухта эгаллаган олимлардан бўлиб, бу унинг табиий-илмий ва фалсафий қарашларининг муайян томонларини аниқловчи муҳим омиллардан ҳисобланади.

Умуман, Берунийнинг табиий-илмий мероси, аниқ фанлар бўйича кўтарган муаммолари ўз даврида оламнинг умумий манзарасини яратишда, яъни фалсафий дунёқараш шаклланишида катта аҳамиятга эга бўлди. Беруний ўз астрономик жадвалида оламнинг маркази Ер эмас, балки қуёшдир, ҳамма планеталар, шу жумладан Ер ҳам қуёш атрофида айланади, деган гелиоцентрик гипотезани оша сурди. Берунийнинг бу илмий ҳулосаси 500 йилдан кейин улуг астроном Коперникнинг гелиоцентрик системасида илмий асосда тасдиқланди. Беруний Абу Али ибн Сино билан қилган мунозарасида коинотдаги планеталар, шу жумладан Ер ҳам ўзаро тортишини кучига эга, деган ҳулосага келади. Унинг бу

илмий тахмини XVIII аср бошида инглиз олими Ньютон кашф этган бутун дунё тортилин қонуни билан илмий жихатдан асосланди.

5. Иисоият Абу Али ибн Синони жаҳон фани ва Уйғонни даври маданиятининг йирик арбобларидан бири сифатида билади ва эъзозлайди. Ибн Сино 400 дан ортиқ асарлар ёзди. Унинг ёзган асарлари илм-фаннинг барча соҳаларига тааллуқлидир. Шундан 242 таси бизгача етиб келган. Аллома асарларида 80 таси фалсафа, илоҳиёт, тасаввуфга, 43 таси табobat, 19 таси мантиқ, 26 таси эса рухшуносликка бағиниланган. Ибн Сино ўз асарлари билан Марказий Осиё халқлари маданиятини дунё маданиятларининг олдинги қаторига олиб чиқди. Шунинг учун ҳам «Шайхурраис» - «Олимлар бошлиги» деб аталиши бежиз эмас. Олимнинг асосий фалсафий асари «Китобат шифо», «Донишнома» «Нажот», «Китобул-ишроф», «Китоб ал-хотун фиғийб» китобларидан иборат. Ибн Сино «Донишнома» номли фалсафий китоби 5 хил илми-мантиқ, тиббиёт, астрономия, мусика, илоҳиётни ўз ичига олади. Ибн Сино ўз замондошлари сингари Аллоҳни оламни яратган биринчи сабаб ҳисоблайди.

Ибн Синонинг айтишича, фалсафа борлик ҳақидаги фандир. Борлик эса абадийдир, у шаклини ўзгартириши, бир кўринишдан иккинчи кўринишга ўтиши мумкин, лекин унинг ўзи -- материя йўқолмайди. Уни текшириш учун зарурият, имконият ва сабаб категорияларини асос қилиб олиш зарур. Ушбу категориялар орқали инсон олам гўгисида фалсафий фикрларга эга бўлади. Ибн Синонинг фикрича, оламда зарурий вужуд ва имконий вужуд бор бўлиб, уларнинг биринчиси ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган бир бутунликдир; у қудратли, доно, иродали ва ҳамма нарсага билувчи Таъридир. Иккинчиси имконий вужуд бўлиб, у таъридан келиб чиқадиган ва унинг ҳаёти этили. Бу

келиб чиқиш эманация тарзида, яъни куёшдан чиқаётган нур шаклида мавжуд бўлган ақл, жон ва жисм, улар билан боғлиқ ҳолда осмон жисмлари келиб чиқади. Бу жавҳар (субстанция) бўлиб, ундан ташқари борликда арақ (акциденция), яъни нарсаларнинг белгилари, ранг ва ҳажми, хиди ва бошқа хислатлари мавжуд. Жисм шакли материядан ташкил топади. Моддий жихатдан бир бутун бўлган табиат ўз ички қонуниятлари асосидан ривожланади, бинобарин, табиий ходисалар сабабли боғланишга эга бўлиб, уларни ўрганиш мумкин.

Ибн Сино жисмлар 4 унсурдан ташкил топган, дейди. Бу 4 унсур – ҳаво, сув, олов, тупроқ - ўзаро боғлиқ бир-бирига таъсир этади. Шундан у ёки бу нарса пайда бўлади ёки йўқолади. Лекин уларнинг асоси – 4 унсур ўзгармайди, йўқолиб кетмайди. Материя, ҳаракат, вақт ва фазо ўзаро бир-бири билан узвий боғлиқдир. Ибн Сино билиш назариясига ҳам улкан ҳисса қўшган. У инсон билимлари реал объектив нарсалар, уларнинг сабабини боғланишларини билиб олиш орқали вужудга келади деган. Инсон сезгилари ёрдамида нарсаларни ҳисси билса, тушунчалар ёрдамида ақлий билади. У билишда тафаккурнинг ролига юксак баҳо беради.

6. Ўрта асрларда яшаб ижод қилган яна бир олим Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий эди. Унинг бизгача етиб келган «Мафотих ал-улум» («Илмлар қалитлари») асари бўлиб унда ўрта асрлардаги фанларнинг ривожланиши ва ҳолатини анча муқаммал акс эттирган. Муаллиф асарда ўз давридаги ҳар бир фаннинг мазмунини, унинг атамачарини шарҳлаш йўли билан тушунтириб беради. Ушбу асарда фалсафа, математика, тиб, илму-н-нужум, мусика ва бошқа фанларнинг асослари берилган, ал-Хоразмий ўша даврда юқори даражада ривожланган фанларни

маълум тартибга туширили ва тасниф қилишни ўз олдига вазифа қилиб қўяди.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий фалсафанинг назарий қисмига табиётшунослик фанларини, амалий қисмига логика, сиёсатшунослик ва бошқарувни қўяди. Зарурий борлиқни худо ва унинг қудрати (биринчи сабаб) билан изоҳласа, имконият даражасидаги борлиқни моддий олам ва ундаги сабабли боғланишлар билан изоҳлайди. Материя унинг назарида 4 унсурдан ташкил топади ва улар фазо ва вақтда мавжуд бўлади. Ҳаракат материянинг атрибути эканини тани олади. Аммо у ақл, руҳ, жон каби номоддийлик бор, деб ҳисоблайди. Ақлни «фаол ақл», «моддий ақл» ва «ўзлаштирилган ақл»га бўлади.

Туркий забон адабиётининг йирик ва забардаст мутафаккирларидан бири Аҳмад Югнакийдир. Унинг бизгача етиб келган ягона илмий мероси «Хибатул-хақойик» («Ҳақиқатлар тухфаси»)дир.

Аҳмад Югнакий ҳам ўзидан олдинги буюк мутафаккирлар сингари илм-маърифатни ёқлайди, илмни кишиларни, олимлар, файласофлар, фозилу фузалоларни улугълайди. Маърифатпарварликни тарғиб қилади, кишиларни илмни бўлишга чақиради, илмнинг манфаати, жаҳолатнинг зарари ҳақида куйиниб – ёниб гапирди.

Мутафаккир ўзининг сўз юритилаётган асарида ҳиммат ва саҳийликни баҳиллик ва зикналикка қарама-қарши қўяди. Унинг фикрича, халқнинг етуғи саҳий кишидир, саҳийлик шараф, мартаба ва камолатини орттиради. Дунёда яхши ва нуқсонсиз ном саҳийликдир.

Аҳмад Югнакийнинг ахлоқий-фалсафий таълимотида инсонпарварлик, одам-одам билан дўстона ҳаёт кечириши, дўстларга садоқат, вафодорлик каби ғоялар ҳам катта ўрин тугади.

Шундай қилиб, Аҳмад Юғнакий «Хибатул-хакойиқ» асарида баён этган фикр-мулоҳазалари билан Марказий Осиёда ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-фалсафий таълимотлар ривожига ўзига хос бетакрор ўрин тутади.

Юсуф Хос Ҳожиб - Шарқ халқларининг XI асрда яшаб ижод этган етук шоири ва файласуфи, қомусий олими ва давлат арбобидир. У ўзининг бизга қадар етиб келган ягона дидактик, бадий-фалсафий «Қутадғу билик» («Саодатга йўлловчи билим») номли дostonи билан жаҳонга маълум ва машҳурдир. Бу асар Шарқда келг ёйилган ўғит-насихат жанрига мансубдир. Унда ягона қўл остида бирлашган, марказлашган давлатни барпо этиш, мустақамлаш, уни бошқариш йўл-йўриқлари, сиёсий, ижтимоий-ахлоқий, таълимий, маърифий, маънавий масалалар, расм-русум, урф-одат, ўзаро муомала – муносабат қоидалари кенг ва агрофличча баён этилган.

«Қутадғу билик»да одоб-ахлоқ, илм-маърифат, бола тарбияси, жамоат жойларида ўзини қандай тута билиш, сўзнинг ахамияти ва қадри, меҳмондорчилик қоидалари, турмуш тарзи ва инсон маънавий оламига доир масалалар баён этилган.

Маънавият ва маърифат жарчиси бўлган Юсуф Хос Ҳожиб марказлашган кучли давлат барпо этиш учун курашувчи донишманд, адолатли ҳукмдор қиёфасини ўз асарида ифодалайди. Давлат ва ҳокимият бошлиғи ва унинг сарой аъёнлари, махнаткаш оммага муносабатлари қандай бўлиши лозимлиги ҳақида фикр-мулоҳазаларини аниқ-равшан баён этади. Адолатни юксак даражага овозлайди.

«Қутадғу билик» панд-насихатларга, таълим-тарбияга ҳамда муҳим фалсафий ўғит ва йўл-йўриқларга бениҳоя бой. маданият, маънавият ва маърифат асосларини.

инсоний қонун-қоидаларни, умуминсоний кадриятларни чуқур ўзлаштириб даъват этадиган ғоялар билан сугорилган том маънодаги қимматли бир илмий манбаъ, бебаҳо қомусдир.

Марказий Осиёлик кўзга кўринган олимлардан яна бири Исмоил Журжонийдир. Унинг илмий меросидан ҳар томонлама етук ҳамда ўз вақтининг кўзга кўринган олими эканлиги, табобат, фалсафа ва бошқа илмлар соҳасида ижод қилганини кўриш мумкин.

Олимнинг фалсафий асарларидан бирининг номи «Китоб тадбир йавм ва лайл» («Кундуз ва туннинг тadbири китоби»)дир.

Исмоил Журжоний борлиқ моддийлигини, яъни материядан иборатлигини ва ҳар бир модданинг асосини тўрт элемент (ҳаво, олов, сув ва тупроқ) ташкил этишини таъкидлайди. Унинг фикрича, тўрт элемент ўзаро аралашиб кетиб, то мутаносиб бўлгунча ёки биронтаси устун келгунча, бир-бирига таъсир этади.

Олим асарларидаги табиий-илмий маълумотлар, яъни минераллар, наботот ва ҳайвонот дунёси, одам анатомияси ва физиологияси ва ҳоказолар ҳақидаги фикрлар уни билиш моҳиятига алоҳида эътибор берганидан далолатдир. Унинг гносеологиясида нарса ва жониворларни ўрганишда тафаккурга юқори баҳо беради. Бу эса барча билимларни, олим тили билан айнанда, ташки сабабларни чуқур ўрганишни тақозо этади.

Исмоил Журжоний табиий-илмий фикрларининг тизсиз тахлили унинг табиий-илмийлик масалаларини фалсафий талқин этишда Ибн Сино таълимотига сўянганлигини ва уни давом эттирганлигини кўрсатади.

Ўзидан олдин ўтган буюк алломалар, хусусан Абу Райхон Берунийнинг илмий ва фалсафий фикрларини

давом эттирган ва уларни XII-XIII асрларда ривожлантирган олимлардан бири – буюк хоразмлик олим Махмуд ибн Муҳаммад Умар ал-Чағминийдир. Фан тарихида у илму-нужум, риёзиёт, табобат ва жўғрофия соҳасида машҳурдир. Чағминий табиий илмлар ривожланишига катта ҳисса қўшган, табиатни билиш жараёнида унга фалсафий ёндашгандир.

Чағминий бошқа мутафаккирлар катори дунёнинг Аллоҳ томонидан яратилганлигини эътироф этади. Лекин шу билан бирга табиат ўзининг махсус қонунларига эга бўлиб, маълум фаоллик кўрсатиши мумкин, деб ҳисоблайди. Олимнинг фикрича, табиат «табиий кучга» эга бўлиб, унинг ички фаоллигини белгилайди.

Чағминий фалсафий қарашларининг характерли хусусияти ўша даврда арастучиларни ва бўлинмас заррачалар ҳақидаги таълимотнинг маълум томонларини бирлаштиришга бўлган ҳаракатдир. Бу хусусият олимнинг дунё, материя, табиат тузилиши ва ҳоказоларнинг тушунишида акс этади.

Таянч тушунчалар:

Уйғониш даври, универсаллик- комусийлик, биринчи сабаб, материя ва шакл бирлиги, табиий-илмий, ахлокий-фалсафий, маънавият, маърифат

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ўрта асрлар араб-мусулмон олами фалсафаси дейилганда қандай фалсафий қарашлар тизими тушунилади?
2. Ўрта аср араб-мусулмон олами фалсафасига қандай хусусиятлар хос?
3. Ўрта аср Шарқ уйғониш даврида табиий-илмий фанлар ривожини ҳақида нималарни биласиз?

4. Шарк Уйғониш даврида ижтимоий-фалсафий фикрлар тараккиётига хисса қўшган алломалардан кимларни биласиз?

5. Абу Наср Муҳаммад Форобийнинг фалсафий қарашларини гапириб беринг

6. Абу Али Ибн Синонинг фалсафий қарашларининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?

7. Ўрта асрларда ахлоқий-фалсафий фикрлар ривожига хақида гапириб беринг.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т., “Ўзбекистон”, 1998.

2. Фалсафа (ўқув қўлланма). Э.Ю.Юсупов умумий таҳрири остида Т., «Шарк» нашр, 1999. 86-101-бетлар .

3. Фалсафа асослари (Қ Назаров ва бошқалар) Т., “Ўзбекистон”, 2005. – 72-78 бетлар.

4. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. Абдулла Қодирий номидаги халқ меъроси нашр. Т., 1993.

5. Беруний Абу Райхон. Танланган асарлар. “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” Т., “Фан”. 1968

6. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т.: 1972.

7. Аҳмад Юғнакий. Хибатул ҳақойиқ. Т. 1971.

8. Мўминов И.М. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий гафактур тарихидан. Т., “Фан”. 1994.

9. Хайруллаев М.М. Уйғониш даври ва Шарк мутафаккирлари. Т. 1991.

10. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. Т., 1995.

6-мавзу. Ўрта аср Оврупо фалсафаси.

Режа:

1. Ўрта асрларда маърифат ва илмий фикрлар ривожланишининг ҳолати.

2. Схоластика, унинг мазмуни ва моҳияти, оқимлари.

3. Реализм оқими (Кентербсрийский, Пьер Абелляр, Фома Аквинский фалсафаси).

4. Номинализм оқими, Дунс Скотт ва Уильям Оккамларнинг фалсафий қарашлари.

1. Ўрта аср Оврупоси тушунчаси I асрдан XV асргача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр давомида бир қанча оқимлар пайдо бўлди ва амал қилди. Христианлик шаклланиб, давлат дини ва мафқурасига айланди ҳамда фалсафий фикрлар яққахудочилик ғоялари асосида ривожлана бошлади. Ўрта асрлар онтологияси негизини оламни худо томонидан яратилиши тўғрисидаги ғоялар ташкил этса, ундаги башорат ғояси билиш тўғрисидаги таълимот тусига киради. Қадимги дунё худолари табиат билан уйғунланиб кетган бўлсалар, христиан худоси табиат устидан ҳукмронлик қиладиган фаол кучга айланди.

2. Оврупо Ўрта аср фалсафаси реал ҳаётдан узилгани, курукдан-курук сўз ўйини маъносида схоластика номи билан тарихга кирган. Унинг асосий хусусияти фанни «илоҳиёт хизматкори»га айлантиришга интилишидир.

«Схоластика» сўзи юнонча «школа» («shola»)дан олинган бўлиб, «Ўқини жойи», «мактаб» маъноларини англатади. Буёқ Карл саройида ўқитувчилик қилганларни ёки умуман сарой мактабидаги ўқитувчиларни схоластлар деб атаганлар. Шунингдек, динни ўрганишга фалсафани талбик қилган ўрта аср олимларини ҳам схоластлар деб атаганлар. Схоластикани маълум даражада илоҳиётни

исга мувофиқлаштириш, динни тафаккур ёрдамида қувватлашга бўлган интилиш, деб баҳолаш мумкин. Уша даврда илоҳиётнинг муқаддас китоблари ақидалари асосида эмас, балки фалсафий нуқтаи назардан тадқиқ қилиш тақоза қилинади. Схоластларнинг мақсади ўзгича ақлга мувофиқми, деган саволга жавоб бериш бўлган. Схоластик фалсафада икки асосий оқим – реализм ва номинализм ўртасида кескин кураш давом этди. Бу икки оқим ўртасидаги курашнинг асосий масаласи– умумий тушунчалар, улар айтганидек, «универсалиялар» нинг моҳияти масаласи эди.

3. Реалистлар айрим нарсалар эмас, балки умумий (универсал) тушунчалар реал мавжуд, деб ҳисоблаганлар. Бу, илоҳий Ақлга тенглаштирилган. Бинобарин, шу умумий тушунчалар орқали инсоният нарсалар моҳиятини аниқлайди, деганлар. Бу ўринда Ангельм Каттерберийский, Пьер Абиляр, Фома Аквинскийлар фалсафий қарашларининг ўзига хос хусусиятлари устида тўхталиш мақсадга мувофиқ.

4. Номиналистлар умумий тушунчалар (универсалиялар) яқка нарсаларга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиши мумкин эмас, деб уқтирадилар. Уларнинг фикрича, умумий тушунчалар яқка нарсаларнинг номларидир. Яъни умумий тушунчалар талай нарсаларга хос умумий белгиларга қараб бизнинг ақлимиз мавжумлаштириши ёрдамида вужудга келади, деб исботлашга уриндилар. Демак, универсал тушунчалар нарсалардан оддин эмас, кейин ҳосил бўлади. Бу гояларни Иоан Дунс Скотт ва Уильям Оккамлар илгари сурганлар.

Таянч тунунчалар:

Схоластика, реализм, номинализм.

Такрорланг учун саволлар:

1. Ўрта асрлар фалсафасининг ўзига хос хусусиятлари нималарда намоён бўлади?

2. Ўрта асрлар Европа схоластик фалсафасининг моҳиятини ёритиб беринг.

3. Реализм оқимининг асосий гоялари, уларни Фома Аквинский, Пьер Абеляр, Ангельм Каттерберийскийлар фалсафий қарапларида қандай намоён бўлган?

4. Фома Аквинский фалсафасининг асосий гояси нима?

5. Номинализмнинг моҳияти, уни Иоан Скотт ва Уильям Оккам фалсафасидаги ўрни хақида гапириб беринг.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т., “Ўзбекистон” 1998.

2. Фалсафа (ўқув қўлланма). Э.Ю.Юсупов умумий тахрири остида. Т., «Шарқ» нашр. 1999. 125-126-бетлар.

3. Фалсафа асослари (Қ. Назаров ва бошқалар). Т., “Ўзбекистон”, 2005 йил. 92-96-бетлар.

4. Йўлдошев С.А., Усмонов М.О., Каримов Р.Р. Қадимги ва Ўрта аср Ғарбий Европа фалсафаси. Т. 2003.

5. Гуннар Скирбекк, Нилс Гилъе. Фалсафа тарихи. Т., 2001.

7-мавзу. XIV – XVI асрларда Марказий Осиёда табиий-илмий, ижтимоий–фалсафий фикрлар. Тасаввуф.

Режа:

1. XIV – XVI асрларда Марказий Осиёда ижтимоий-сиёсий аҳвол. Тасаввуфда нақшбандийлик тариқатининг шаклланиши ва унинг жамият ҳаётидаги роли.

2. Улуғбекнинг табиий-илмий мероси ва унинг аҳамияти.

3. Алишер Навоийнинг ижтимоий–фалсафий қарашлари.

4. Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ижтимоий–фалсафий ва ахлоқий қарашлари.

1. XIV – XVI асрлар Марказий Осиёси тарихга Темурийлар даври номи билан кирган. Чунки халқимиз мўғуллар асоратидан озод бўлиб, марказлашган мустақил миллий давлатга эга бўлган давр ҳисобланади. Бу давр фалсафаси халқимизнинг Соҳибқирон Амир Темур бошчилигида озодликка эришган ва мустақилликни сақлаш ҳамда мустаҳкамлаш учун амалга оширган буюк ишлариининг ифодасидир. Мазкур даврда мамлакатда тартиб–интизом ва қонун устиворлиги таъмишланди. Иқтисод, фан ва маданият юксалди, хорижий мамлакатлар билан мустаҳкам алоқалар ўрнатилди. Темур ва Темурийлар даврида ислом дини ва тасаввуфга катта эътибор берилди. Ислом асосида шаклланган нақшбандийлик ғоялари бу давр мафқурасининг умумий йўналиши бўлиб қолди. Нағижанда ислом бағрикентлик динига айланиб, ундаги мутаассибликка мойиллик чеккага чиқиб қолди. Бу ҳол марказлашган давлат барпо этишда, иқтисод, маданият ва илм–фан равланишга эришиш учун

маънавий ва назарий асос бўлиб хизмат қилди. Амир Темур ўз фаолиятида унга таяниб иш кўрди.

Сохибқирон тасаввуфдан мамлакатдаги салбий иллатларни йўқотишда, турли жанжал ва низоларни бартараф қилишда, ҳақиқат ва адолат ўрнатишда инсонларварлик ғояларини тарқатишда фойдаланган. Темур тасаввуфдаги шокланиш, тўғри ва софдил бўлиш зино ва фахш ишлар билан шуғулланмаслик, харом-хариш ишлардан қочин, ҳалол меҳнат қилиш, бирор касбни эгаллаш, мухтожларга меҳр-шафқат кўрсатиш каби шартлардан мохирона фойдаланди. Темурийлардан Шохрух, Улугбек, Ҳусайн Бойқаро, Бобур Мирзолар давлатни бошқаришда тасаввуф қоидаларига амал қилиб, илм-фан ва маданиятни ривожлантиришда унинг тажрибаларига таяндилар.

Маълумки, XIV аср ўрталарда Баҳоуддин Нақшбанд асос солган тасаввуф сулуки нақшбандия деб аталади. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд таълимотида бошқалар меҳнати билан кун кечиришни, текинхўрликни, ижтимоий зулм ва истибдод қатъиян қораланади. Мазкур таълимот тарафдорлари таркидунёчиликка, бой-задагонларнинг зулм ва истибдодига қарши бўлганлар, кишиларни фақат ўз қўл кучи, пешона тери билан ҳалол меҳнат қилиб кун кечиришга чақирганлар. Шунинг учун ўз давридаги илм-маърифатнинг, адабиётнинг йирик намоёндалари бўлиш Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Бедил, Сўфи Оллоёр, Маиғраб, Махтумқули сингари Шарқдаги улкан тараккийпарвар, инсонларвар шоирлар ва мутафаккирлар нақшбандия йўлини танлаб, баракали ижодларида унинг кадр-қимматини юксакларга кўтарганлар.

2. Улугбек ҳукмронлик қилган даврда фан ва маданият кенг тараккий этди. Шу даврда Самарқандда Қозизода Румий, Жамшид бин Маъсули, Муйицдин ва

унинг ўгли Мансур Коший, Али ибн Муҳаммад Журжоний, Хиротда Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, улуғ рассом Бехзод, тарихшунос Хондамир, Сулгон Али Машҳадий ва бошқалар баракали ижод қилганлар.

Бошқа табиётшунослар сингари Улуғбек ва унинг шоғирдлари моддий оламни киши онгидан ташқарида, объектив мавжудлигига шубҳа қилмадилар ва уни чуқур ўрганишга даъват этдилар. Қомусий илмлар соҳиби бўлган Мирзо Улуғбек риёзиёт, фалакиёт, мусикашунослик, фалсафа, тарих соҳасида ижод қилган. «Бир даражанинг синусини аниқлаш ҳақида рисола», «Рисола дар илми мусиқа», «Рисолаи йирик тарихий китоб»ларнинг муаллифи Улуғбек номи бутун дунёга машҳур бўлди. Айниқса, унга шон-шухрат келтирган бебаҳо асар «Зижи жадили Кўрагоний»дир. Бу асар Улуғбекнинг 20 йил давомида олиб борган астрономик кузатишларининг натижаси бўлиб, унинг асосий қисми юлдузлар жадвалидан иборатдир. Улуғбек ҳалокатидан кейин икки юз йил давомида бу жадвал ўзининг аниқлиги ва илмийлиги билан жаҳонда тенги йўқ ҳисоблаб келинган.

3. Шу даврнинг ёрқин юлдузларидан бири - ўзбек халқининг улуғ фарзанди, буюк мутафаккир, сиёсий арбоб, инсонпарвар шоир Алишер Навоий эди. (1441-1501).

Навоий фан, адабиёт, санъатнинг турли соҳаларига доир қирқдан ортиқ асар яратди. «Чор девон», «Хамса», «Махбуб-ул қулуб», «Муҳокамаг-ул луғатайн», «Мажолисун нафоис» асарлари шулар жумласидандир.

Алишер Навоийнинг фалсафий қарашлари унинг асарларида ўз мужассамини топган.

Уларда борлиқ ва унинг моҳияти, инсон ва инсон ҳаётининг мазмуни ҳақида чуқур фалсафий мулоҳазалар, инсоннинг бахт-саодати ҳақидаги орзу-умидлари, адолат ва ахлокий камолат, комил инсон ва фозил жамоа, уларнинг етиш йўллари ва чоралари хусусида изланишлар ўттир ифодасини тошган. Навоий Борлиқни Аллоҳ зухури маъносида тушушган, шу маънода оламдаги барча нарсалар унинг шуъласи, турли рангларда товланишидан иборат, деган нуқтаи назарда турган. Изчил нақшбандий сифатида эса реал ҳаётга реал кўз билан қараган. Унинг фалсафий қарашларида ҳамма нарса 4 моддий элементдан - ўт, сув, ҳаво, тупроқдан танкил топгани ҳақида ҳам фикрлар учрайди. («Саъди Искандарий»га қаранг). Унингча, худо зухуридан иборат бўлган моддий олам доим ҳаракатда ва ўзгаришда. Навоий моддий оламни билиш мумкин эканини асосан эътироф этади. Унингча, билимнинг манбаи реал воқелиқдир, дунёда мавжуд нарсаларнинг ҳаммаси хисларимизнинг предметида (объектида) иборат. Навоий инсон ўзининг беш сезги аъзолари орқали ташқи моддий дунё билан алоқа боғлайди ва у тўғрисида аниқ маълумотга эга бўлади, уларни тафаккур ёрдамида умумлаштиради, қайта ишлайди, сўнгра муайян ҳулоса чиқаради, дейди.

Алишер Навоий инсонни бутун коинотнинг марказий сиймоси, бутун мавжудотнинг тожи деб билади. Инсонни безайдиган гўзал ҳислат ва фазилатлар сифатида одоб-ахлокли, камтар, муруватли, ростгўй, меҳнатсевар, саҳий бўлишини алоҳида таъкидлайди.

Алишер Навоий асарлари марказида турган, белгиловчи ва йўналтирувчи бош масала – инсон, халқ. Ватан, унинг гуллаб-яшнаши, истикболи ҳақидаги муаммолардир. Навоий инсон ва унинг тақдири, халқ ва

ушнинг манфаатлари йўлида гамхўрлик қиладиган кишиларни улуғлайди.

4. Захириддин Мухаммад Бобур (1483-1529) Темурийлар сулоласининг энг буюк вакилларида бири. Ҳиндистонда «Буюк мўғуллар» салтанатини қурган, гуркий, араб-мусулмон, форс-тожик, хинд маданияти, бадий-фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий ва диний-тасаввуфий фикрига катта хисса қўшган мугафаккирдир.

Бобурнинг хизмати шундаки, у Ҳиндистонда марказлашган давлатни ташкил этди, мамлакатда тинчлик ўрнатди, ободонлаштириш ва қурилиш ишларини ривожлантирди, маданият, санъат, адабиёт ва илм-фанни юксалтирди. «Бобурийлар сулоласи» Ҳиндистонда 300 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилиб, темурийлар давлати ва маданиятининг давомчиси сифатида машҳур бўлди.

Бобур нафакат сиёсатчи, сулола асосчиси, ақли ҳарбий лашкарбоши, балки жуда иқтидорли олим, исломий илмлар, шариат ҳамда тасаввуф ифодачиси, тарикатлар билимдони, мухлиси, буюк сўз устаси, шоир, воиз эди. Унинг ижтимоий-фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, бадий-ахлоқий қарашлари, у қолдирган жуда бой маънавий мерос – девонлари «Бобурнома» асари, шариат асослари баёни бўлган «Мубайян» рисоласи, бадиият назарияси бўйича «Аруз рисоласи», Хўжа Лхрор Валий «Рисолаи волидия»сининг туркий пазмий баёни, мусиқа-лашкаркашлик бўйича рисоалар, у ўзи яратган ва қўллай бошлаган махсус алифбо «Хатти Бобурий», туркий-мўғулий қонуқчилик аъёнасида тузилган «Тузуқати Бобурий»лар бизгача етиб келган.

Бобур дунёқарашининг асосий йўналишини инсонпарварлик, маърифатпарварлик, санъатсеварлик, бадиият, ўз Ватанини севиш, қумсаш ва айни пайтда бошқа халқлар, миллатлар, диний эътиқодларга эътиқодий

бағрикенглик, ҳурмат муносабатида бўлиш, қонунни ҳуқуқ анъаналарини устун санаб, хайрли ишларни қилишдир.

Таянч тушунчалар:

Темурийлар даври, қонун устиворлиги, миллий давлатчилик, нақшбандийлик, комил инсон, фозил жамоа, адолат, ахлокий камолат.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Темурийлар даври ҳаёти ва фаолияти ҳақида нималарни биласиз?
2. Мирзо Улуғбек ва унинг «Зижи жадида Кўрагоний» асари тўғрисида нималарни биласиз?
3. А.Навоийнинг инсонпарварлик ва комил инсон гоёси қайси асарларида ўз ифодасини топган?
4. Бобур ва бобурийлар давридаги фалсафий қарашларни сўзлаб беришг.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т., “Ўзбекистон” 1998.
2. Фалсафа (ўқув кўлланма). Э.Ю.Юсунов умумий таҳрири остида. Т., «Шарқ» нашр. 1999. -101-134-бетлар.
3. Фалсафа асослари (Қ. Назаров ва бошқалар) Т., “Ўзбекистон”. 2005. 78-91-бетлар.
4. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. –Т.: 1991.
5. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Т. 1961 йил.
6. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан Т., 1995.
7. Искандаров Б. Ўрта Осиёда фалсафий, ижтимоий-сиёсий фикрлар тарихидан лавҳалар. Т., 1994.

8. Хайруллаев М.М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари. Т. 1991.

9. Мўминов И.М. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий муфаккур тарихидан. Т., "Фан", 1994.

10. Комилов Н. Тасаввуф. 1- китоб. Т. 1996 й.

11. Комилов Н. Тасаввуф. 2-китоб. Т. 1998 й.

8-мавзу. Ғарб Уйғониш даври фалсафаси.

Режа:

1. Ғарб Уйғониш даврининг ижтимоий ва гносеологик шллизлари.

2. Уйғониш даври гуманизмининг мохияти ва хусусиятлари.

3. Николай Кузанский, Жордано Бруно, Галилео Галилейларнинг олам ва уни билиш ҳақидаги фалсафий қарашлари.

4. Уйғониш даврида социологик таълимотларнинг ривожланиши.

1. Уйғониш даври Оврупода XIV асрнинг иккинчи ярмидан то XVII асрнинг бошларигача бўлган даврни ўз ичига олади. Моҳият жиҳатдан Уйғониш даври индивидуал ва ижтимоий онгнинг илм-фан асосида ривожланиши билан бирга, табиётшунослик фанлари ва у билан боғлиқ ҳолда фалсафий фикрлар христианлик таъсиридан чиқиб боришини ифодалайди.

Ижтимоий онгдаги бу ўзгаришлар географик ва техник кашфиётларни юзага чиқарди. Оврупо халқининг бу давр маънавий ҳаётида туб ўзгаришларга сабаб бўлди. Черков маънавий ҳокимияти заифланди, дунёвий фанлар ривожини учун кенг йўл очила бошланди.

2. XIV асрларда дастлаб Италияда вужудга келган бу янги маданият гуманизм номини олди. Умуман гуманизм ибораси лугавий жихатдан инсонийлик, деган маънони англатади. Ўз моҳияти жихатидан бу маданият черков, илоҳиётга хос бўлган маърифатлиликдан узоклашишни англатади. Зеро, гуманистлар дунёвий фанларни черков схоластикасига қарши қўярдилар.

Бу маданиятнинг энг асосий моҳияти черков томонидан инкор этилган инсон шахсининг манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилган гуманизм эди, чунки у ҳар томонлама ривожланган инсон шахси ҳақида гапирса ҳам, бутун халқни назарда тутмас эди. Иккинчидан, бу гуманизм инсонни ҳар қандай зўравонликдан, черков ҳукмронлигидан озод қилиш ҳақида орзу қилган. Бу гуманизмнинг асосий хусусияти индивидуал эрққа, рақобатга йўл очиш эди. Дунёқарашдаги бу янги оқим ўша даврда илғор табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий фикрлар ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлди. Бу даврда ижтимоий-иқтисодий ва маданий-илмий ҳаётдаги кескин ўзгаришлар ўз навбатида Уйғониш даври фалсафасининг ривожланиш хусусиятларини белгилаб берди. Ўз моҳияти жихатидан бу фалсафий ривожланиш нисбатан илмий йўналишда бўлиб, унинг асосий мақсади схоластикага тобора кўпроқ зарба бериш эди. Бу зарба шундан иборат эдики, фалсафа гуманистик маданиятнинг таркибий қисмларидан бири сифатида илоҳиётнинг хизмагкори бўлишдан бутунлай воз кечади.

3. XV-XVI асрлардан фан тобора илоҳиёт билан ўз алоқасини уза бошлаб, аста-секин мустақил ривожланиш йўлига ўтиб дин, черков ҳукмронлигига қарши чиқа бошлайди. Ўша пайтда жамиятнинг илғор табақалари техникасини назарий асоси ва линий мафкурага қарши курашда қурол бўлган табиийётшуносликнинг

ривожланишидан манфаатдор эдилар. Чунки саноатни ривожлантириш учун фан керак эди. Бу фан физик! жисмлар табиат кучларининг намоён бўлиши шаклида тахлил қилинар эди. Табиётшуносликнинг ривожланиб бориши кескин кураш билан боғлиқ эди.

Бу ўринда Николай Кузанский, Жордано Бруно, Галилео Галилейларнинг табиий-илмий, фалсафий қаранглари устида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Уйғониш даврида ўрта аср ижтимоий-сиёсий тузумига ва маънавий ҳаётда черковнинг яккахокимлигига қарши кураш жараёнида илғор социологик таълимотлар вужудга келди. Ҳана даврда жамятнинг илғор табақалари дунёвий, миллий ва марказлашган давлат тарафдори бўлганлар. Ўрта аср мафқурасига қарши қуйи табақалар демократиясининг химоячилари ҳам турарди. Улар ижтимоий тузумни тубдан қайта қуриш ҳақида орзу қилар эдилар. Худди шу даврга келиб инсоннинг «табиий ҳуқуқлари», халқнинг суверенитети ҳақидаги ғоялар вужудга келади. Лекин «табиий ҳуқуқ» ва «халқ суверенитети» ғоялари ўша даврда воқеаликда ўз аксини тона олмади. Омманинг инқилобий портлашидан қўрққан янги мулкдорлар кучли давлат ҳокимияти ҳақидаги таълимотни асослаб беришни талаб қилардиларки. бу давлат фақат ер эгаларининг қаршилигини эмас, балки халқнинг инқилобий ҳаракатини бостиришга ҳам қодир бўлсин. Бундай социологик назариянинг тиллик вакилларида бири Николо Макиавелли (1469-1527) эди.

4. Уйғониш даврида халқ қуйи табақаларининг орзу-умидлари ва интилишларини акс эттирувчи илғор мутафаккирлар камол тона бошлади. Шулар жумласига йирик сиёсий арбоб ва мутафаккирлар Томас Мор ва Томмазо Кампанелла кирарди. Улар дастлабки ижтимоий - ҳаёлий жамят ҳақидаги таълимотнинг асосчиларидир.

Таянч тушунчалар:

Гарб Уйғониш даври, гуманизм, индивидуаллик, социологик карашлар, гелиоцентризм.

Такрорлаш учун саволлар:

1. «Уйғониш даври» тушунчасини қандай талқин этасиз?
2. Европо Уйғониш даври фалсафасига қандай хусусиятлар хос?
3. Уйғониш даври гуманизимининг моҳияти нимада?
4. Уйғониш даврида қандай социологик таълимотлар ривожланган?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т., “Ўзбекистон” 1998.
2. Фалсафа (ўқув кўлланма). Э.Ю.Юсулов умумий тахрири остида Т., «Шарқ» нашр. 1999. -125-127-бетлар
3. Фалсафа асослари (К. Назаров ва бошқалар). Т., Ўзбекистон. 2005 й. -96-99-бетлар.
4. Гуннар Скирбек, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи. Т. 2001.

9-мавзу. XVI-XVIII асрлар ёрбий Оврупода фалсафий фикрлар ривож

Режа:

1. XVI-XVIII асрлар фалсафасининг асосий хусусиятлари, унинг ижтимоий - гносеологик манбаълари.
2. Янги давр фалсафасида инглиз файласуфларининг карашлари.
3. Француз маърифатчилигининг асосий хусусиятлари.

1. XVI-XVIII асрлар Ғарбий Оврупо тараққиётида янги давр бошланади. Маънавий ҳаёт католик черкови таъсиридан чиқишида христианликда протестантизм оқимининг вужудга келиши ҳам муайян роль ўйнади. Ғарбий Оврупода шакллана бошлаган ва фалсафага асосланган янгича дунёқараш ўрта асрчилик қабоҳатларици қадам-бақадам енгиб ўта бошлади. Бу ҳол аввало ишлаб чиқаришни ташкил этишда хунармандчиликдан мануфактурага ўтишда ўзини намоён қилди. Эркин рақобатга асосланган бозор иқтисодига ўтиш натижасида янги синф – тадбиркорлар ижтимоий-сиёсий ҳаётда салмоқли ўринни эгаллай бошлади. Индивидуал эркинликка кенг йўл очилдан манфаатдор бўлган бу синф ва инсонпарварлик, маърифатпарварлик ғоялари учун кескин курашга отланган зиёлилар бу давр ижтимоий муҳитини шакллантиришда тобора етакчи мавқега эга бўлиб бордилар.

Мануфактура ишлаб чиқаришининг ўсиши патриалхал муносабатларнинг парчаланишига сабаб бўлди. Халқлар ўртасида иқтисодий ва маданий алоқаларнинг ривожланиши ижтимоий ҳаётдаги гурғунликка барҳам берди.

Ишлаб чиқариш ресурслари тараққиётининг эҳтиёжлари табиат ва ундаги ҳодисаларни илмий билиш жараёнини тезлаштиришни такоза этарди. Шунинг учун ҳам инсонпарварлик ғояларидан илҳомланган олимлар буюк кашфиётлар ижодкорлари сифатида майдонга келдилар.

Денгизда савдо муносабатларининг ривожини кemasозликнинг тараққиёти, янги шаҳарлар қурилиши астрономияга, математика ва механикага бўлган эҳтиёжни кучайтирди II.Коперник гелиоцентрик назариясининг таъсири тобора кучая борди. Кенер сайёралар харакати

қонунини очди. Галилейнинг механика назарияси вужудга келди. Пъютон механиканинг асосий қонуларини каиф қилди. Табиёт фанларидаги бу ютуқлар ўрта аср схоластик ва диний мафкура таъсирини камайтириб, янги дунёқараш учун илмий асос тайёрлади. Лекин шунга карамай, янги аилмий дунёқарашнинг асосида оламга механик ва метафизик қарашлар етакчи майл эди. Чунки қадимги даврдан бошлаб йиғилган табиат тўғрисидаги билимлар умумий характерга эга бўлиб, у янги даврнинг тажрибаси ва фан талабига жавоб бера олмасди. Шунинг учун янги давр табиётшунослари табиатдаги ходисалар далилларини йиғиш ва ўрганиш, чуқурроқ билиш максалида уларни бир-биридан ажратиб ўрганардилар. Бунинг натижасида табиётшунослар табиат ходисаларида, предметларнинг ўзаро боғланиши, бир-бирини тақоза этишини англаб етмаган эдилар. Улар назарида олам қотиб қолган тасодифий ходисалар йиғиндисидан иборат бўлиб кўринарди. Бу давр қарашларининг механик табиати қуйидагилар билан изоҳланади.

XVI-XVIII асрларда табиёт фанлари ичида механика ва математика фанлари катта ютуқларга эга бўлиб, кимё ва биология эса бу даврда ҳали у қадар ривожланмаган эди. Шунинг учун ҳам бу даврнинг олимлари механика ва математиканинг табиатдаги барча ходисаларга тадбиқ этиш мумкин бўлган умумий фан, табиатдаги барча сирларни очиб берувчи кали, деб хисоблардилар. И.Ньютоннинг физик тадқиқотидаги механик сабабият математика томонидан асослангандан кейин механизм яна мустаҳкамланди. Механицизм таълимотича, оламда ҳар бир жисмнинг ҳолати бошқа жисмнинг ҳолатига, шунингдек, ҳар жисмнинг тегилиги ёки ҳаракат сабаби бошқа жисмнинг ҳаракати ёки тегилигига боғлиқ.

Предмет ёки ходисаларнинг ўзи ҳаракат манбаи эмас, у ўз-ўзидан ҳаракат қилиш қобилиятига эга эмас. Материя ҳаракатининг сабаби унинг ўзидан ташқарида бўлиб, ҳаракат эса сифат жиҳатида ҳам бир хил бўлган предметларнинг маконда оддий ўрин алмашинувидан иборатдир. Механицизм материя ҳаракатининг механик шаклинигина эътироф этиб, унинг бошқа шаклларида инкор этарди. Натижада механистлар табиатдаги ҳаракат ўзгаришларини, тараққиётни бутунлай инкор этардилар. Шунинг учун механицизмнинг билиш методи амакда метафизик методдан иборат бўлиб қолди.

Бу давр дунёқарашида илмий фикрлар тобора етакчи ўринни эгаллагай бошлади. Натижада фалсафада билиш назарияси – гносеология муаммолари билан шуғулланиш етакчи майлга айлана борди. Буни инглиз файласуфлари Франсис Бэкон (1561-1626), Томас Гоббс (1588-1676), Жон Локк (1632-1704), голландиялик Бенидикт Спиноза (1631-1677), франциялик Рене Декарт (1596-1650), немис файласуфи Готфрид Вильгельм Лейбниц (1646-1716) фалсафий қарашларида яққол кўриш мумкин.

Уларнинг ижодлари натижаси ўлароқ, билиш назариясида эмпиризм ва рационализм оқимлари вужудга келди.

2. Эмпиризм оқимининг асосчиси инглиз олими Франсис Бэкон ўзининг «Янги органон», «Янги Атлантида» асарларида ўрта аср схоластикасини танқид қилди ва табиат ходисаларини илмий тушунтиришни асослади. Билишнинг бирдан-бир тўғри йўли, унинг фикрича, тажриба (эксперимент)дир. Бэкон маркум бўлган барча нарса ва ходисаларга индуктив усул асосида ёндашиш ғоясини илгари сурди. Унинг фикрича, билиш табиат ҳақиқатларидан, яъни хусусий далиллардан умумий илмий назариялар томон йўналиш асосида бўлади. Биринчи

у эмпирик усулга ортикча эътибор бериб, рационал усулнинг ролини пасайтириб юборди. У хиссий билиш билан ақлий билиш ўртасидаги алоқадорлик диалектикасини тўғри очиб бера олмади.

Бэкон фикрича, моддий дунёнинг асосини материя ташкил қилади. Унинг таъбирича, материя хилма-хил сифатга эга бўлиб, унинг миқдори ўзгармасдир, ҳеч нарсадан ҳеч нарса вужудга келмайди, ҳеч нарса йўқ бўлиб кетмайди. Материянинг умумий миқдори ҳеч қачон ўзгармайди, у камаймайди ҳам, кўнаймайди ҳам.

Жорж Беркли ўзининг «Киши билишининг асослари хақида рисола» асарида субъектни бирламчи деб ҳисоблаб, барча нарсалар онгининг ҳолатидан, сезгилар мажмуидан иборат, деб таълим беради. Беркли материяни объектив реалликни бугунлай тан олмас эди. У оламда «Мен» ва менинг сезгиларимдан бошқа ҳеч нарса йўқ, оламдаги нарсалар менинг сезгиларимдагина мавжуд, агар мен сезмасам, уларнинг мавжудлиги хақида гап бўлиши мумкин эмас, деб ҳисоблайди.

Объектив реалликнинг мавжудлигига шубҳа билан қаровчи скептицизмнинг асосчиларидан бири Давид Юм (1711-1776)дир. Унинг нуктаи-назарича, дунё қонунилари субъектив хусусиятга эга бўлиб, бизнинг одатларимизга боғлиқ, сабабият ва зарурият сезгиларимизнинг тартибидан, кетма-кетлигидан бошқа ҳеч нарса эмас. Шундай қилиб, Юм скептицизмни агностицизмнинг турларидан бири сифатида қараб, моддий дунё қонуналарини билишни инкор этиб, фан тараққиётини чеклашга ҳаракат қилади.

3. XVII асрнинг энг йирик мутафаккирларидан бири франциялик Рене Декарт (1596-1650) эди. У рационалистик оқимнинг асосчиси бўлиб, унинг

таълимотича, табиатни билишнинг бирдан-бир йўли, услуби – ақлий билишга асосланган дедуктив услубдир.

Илмий-фалсафий билимларнинг келиб чиқиши ва ривожланишида ақл бениҳоя муҳим роль ўйнайди. Фақат ақлнинг ёрдамида инсон ўзига зарур бўлган ҳақиқатга эришиши мумкин. Ҳақиқат эса бу ақл нуқтаи назаридан аниқ-равшан ва шубҳасиз бўлган назарий хулосалардир.

Билишнинг бирдан-бир манбаи – тафаккурдир. Рационалист сифатида Декарт сезгиларнинг билишдаги ролини пасайтиради. Унингча, кўз, кулоқ, тил, бадан ва бурун ташқи дунё тўғрисида нотўғри маълумот беради. Шунинг учун билишнинг манбаи ҳам, билимларимизнинг ҳақиқатлик ўлчови ҳам ақлдир. Шундан келиб чиққан ҳолда, Декарт ўзининг «Мен фикрлайман – демак, мен мавжудман» деган машҳур тезисини илғари суради.

Янги давр фалсафасида XVIII аср француз олимлари Н.Гольбах (1723-1789), Д.Дидро (1713-1784), К.Гельвеций (1715-1771), Ж.Ламетрининг (1709-1751) хизматлари катта. Уларнинг таълимотича, ҳамма мавжуд нарсалар моддийдир ва уни илмий тилда материя деб номланади. Материя майда молекула ва атом заррачаларидан ташкил топган. Француз олимларининг фикрича, материянинг асосий хусусиятлари – ҳажм, оғирлик, ўтказмаслик, фигура ва механик ҳаракатдан иборат. Улар ҳаракати материянинг ажралмас хусусияти, ҳаракатсиз материя бўлиши мумкин эмас, деб таъкидладилар.

Ҳаракатнинг сабабини ҳам табиатнинг ўзидан деб тушундилар. Бироқ улар ҳаракат предмет ёки ходисаларнинг фазода оддий ўрин алмашинувидан иборат, деб ҳисоблашарди.

Француз олимларининг билиш назариясига кўра, табиат предметларини билиш уларни сезилдан иборат,

сезгининг манбаи эса объектив реалликдир, чунки материягина сезги абзоларимизга таъсир эта олади.

Улар билиш жараёнида ақлнинг ролини инкор этмадилар. Уларнинг фикрича, сезгиларимиз тафаккурнинг асоси ва мазмуни, тафаккур эса миянинг бир канча сезгиларини йиғиш, қўшиш, солиштириш қобилиятидан иборатдир.

Шу билан бирга уларнинг билиш назарияси чекланган бўлиб, билиш: оддийдан мураккабга қараб борувчи диалектик жараён эмас, балки сезги, фикр ва мулоҳазаларни йиғиндисидан иборат, деб тушунтирардилар. Иккинчидан, билиш жараёнида кишиларнинг ижтимоий-тарихий тажрибаси ахамиятини тушунмасдилар. Улар ижтимоий ҳодисалар ҳақидаги фикр юритиб, киши ижтимоий муҳитнинг маҳсули, ижтимоий муҳит қандай бўлса, киши ҳам шундай бўлади, деб ҳисобладилар. Ижтимоий муҳитни янгилаш фақат маърифатнинг ривожини орқалигина амалга ошириш мумкин. Лекин улар ижтимоий муҳит маъносида давлатни, сиёсий идоралар, унинг қонуинларини, усткурмани тушунар эдилар. Бундай фикрдан жамиятни бошқаришда, кишиларнинг фикри бўлса бас, жамият ҳам, ижтимоий муҳит ва унинг тузилиши ҳам шундай бўлади, деган ҳулоса келиб чиқарди. Улар бўлажак жамиятнинг асосий вазифаси ҳамма кишиларни адолатли равишда бахт ҳуқуқи билан таъминлашдир, деб ўйлардилар. Улар давлатни вужудга келтирган иқтисодий сабабни, давлатнинг ижтимоий-сиёсий моҳиятини ва тарихий характерини очиб бера олмадилар.

Таянч тушунчалар:

Механицизм, метафизика, эмпиризм, рационализм, гносеология, агностицизм, скептицизм, материализм.

Такрорлаш учун саволлар:

1. “Оврупо янги замон фалсафаси” деганда қандай фалсафий қарашларни тушунасиз?
2. Оврупо янги замон фалсафаси қандай ўзига хос хусусиятларга эга?
3. XVII аср Ғарбий Оврупо фалсафасини баён этинг.

Адабиётлар:

1. Фалсафа (ўқув қўлланма) Э.Ю.Юсупов умумий тахрири остида. Т., «Шарқ» нашр., 1999. -127-131-бетлар.
2. Фалсафа асослари (Қ. Назаров ва бошқалар). Т., “Ўзбекистон”, 2005 й. -99-101-бетлар.
3. Йўлдошев С.А. ва бошқалар. Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси Т. 2002 й.
4. Гуннар Скирбек, Нилс Гильс. Фалсафа тарихи. Т. 2001.

10-мавзу. Германияда фалсафий фикрлар ривожланиши. Марксча фалсафа: унинг кадрланиш ва қадрсизланиш сабаблари.

Режа:

1. Иммануэл Кант – немис классик фалсафасининг асосчиси.
2. Фихте ва Шеллинг фалсафий қарашлари.
3. Гегель фалсафий системаси. Гегель фалсафасининг рационал мағзи.
4. Фейербахнинг антропологик фалсафаси.
5. Марксча фалсафа вужудга келишининг тарихий шарт-шароитлари ва унинг назарий манбаълари. моҳияти.
6. В.И.Ленин томонидан марксизмни сийқалаштирилиши.

7. Марксизмни маълум бир тарихий даврда кадрланиши ва сўнгра кадрсизланишининг туб сабаблари.

1. Фалсафа фанининг ривожланишида немис файласуфларининг ҳиссаси катта.

Немис классик (мумтоз) фалсафаси XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг бошида вужудга келди. Бу фалсафанинг асосий вакиллари И.Кант, И.С.Фихте, Ф.Р Шеллинг, Г.Ф.В. Гегель ва Фейербахдир.

Немис классик фалсафасининг асосчиси И.Кант (1724-1804) эди.

Кант фалсафасининг ривожини асосан икки даврга бўлинади.

Биринчиси танқидий фалсафагача бўлган давр (тахминан XVIII асрнинг 70-йилларигача); иккинчиси танқидий фалсафа даври. Кант ўз фалсафасининг дастлабки давларида асосан табиётшуносликнинг фалсафий масалалари билан шуғулланди. У 1785 йилда ёзган энг йирик асари «Бутун умумий табиий тарих ва осмон назарияси»да Куёш системаси коинотдаги бошланғич катта туманликни айланма ҳаракат қилиши натижасида келиб чиққан, деб ҳисоблайди. Бу жараённинг сабаби «дастлабки туртки» эмас, балки ўзаро тортишиш ва итарилиш орасидаги зиддиятдир. Шу сабабли куёш системасидаги барча сайёралар, Кант таълимотига кўра, узок давом этган табиий-тарихий тараққиётнинг маҳсулидир. Кантнинг бу хулосаси унинг табиат ходисаларини илмий тушунганлигидан далолат беради. XVIII асрнинг 70-йилларидан бошлаб Кант фаолиятининг иккинчи даври бошланди ва «Соф ақлий танқид» (1781), «Прологемелар» (1785), «Мухокама қобилятини танқид» (1790) каби асарларида ўзининг трансцендентгафизимини асослади. Бу асарларида инсоннинг билиши

қобилияти ва имкониятларини таҳлил қилиб, объектив реалликнинг мавжудлигини эътироф этади ва уни «нарсани ўзида» деб атайдиган ва унингча нарсани моҳиятини билиш мумкин эмас.

Кант инсон билимини икки гуруҳга ажратади: тажрибавий билимлар (апостериори), яъни у алоҳида-алоҳида олинган, бир-бири билан боғланмаган ҳодисаларни ифодаласа, тажрибагача бўлган априор билимлар эса ҳодисалар ўртасидаги умумий сабабни ва зарурий боғланишларни, яъни қонуниятларни ифодалайди. Дунё қонуниятларининг объектив хусусиятга эга эканлигини Кант мутлақо таъминламайди.

Унинг фикрига кўра, кишиларнинг идроки табиатга қонуниятлар ато қилади, шунинг учун инсон ақли табиатга мослашиши керак эмас, балки табиат инсон ақлига мослашиши керак. Кант ахлоқ масалаларига ҳам қатъий эътибор берди. Унингча, жамиятдаги ҳар бир кишининг ҳуқуқ-атвори, иродаси объектив реалликдан тамомилан ажралган ва ўзгармасдир. Ахлоқнинг асоси эса кишилар онгидаги ўзгармас амр-фармондир.

2. Иоганн Готлиб Фихте (1762-1814) Кантнинг «нарсани ўзида» ҳақидаги таълимотини танқид қилиб, билиш шакллариининг бугун хилма-хиллигини бир субъектив ибтидодан келтириб чиқаришга уринган. Бу ибтидо шундан иборатки, файласуф қандайдир мутлоқ субъект - «Мен»ни назарда тутиб, унга бениҳоя актив фаолият беради, шундан кейин у оламни яратади. Бошланғич «Мен» ўзига хос «мен» эмас, балки оннинг ахлоқий фаолиятидир. Ана шу мистик бошланғич - «Мен» алоҳида «мен»ни келтириб чиқаради. Уни Фихте мутлоқ эмас, балки чекланган инсон субъекти ёки эмпирик «мен» деб тушунади ва бунга табиат, яъни эмпирик табиат қарама-қарши туради, деб ҳисоблайди.

Фихтенинг фикрича, абсолют субъект - «Мен» ва табиат, оғ ва нарсалар бир-бири билан узвий боғланган, уларнинг ҳеч бирини айрим равишда билиб бўлмайди. Фихте таълимотидаги диалектик фикрлар унинг ижобий томони хосил қилади.

Фридрих Вильгельм Иозеф Шеллинг (1775-1854) табиат тушунчасига тараққиёт ғоясини киритади. У субъектив «Мен»га асосланган фалсафасига ўзининг объективлик бирламчи деган фикрини қарама-қарши қўяди. Шеллинг айният фалсафасини яратади. Объект билан субъектнинг айният ғояси Шеллинг таълимотининг асосини ташкил қилади. Оламдаги барча нарсалар ва ходисалар, унингча, мутлоқ рухнинг ифодасидир. Материя онгдан ташқари мавжуд бўлган реаллик эмас, балки мутлоқ рухнинг алоҳида ҳолатидир. Шунинг учун материя ва рухни бир-бирига қарама-қарши қўйиш мумкин эмас. Билиш «Мен»нинг ўз-ўзини англаши деганидир. Демак, билишни онг ташкил этади ва унинг ёрдамида «Мен» ўзлигини англайди. Рух, жон ва улар ҳақидаги тасаввурлар ўзининг фаолиятини, ўзлигини билишга қаратилгандир.

Шеллингнинг мазкур фикрлари немис классик фалсафасининг йирик намоёндаси Гегель томонида янада ривожлантирилади.

3. Немис классик фалсафасининг энг йирик вакили Г.Ф.Гегель эди. (1770-1831). Гегель тўғрисида сўз борганда унинг фалсафасининг икки томони - диалектик усул ва консерватив системасини фарқ қилмоқ зарур. Агар диалектик усул ўзида «рационал мағиз»ни - тараққиёт тўғрисидаги таълимотда тавдалангирган фалсафа шакли бўлса, унинг догматик системаси эса консерватив бўлиб, тараққиётнинг бир доирада айланишидан иборат, деган тасаввурни вужудга

келтирадики, бу унинг диалектик усулига тубдан зиддир. Бунга кўра, тараққиёт «тезис-антитезис-синтез» тарзида рўй беради. Диалектик усулга кўра эса барча нарса доимо ҳаракатда, ўзаро алоқа ва таъсирда, бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтишдан иборат доимий жараёндир.

Гегельнинг фикрича, дунёвий рух, ақл бирламчи бўлиб, моддий олам иккиламчи, дунёвий рухнинг гавдаланишидан иборатдир. Дунёвий рух (мутлоқ ғоя), унингча, яратувчи сабаб бўлиб, моддий олам унинг маҳсулидир. Табиат ва жамиятдаги ҳар бир буюм ёки ҳодиса шакл бўлиб, унинг мазмуни эса рух ёки ақлдир. Чунки бу предметлар рухнинг гавдаланишидан ўзга нарса эмас. Гегель ўз фалсафий системасида ҳар вақт рух ва табиатнинг ёки тафаккур ва борлиқнинг айнанлигига суянади. Шунинг учун унда моддий жараёнлар ҳар доим мантикий жараён каби ифода этилади. Гегель фикрича, дунёвий рух мангу, у табиат ва жамиятдаги ҳамма воқеаларнинг манбан ва ҳаракатлантирувчи кучидир.

Гегель фалсафий тизимининг «рационал маъзи» унинг диалектикаси ва билиш назариясида ўз аксини топган. Бу эса «Логика фани» асарида баён этилган. Бу асарида Гегель фалсафа фанининг 3 асосий қонунини диалектика қонунилари сифатида тасаввур этади: 1. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни. 2. Микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни. 3. Инкорни инкор қонуни моҳиятини чуқур ва атрофлича асослаб беради*.

*Гегель диалектикага алоҳида таълимот деб қарайди, чунки у даврларда ҳам, ҳозир ҳам Оврўпада фалсафага эътиборнинг ошган шаклларида бири сифатида қараб келинади. Қадимги грек олимларининг баъзилари диалектикага билиш методи ва таълимот сифатида ёндашганлар. Бошқалари уни билиш услуби (методи) ва суҳбат қуриш санъати деб ҳисоблаганлар. Бизнинг кунларимизда ҳам диалектикага алоҳида таълимот ҳисоблаб, муносабат билдирувчилар бор. Кўзга кўринган олимлар, жумладан Арасту ва Аристотелнинг фалсафий қарашларини шарҳлаб, уларга ўз муносабатини билдирган

Билиш назариясига Гегельнинг қўшган хисса- шундан иборатки, у логика (мантик) ва билиш назариясининг бирлигини асослаб бериш билан би- каторда диалектик мантикнинг бирлиги кенгайтирилган тизимини яратади.

4. Кант ва Гегель фалсафасини танқид остига олган файласуф Людвиг Фейербах (1804-1872) эди.

Фейербах фикрича, олам табиатдашгина иборат табиат ҳеч қандай илохий кучга мухтож эмас. Билиш назариясида Л.Фейербах объектив реалликни билиш мумкинлигини шубҳасиз эътироф этади. Билиш жараёнида, у сезгилар ролига алоҳида аҳамият беради. Унингча, сезги ташқи моддий оламнинг киши сезги аъзоларига таъсири натижасида вужудга келадиган Фейербах таълимотича, сезгилар билиш жараёнининг бошланғич босқичи бўлиб, у кишини ташқи дунё билан боғлайди.

Фейербах таълимотида инсон фалсафанинг асосий мазмунини (предметини) ташкил этади. Унингча, фақат инсон орқали табиат ўзини пайкайди, сезади ва ўзини тўғрисида фикрлайди. Шунинг учун фалсафа

вагандошимиз, 2-устоз номи билан жаҳонга машҳур Абу Наср Форобий диалектикага билиш услуби ва баҳс тартибини санъати сифатида ёндашади.

Назаримизда, айниқса фалсафа фан сифатида шаклланган ҳозирги даврда диалектикага назарий билишнинг бир услуби (методи) сифатида ёндашган маъқул кўринади. Шу билан бирга баҳс-мунозара санъати сифатида ҳам у фикрлар ҳилма-хиллиги (шиорализм)га йўл қўйиш шароитида алоҳида аҳамиятга молик бўлиши мумкин.

Диалектикага таълимот сифатида қарап моҳият эътибори-ша фалсафани фан сифатида тан олмасликка сабаб бўлади. Буни биз фалсафа фани қонунилари ва категорияларини диалектикага таъаллуқли деб ёндашишда кўрамиз. Абу Наср Форобий нукта назаридан келиб чиқиб, биз диалектикага билишнинг битта услуби ва баҳс санъати сифатида қараймиз. Чунки фалсафа фан сифатида мустақил таълимот бўлиб, диалектика унинг таркибига қиради, деб ҳисоблаймиз.

Гегельнинг диалектикага ва фалсафа қонуниларига муносабати а тарихий давр нуктаи назардан ёндашамиз. Шундан келиб чиқиб ва ҳозирги замон илғор фалсафий фикрларига таяниб, у қонуниларини биз бундай номлаймиз: а) диалектик зиддиятликлик қонуни; б) миқдор ва сифатнинг ўзаро ўтини қонуни; в) иккори иккер қонуни.

антропология (инсон тўғрисидаги таълимот) билан боглик бўлиши лозим. Фейербах ўз фалсафасида борлик ва тафаккур, объект ва субъект, физикавий ва рухий жараёнларнинг бирлигини асослаб беришга интилади. Ижтимоий ҳаётнинг тартибли бориши учун барча динлар ўрнига «Мухаббат дини» яратишга уринган. Фейербах Гегель системасининг консерватив томонини танқид қилиб, шу билан бирга, унинг диалектик услубини ҳам инкор этади.

Хуллас, немис классик фалсафаси, айниқса Гегелнинг диалектикага доир қарашлари XIX аср Фарбий Оврупо фалсафасининг шаклланишида катта аҳамиятга эга бўлди ва шу билан бирга немис фалсафаси фалсафа тарихида бир босқич бўлган марксча фалсафанинг назарий манбаъи бўлиб хизмат қилди.

5. Марксизм Фарбий Оврупода XIX асрнинг 40-йилларидаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, сиёсий тузум ва маънавий турмушда содир бўлган чуқур кризис муҳитида шаклланди. У бу разолатга қарши вужудга келадиган кучли ижтимоий-инқилобий ҳаракатни илмий заминга қўйиш эҳтиёжларини ифодаларди. Бинобарин, у ўша давр муаммоларини ҳал қилишга қаратилган бир фалсафий оқим эди.

Немис классик фалсафаси, инглиз иқтисоди, француз ҳаёлий социалистларининг таълимотлари марксизмнинг назарий асоси бўлди.

К.Маркс ҳамма ёвузликлар асосида бегоналашган меҳнат ётади, бунинг сабаби эса, мулкнинг хусусийлиги деб билди. Ўз асарларида, айниқса «Капитал»да ана шу нуқтаи назарни исботлашга уринди. Дин ўрнига атеистик дунёқараш ва эътиқод қарор топини керак, деб ҳисоблади. Инсоният тарихи синфий қурашлар тарихидан иборат, деган гайриилмий қарашлардан келиб чиқиб, у

жамият тараққийетини сунъий равишда формацияларга бўлиб, инсонлар фаолиятини, ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос хусусиятлари асосида тарихан шаклланадиган ижтимоий-иқтисодий тузумларни англашда бир томонлама тасаввурлар вужудга келишига асос солди. Унинг фикрича, кейинги формация илгаригисидан тараққий этган бўлиши керак эди. Хусусий мулкчилик ва талончиликка асосланган XIX аср Ғарбий Оврупоида капитализм унинг назарида охириги нафасини олаётгандек туюлди, капиталистик жамият ўрнига ижтимоий мулкка асосланган ва байроғига Тенглик, Адолат, Эрк, Биродарлик ёзиб қўйилган қандайдир умумий (коммуна) жамияти бутун дунёда муқаррар барпо бўлишини «баиорат» қилди.

Маркс маънавий ҳаёт, унда ғояларнинг ролига юксак баҳо берган ҳолда, уларни моддий ишлаб чиқарашнинг соясида қолдирган эди. Нажижада илмий-техника тараққийети ва илмий-техника инқилоби шароитида бошланган маънавий инқироз Маркс таълимоти негизида тобора чуқурлашиб борди.

Марксизмнинг кадр топиб кенг ёйилишига, ижтимоий адолатсизлик, тенгсизлик, зулмга асосланган давлат тузумлари ва ижтимоий-иқтисодий муносабатларга қарши Ғарб муҳитида тобора авж олиб борган норозилик ҳамда инсон онги ва рухий оламида асрлар давомида қарор топган ҳалоскорга ишонч руҳи катта роль ўйнади.

Ижтимоий тараққийетнинг барча масалаларига «пролетариат маффаатлари» нуқтаи назаридан қараш тарихий жараёнларни сохталаштиришга олиб келди.

6. Марксизм фалсафасининг кейинги тақдири асосан В.И.Лениннинг назарий ва амалий фаолияти билан боғлиқ. У марксизмга «ижодий ёндошин» шиори остида Маркснинг «буржуа хусусий мулкчилигини тугатиш»

ҳақидаги қарашлари, давлат қурилиши масаласидаги таълимоти менимча. Миллий сиёсат соҳасида Ленин буюқдавлатчилик шовинизмини қарор топтириш, янги мустамлақачиликни жорий этишнинг ниҳоятда мақрули системаси бўлган ва СССР деб аталган «Қизил империя»ни вужудга келтирди. Бу даврда фаннинг назарий муаммоларини ўша негизда сиёсийлаштириш табиийтшуносликнинг кўплаб ютуқларини ҳолисона умумлаштиришга имкон бермади.

7. Марксизм фалсафасининг катта салбий оқибати айниқса маданий ва фалсафий меросга бўлган муносабатда яққол намоён бўлди. Бу фалсафанинг методологик принциплари – синфийлик (партиявийлик) ҳолис ҳулосалар чиқаришга имкон қолдирмас эди, уларга мос келмайдиган ҳар қандай таълимот қораланади, ҳатто бутунлай инкор қилинади. Ўтмиш меросининг қай даражада умумбашарий, умумжаҳон аҳамиятига эга эканлиги эътибордан четда қолар эди. Бу, нафақат умуминсоний кадрларнинг аҳамиятини менимасликка олиб келарди, шу билан бирга, маълум даражада халқларда космополитизмни қарор топтиришга қаратилган ҳаракат эди. Ўтмиш меросига бундай ёндоқишнинг зарарли томонларидан яна бири шунда эдики, охири-оқибатда ўтмиш мероси бир ёқлама талқин қилинади, кўпинча эса очиқдан-очиқ сохталаштириларди. Ижтимоий-иқтисодий, тарихий, маънавий, мафкуравий шароитларни ҳисобга олмаган ҳолда, ўтмиш меросини юқорида эслатиб ўтилган принциплар қилиб талқин қилинади.

Ҳуллас, ленинизм албатта марксизм заминида пайдо бўлди. Аммо ижтимоий ҳодисаларга муносабат белгиланда илмийликдан узоқлашиб, марксизмни дунёвий динга айлантди. Шу асосда аввало собиқ

Россия империяси худудиди социализм шиорлари остида барча мулк давлат монополиясига айлантирилиб, уни бошқариш усули сифатида маъмурий-буйрукбозликка асосланган тоталитар давлат тизими қарор топти. Ленинизм байроғи остида ташкил этилган жаҳондаги «Социалистик лагер» деб аталган мамлакатлар модели социализм (коммунизм) ғояларини кадрсизлантирди. Охир-оқибатда «Социалистик лагер» тарқаб кетди. СССР деб аталган империя тарих саҳнасида кетиб, «икки кутбли» дунё «кўп кутбли» дунёга айланди.

Таянч тушунчалар:

«Нарса ўзида», априор, апостериори, диалектик усул, консерватив система, дунёвий рух, антропология, хусусийлик, атеистик дунёқараш, ижтимоий-иқтисодий формациялар, «қизил империя», синфийлик, партиявийлик тамойиллари

Такрорлаш учун саволлар:

1. Немис классик фалсафасининг асосчилари кимлар?
2. И. Кант фалсафаси неча даврга бўлиб ўрганилади ва нима учун?
3. И. Кант агностицизми моҳиятини ёритиб беринг.
4. И.Г.Фихте, В.И.Шеллинг фалсафасининг ўзига хос хусусиятлари нимада?
5. Гегель фалсафасининг моҳиятини ёритиб беринг.
6. Гегель фалсафасининг рационал мағзи нимадан иборат?
7. Фейербах антропологик фалсафасининг моҳиятини ёритиб беринг.
8. Марксча фалсафадаги синфийлик тамойили моҳиятини ёритиб беринг.

9. Марксча фалсафанинг кадрланиш ва кадрсизланиш сабаблари нимада?

10. Марксча фалсафани В.И.Ленин томонидан сийқалаштирилиши хақида гапириб беринг.

Адабиётлар:

1. Фалсафа (ўқув кўлланма) Э.Ю.Юсупов умумий тахрири остида. Т., «Шарк» нашр. 1999. -131-133-бетлар.

2. Фалсафа асослари (Қ. Назаров ва бошқалар). Т., “Ўзбекистон”, 2005 й. -102-105-бетлар.

3. Йўлдошев С.А. ва бошқалар. Янги ва энг янги давр Г'арбий Европа фалсафаси Т. 2002 й.

4. Гуннар Скинрбекк, Нильс Гилье. Фалсафа тарихи. Г.2001.

11-мавзу. Россияда XVIII-XIX асрларда ижтимоий-фалсафий фикрлар тараккиёти. Рус космоизми.

Режа:

1. Россияда XVIII асрда фан ва маданият ривожини ва унинг фалсафа тараккиётига кўрсатган таъсири.

2. XIX аср рус фалсафаси.

3. Рус диний фалсафаси.

4. Рус космоизми.

1. XVII асрнинг охиридан бошлаб рус фалсафаси тараккиётида янги давр бошланди. Бу давр Пётр I ниш Оврупо маданиятини, фан ва техника ютуқларини Россияга сингдириш ҳаракатлари билан узвий боғланган бўлиб, у табиат ва жамият тараккиётига илм-фан нуқтаи назаридан ёндашишга қаратилган илмий - фалсафий фикрларнинг вужудга келиши билан тавсифланади. Ана шундай тарихий шароитда М.В.Ломоносов ва

А.Н.Радишчевларнинг фалсафий дунёқарашлари шаклланди.

М.В.Ломоносов табиёт фаъларини анча олға сурган XVIII асрнинг энциклопедист олими эди. У Россияда илмий табиётшунослик, рус металлургияси, геология, физика, химия, механика, рус адабий тили ва фалсафасининг асосчиси, шоир, риторик, рассом, талангли педагог эди.

Ломоносовнинг фикрича, барча нарсалар атомлардан ташкил топган бўлиб, улар ўз павбатида майда заррачалар (корпускулалар)дан иборат. Корпускулалар ва молекулаларнинг турлича қўшиливи нарсаларнинг хилма-хиллигини белгилайди.

Ломоносов материя доимо ҳаракатда, ривожланишда деган ғояни олға сурган, у материя ва ҳаракатнинг сакланиш умумий қонунини кашф этади. Унинг билиш назариясида сезгиларнинг манбаъи тапқи олам деб, нарса ва ҳодисаларнинг сабабини билишда хиссий билиш ва тафаккур бирлиги зарур қилиб қўйилади.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида Россияда яшаб ижод қилган рус ёзувчиси А.Н.Радишчев ўзининг онгли ҳаётини ўша даврда меҳнаткаш омманинг рус крепостной тузумини ўзгартириш учун кураши билан боғлади. Унинг борлиқ, материя, ҳаракат, фазо ва вақт, олами билиш ҳақидаги фалсафий фикрлари «Петербургдан Москвага саёҳат», «Инсон, унинг ўлиши ва ўлмаслиги тўғрисида» асарларида тўла ифода этилган.

2. XIX аср рус фалсафасининг ривожланишига рус инқилобчи-демократлари В.Г.Белинский (1811-1848), А.Н.Герцен (1828-1889), Н.Г.Чернишевский (1820-1880), П.А.Добролюбов (1836-1861), Н.И.Огарев (1813-1877) ва бошқаларнинг хизматлари катта. Улар М.В.Ломоносов, А.И.Радишчев ҳамда немис файласуфлари Гегель ва

Фейсбахнинг илмий-фалсафий меросларини атрофлича ўрганиб, янги фалсафий таълимот яратдилар.

Инкилобчи-демократларнинг фалсафий қарашлари асосан илмий характерга эга эди. Улар фалсафани ҳаёт билан боғлашга уриндилар. Уларнинг фикрича, диалектика табиат ва жамиятнинг ривожланиш қонуналаридан иборатдир; жамиятнинг ҳукмрон табақалари ўз имтиёзларидаги ихтиёрий тарзда воз кечмаганлар, шунинг учун жамиятнинг кўпчилик қисми адолатга эришиши авваламбор жамиятни инкилобий қайта қуриш ва халқ ҳокимиятини ўрнатишдан иборатдир, деб ҳисоблаганлар. Дехқонлар инкилоби, жамоатчилик гурли табақаларининг умумий инкилоби демократлар тушунчасидаги жамият ривожининг истикболини ташкил қиларди.

3. Илмий фалсафа билан бир қаторда ана шу даврларда Ф.М.Достоевский, К.Н.Лесняев, Н.Ф.Федоров, Л.Н.Толстой, В.Соловьёвларнинг диний фалсафаси пайдо бўлди. Улар рус халқининг ва у орқали «барча инсонлар нажот топадиган» «художўйлик» ғоясининг ривожлангиришни давом эттирдилар.

4. Рус фалсафаси ривожигаги йўналишлардан яна бир нуфузли аҳамиятга эга бўлган таълимот - рус космизмидир. Рус космизмининг диққатга сазовор жойи шуки, қатор файласуфлар, мутафаккир олимларнинг (Н.Ф.Фёдоров, В.С.Соловьёв, Н.А.Умов, К.Э.Циолковский, А.И.Вернадский, П.А.Флоренский, Л.О.Чижевский ва бошқалар) асарларида инсон ва космос бирлиги, инсоннинг космик табиати ва инсон фаолиятининг доираси муаммолари қўйилган эди. Космизм ғояларига бўлган қизиқиш асосан XX аср бошларида Ғарбий Оврупода вужудга келган бўлса, аммо у ўзининг кенг тарғиботини Россияда топган эди.

Рус космизми асосан уч йўналишда борди: биринчиси, ҳаёлий (фантастик) йўналиш (масалан, К.Э.Циолковский ғоялари); иккинчиси, геологик йўналиш (Н.Ф.Федоров) ва учинчиси, табиат илми билан боғлиқ бўлган йўналиш (Н.А.Умов, В.И.Вернадский). К.Э.Циолковский (1857-1935) ўзининг илмий-техник лойиҳалари билан ҳозирги замон космонавтикасининг шаклланишига муҳим ҳисса қўшган эди. У «Космик фалсафа» деган асарида космосни ҳаёт турли-туман шакллари энг содда кўринишларидан тортиб то куёш энергиясини бевосита ўзлаштира оладиган, боқийликка, нурга тўла бўлган мавжудотлар билан тўлдирилган, деб тасвирлаган эди. Ҳозирги замон кишиси, Циолковский фикрича, эволюция бўғинининг хали тугалланган босқичи эмас. Ақл-заковат ва ижодиёт келажакда инсонни космос даражасига кўтарди. У Ерда вақт ўтиши билан инсоннинг жисмоний табиати ҳам ўзгариб, у юлдузлараро фазода яшайдиган олий организмлар даражасига яқинлашади.

В.И.Вернадский (1863-1945) турли фан соҳалари бўйича йирик тадқиқотлар олиб борган. Унинг раҳбарлигида биохимия, геохимия, биосфера соҳаларида салмоқли ишлар қилинган. Вернадский инсон билан космосни микро ва макробосқичларда уйғун ва ўзаро боғлиқлиги ҳақида гапириб, антропокосмизм назариясига асос солди. Унинг ғоялари илмий далилларга асосланган эди. Ноосфера тўғрисидаги таълимоти ХХI асрга келиб ўз долзарблигини яққол намоён этди. Чунки инсон Ақли-заковати, унинг “меvasи” бўлган илмий-техника кашфиётларидан фақат баъзирият манфаатлари йўлида фойдаланишга қаратилган тақлифлари алоҳида аҳамият касб этмоқда. В.И.Вернадскийнинг бу фалсафий қарашлари катта методологик ва дунёқараш аҳамиятига

эга бўлиб, илмий фалсафа равнақига улкан ҳисса бўлиб кўшилди.

Хулоса шуки, биринчидан, рус фалсафасида инсонпарварлик йўналишидаги қарашлар анча кучли эди. Рус фалсафасида ўзига хос антропокосмизм, персонализм мавжуд эди. У асосан, инсон ҳақида диний қараш қобилигида тарғиб қилинса, иккинчидан рус фалсафаси, хусусан, рус космизми қандай йўналишларда бўлишидан қатъий назар, инсон ақл-заковатининг кудратига, унинг чексиз имкониятлари мавжудлигига ишонч туғдиради, инсон қоиноти забот этиши, олис сайёраларга саёҳат қилиши мумкинлиги ҳақида башорат этиш имконини берарди.

Таянч тушунчалар:

Табиёт фаилари, материя, ҳаракат, ривожланиш, рус крепостной тузуми, деҳқонлар инқилоби, «художўйлик», рус космизми, антропокосмизм, персонализм, ноосфера.

Такрорлаш учун саволлар:

1. XVIII асрда Россияда қайси олимлар фалсафа тараққиётига ўз таъсирини кўрсатган?
2. М.В.Ломоносов ва А.Н.Радищевларнинг фалсафий қарашларини баён қилинг.
3. XIX аср рус-инқилобчи демократларнинг фалсафий қарашлари ҳақида нималарни биласиз?
4. Рус-диний фалсафасига кимлар ҳисса қўшганлар?
5. Рус космизми қандай йўналишларда борди?

Адабиётлар:

1. Йўлдошев С.А. ва бошқалар. Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси. Т. 2002 й.
2. Гуинар Скирбекк, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи. Т.2001.

**12-мавзу. XVI-XIX асрларда Марказий Осиёда
ижтимоий-фалсафий фикрлар. Фалсафий фикрлар
кашшоқлиги ва унинг ижтимоий оқибатлари.**

Режа:

1. XVI-XIX асрларда Марказий Осиёда ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва уларнинг ижтимоий фикрлар ривожига таъсири.

2. Боборахим Машраб ва Бедилнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари.

3. Махтумқули, Увайсий, Подирабегим, Анбар отинларнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари.

4. Абай, Гулханий, Оғаҳийларнинг маърифатпарварлик ғоялари.

1. Маълумки, темурийлар салтанатидаги тахт учун борган ўзаро урушлар, жанжаллар уларнинг ҳокимиятини заифлаштирди. Бундан фойдаланган Шайбонийхон ва унинг авлодлари Волга бўйларидан Марказий Осиёга юриш бошлаб, темурийлар салтанатига барҳам бердилар. Бирок уларнинг марказлашган йирик ўзбек давлати барпо этиш йўлидаги барча урилишлари муваффақиятсизлик билан тугади. Оқибатда Марказий Осиёда учта нисбатан кичик ўзбек давлати вужудга келди. У давлатлар тахтига кўпроқ ваҳдат-ул вужуд асосида шаклланган дунёқарашга мойил кишилар ўтирдилар. Нақибандийлик тариқати ихлосмандлари ҳам бўлса-да, аммо кўпроқ тасаввуфнинг зоҳидлик сулукларининг қарашлари ижтимоий онда қарор топди.

XVI-XVIII асрлар ва XIX асрда жуда мураккаб, зиддиятли ижтимоий-иқтисодий муҳит бўлганига қарамай, Марказий Осиёдаги илгари стишиб чиққан буюк алломаларнинг анъаналари муайян даражада давом

эггирилди. Шоир ва ёзувчилар, тарихчи ва файласуфлар бу давр талаблари асосида янги гоъяларни илгари сурдилар. Ҳозиргача ўз ижтимоий аҳамиятини саклаб келаётган, мазмунан бой, ахлоқий, таълим-тарбиявий жиҳатдан гоъят таъсирли, нафислиги билан ҳайратга соладиган, кишини ўйлашга даъват этадиган ғазаллар, рубоийлар, хикоялар, тарихий ва фалсафий асарлар юзага келди.

Шуни таъкидлаш ўринлики, биринчидан, Марказий Осиё уч хонликка бўлиниб кетиши, улар ўртасидаги келишмовчиликлар, ўзаро талончилик урушлари халқнинг тинка-мадорини қуритди, иқтисодий аҳолини ёмонлаштирди, савдо-сотикни издан чиқарди. Бу ҳол илм-фан, маданият тараққиётига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Иккинчидан, XVI асрлар иккинчи ярмидан бошлаб, ислом ақидапарастларининг давлат сиёсатига, мафкурага таъсири кучайди. Шу аснода сўфийликнинг ўнг қаноти, яъни таркидунёчилик, ночорликни тарғиб қилувчи оқимларининг халқ оммасига таъсири етакчи бўлиб қолди. Учинчидан, хонлик ва амирликлар, улар маҳкамаларини бошқариш кўп ҳолларда нодон, маърифатсиз, ўз шахсий манфаатини ҳар нарсадан устун қўювчи, маишатпараст, порахўр одамлар қўлига ўтиб қолди. Улар халқни жаҳолат ва нодонликда саклаш учун мутаассиб рухонийлар, балойи нафс йўлига кирган сохта сўфийлар фаолиятини рағбатлантириб бордилар. Булар эса хонликларнинг асосий мафкурачилари бўлиб қолдилар. Ана шулар барчаси кучли ва қудратли илмий салоҳиятга, ҳавас қилса арзигулик маънавий маданиятга, ҳайрли анъаналарга эга бўлган Марказий Осиё халқлари. жумладан Ўзбекистон аҳолисини бир неча аср тараққиётдан орқада қолишига сабаб бўлди.

2. XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII аср бошларида яшаб ижод этган Машраб дунёкараши ислом негизи асосида шаклланди. У маърифатли ислом софлиги учун курашиб, ҳавойи нафсларини кондирини учун динни қурол қилиб олган рисоқор зоҳидлар, руҳонийларни танқид қилади. Унинг назарида мусулмон Оллоҳ ишқи билан яшаб, унинг висолига етиш мақсадида нафс балосидан фориғ бўлмоғи даркор. У бундай дейди:

Ишқ маҳобатига такваю тоат чидаёлмас,
Тасбеху сано, зухду ибодат чидаёлмас.
...Ишқ аҳли агар нолаю фарёд чикарса,
Масжид куяру воизу минбар чидаёлмас.
Ишқ сурасидан гар ўкусам сура бояқбор,
Бешубҳа, билинг, ояти Қуръон чидаёлмас.

Офокхўжа канизакларидан бирини яхши кўриб қолгани учун уни бичиб қўйдилар. У яшаган даврдаги барча ижтимоий иллатлар дин, шариат, худо номи билан «такдиру илохий»га боғланарди. Қаландарлар орасида бўлиб, уларнинг кўни Аллоҳ ишқида эмас, мол-мулк ишқида кўйиб-ёнишларини Машраб кўрди. Буларнинг ҳаммаси унинг дунёкарашига таъсир этмай қолмас эди. Машрабнинг назарида худогина башарият дўсти бўлиб, биргина унга итоат қилиш орқали жамиятдаги иллатларни бартараф этиш мумкин эди. Бир жойда у гўзал (худо)нинг бир ишваси учун «жаннату ризвоини», «тоату имонни» сотиш мавқеида турса, иккинчи ўрида аршу-аълони улуглайди.

Машраб ижтимоий тенгсизлик, адолатсизликни кўриб фиғони опади, унинг поэтик қаҳрамонлари адолатсизликдан азоб чекади. Бошқа ижодкорлардан фарқи ўларок, Машраб ҳаётнинг қачонлардир барча одамлар учун қулиб боқилига умид қилади. Айрим сўфий шоирлар дунёдан ғамнок ўтмоқни, доимо худо йўлида

оҳу-фиғон чекиб, ибодат қилмоқни ташвиқ қилсалар, у шодлик, висол дамларини, хушчақчақ қушларни орзу қилиб, бундай ёзади:

Ул дилбари раънога мен ёр бўлай, .

Май берса паризод бир катра тотай, дейман.

Машраб фалсафасидан баҳра олиб яратилган шеърлар ўзининг мазмундорлиги, ўйноқчилиги, шўхлиги ва чинакам дунёвийлиги учун халқ қалбидан чуқур ўрин олди. Шунинг учун риёкор руҳонийлар, зоҳидлар унда ўзларининг ашаддий дуншманларини кўрдилар ва 1711 йилда уни катта этишга фатво бердилар. Бу фатвони Балх ва Қундуз ҳокими Маҳмудбий Оталиқ ўз ҳукми билан бажарди.

Бедил (1644-1721) гарчи Ҳиндистонда туғилиб ижод этган бўлса-да, аммо унинг ижоди Марказий Осиё халқлари орасига кенг тарқалган. Октябрь тўнгарилишигача шаҳар ва қишлоқларда «Бедилхонлик ўқишлари» кенг тарқалган эди. Ўзи эса ўзбек халқининг шаклланишида катта роль ўйнаган Барлос қабиласидандир.

Бедилдан 120000 мисрадан ортиқ шеър ва 20-25 босма табоқ ҳажмида насрий асарлар қолган. «Ирфон» («Билим»), «Чор унсур», «Нуқот» («Ҳикмат») асарлари фалсафага доирдир.

Маълумки, Ҳиндистон ва Марказий Осиё фалсафасида ислом илоҳиёти асосида иккита оқим пайдо бўлган: а) Ваҳдат-ул вужуд, яъни фақат Аллоҳгина мавжуд, моддий олам ҳақиқий эмас, бинобарин, унга эмас, фақат Аллоҳга муҳаббат кўйиш керак, деган оқимдир. Мистик сўфийлар бунга амал қилиб, билим олишни, кишилар фаол ижтимоий фаолият кўрсатишни инкор этиб, таркидунёчиликни тарғиб қилдилар, фақат садака билан кун кўрувчи ларвеш, қаламдар,

зоҳидларнинг турли уюшмаларини туздилар. Бу оким Марказий Осиёда XVII-XIX асрларда кенг тарқалиб, ижтимоий тараққиётга жиддий путур етказди. Ваҳдат-ул вужуд гоյлари Туркистон хонликлари сиёсати, мафкурасини шакллантиришда кўп ҳолларда етакчи бўлиб қолди.

Ваҳдат-ул мавжуд -- реал воқелиқдан таркиб тошган ягона моддий олам бор, худо унга сингиб кетган деган таълимот бўлиб, унинг тарафдорлари одамларни билимли бўлишга, меҳнат билан улуғланишга даъват этган. Ваҳдат-ул мавжуд табиёт билимлари учун фалсафий асосни яратиб беришга уринган ва илгор фикрлар тараққиётида муҳим роль ўйнаган.

Машрўб сингари Бедил ҳам ана шу ваҳдат-ул мавжуд окимига мансуб бўлиб, у тана билан руҳ бирлигини тан олади. У тескаричи руҳонийларни Қуръон ва тасаввуф илмига хиёнат қилишда айбонайди: «Дин китоби варақни ағларди, ислом аҳли табиатида ғайрат қолмади. Тасаввуф ва такайя даъолик – номуссизликни ва ғайратсизликни баланд чўққига – меърожга чиқарди», - дейди у.

Бедилнинг фикрича, олам ташқи кўришиндан – моддий, ички моҳияти билан эса - илоҳийдир, олам ягона бўлиб, худо ҳам шу оламдодир, олам барқарор, бир бугун, у ҳамма нарсани ўз ичига олади, одам эса реал борликнинг, дунё, коинот маҳсулидир. Дунёдан ташқарида ҳеч қандай куч йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Худони борлик -- дунёнинг ўзида мавжуд деб билган Бедил ўз асарларида буни исботлашга уринади. Унинг фикрича, ҳамма моддий нарсаларнинг асоси ҳаводир. Ҳаво мутлоқ, абадий, ҳаракатчан, ўзгарувчан, енгил ва рангсиздир. У ўзида сув заррачалари (буг), ер заррачалари (чанг), олов заррачалари (нур)ни сақлайди. Шуларнинг

кўшилмасидан моддий нарсалар ҳосил бўлади. (Анаксимел, Эмподокл таълимотини эсга олинг.)

Бедил ҳавони илоҳийлаштириб, исломдаги Аллюҳга берилган ҳамма сифатларни ҳавога хос деб кўрсатади, ҳаво табиғидан буг - «бухори латиф» - мутлоқ рух пайдо бўлади, деб ҳисоблайди. Шундай қилиб, Бедил рух ва жисм маносабатлари ҳақида қуйидаги хулосага келади: а) ҳаво дунёси борлиқни яратувчи 1-асосдир; б) ҳаводан мутлоқ рух келиб чиқади; в) мутлоқ рух назик буг бўлиб, гупроқда пайдо бўлади; г) рух моддий жисм учун шаклдир. Шакллар жисмлар билан чамбарчас боғланган.

Бедил фалсафасида билиш ҳам муҳим ўрин тутди. Унинг фикрича, сезги, тасаввур ва фикрларнинг мапбаъи инсондан ташқаридаги борлиқдир. У сезгилар билан бирга акл иштирокида оламни англаш мумкин, дейди. Бедил аклни, онгни худди ойнага, ёки тоза ёзув тахтасига ўхшатади. унда ташқи ашёлар ўз изларини қолдирадилар, ўз сураглари, образларини ясайдилар, натижада миямизда улар ҳақида муайян фикр туғилади. Фикрлашнинг эса икки хили бор: жабулқо, яъни Шарқона, жабулсо, яъни Гарбча фикрлаш мавжудлигига эътиборни қаратади. (Бедил бу фикрининг катта методологик ахамияти борки, фанда, маданият, сиёсат, мафкурада бу ҳолатни албатта ҳисобга олиш даркор. Зеро, Шарқ халқларида постик (образли) тафаккур маантиқий тафаккурга, нисбатан кучлироқ ривожланган).

Жабулқо қатъий фикрни, аниқ тушунчани билдирса, жабулсо сезиш жараёнини, фикр пайдо бўлишини билдиради. Бедил билишнинг ҳиссий ва аклий томонини бирликда олиб қарайди.

Бедил ўз фалсафий қарашларини ижтимоий ҳаётга тадбиқ этиб, жамият ҳаётидаги ёмонликни бартараф қилиш ва яхшилиқни ўрнатилиш ниятида ҳақиқатни излайди

ва бошқаларни ҳам шунга даъват этади. У ўз замонасидаги диний ва миллий фанатизм ғояларидан ғазабланади. Ҳарбий зодагонларнинг, ғаразгўй ва раҳмсиз амалдорларнинг жаҳолатпарастлиги ва фирибгарликларидан нафратланади. Унинг назарида инсон мўъжизакор, аини чоғда у фитналар манбаи ҳамдир. Одамдаги бу икки хил табиатни ҳисобга олиш кераклигига эътиборни қаратади. Инсон ҳақида, унинг фазилат ва нуқсонлари ҳақида гапиришдан мақсади, унга (инсонга) яхшилиқни ўргатиш, ёмонликни йўқотишдан иборат. Шуниси муҳимки, Бедил кишиларга миллий ва диний тафовутлар нуқтаи назаридан эмас, балки умумий инсон бўлганликлари нуқтаи назаридан қарайди. У инсонни ирқий, миллий ва диний эътиқоди тафовутларидан қатъий назар, ҳурмат ва эҳтиромга сазовор зот деб билади. «Ҳар кимки, хазрати инсонни саждага сазовор демаса, у малъундир», дейди.

Бедил давлатга тарихий ва ижтимоий ҳодиса сифатида қарайди: дастлаб майда ҳокиму мулклар пайдо бўлган, кейинчалик эса, бора-бора кучлироқ марказлашган давлатлар вужудга келган. Унинг назарида ғаразгўйлик урушлари ва ҳокимлик қилиш истаги давлатнинг келиб чиқишига сабаб бўлган. Худди Алишер Навоий каби Бедил ҳам халқ тўғрисида, дехқончилик ва фанни ривожлантириш тўғрисида гамхўрлик қиладиган одил подшоҳ бўлишини истайди ва унга умид боғлайди.

3. Марказий Осиёнинг буюк алломаларидан бири туркман шоири ва донишманди Маҳтумқули - Фирогий XVIII асрда яшаб ижод этган (XVIII асрнинг 90-йилларида вафот этган). Унинг отаси Давлатманд Озодий таҳаллуси билан шеър ва дostonлар ёзган. Маҳтумқулига аввало отаси таъсир этди. У Хиванинг маиҳур Шерғози

мадрасасида таҳсил кўрди. Шарқнинг буюк алломалари асарларини синчиклаб ўрганди.

Махтумқулининг ижтимоий ва фалсафий карашлари ўз тадқиқотларини кутади. Агар унинг шеър, дostonлари, термаларига таяниб фикр юритсак, у моддий оламни рухнинг кўриниши сифатида талқин этади. Табиатни бир бутун ҳисоблайди, одам эса ана шу табиатнинг олий маҳсули ва муқаддас бир мавжудоддир. Шунинг учун инсонни қадрлайди, барча бойликлар инсонга хизмат қиляпти керак, дейди.

Махтумқули инсон наринги дунё кўркинчларидан озод яшашини истаб, у дунёда бахт-саодатни ваъда қилиб, бу дунё ҳузур-халоватларидан воз кечишни тарғиб қилган рухонийларни танқид остига олади. Халқни ҳар томонлама талаган, бахтсиз қилган, ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан кашшоқлаштиришга сабабчи бўлган амалдорларни ҳажв остига олади. Уларнинг порахўрлиги, иккиюзламачилиги, судхўрлигини, маънавий тубанлиги ва ахлоқий бузуқлигини фош этади. Қозикалон порахўрлигини бундай танқид қилади.

Пайгамбар ўрнида ўтирган киши,
Пора учун қўлни чўза бошлади.

Ёки:

Баъзи сўфийлар сўфиман дейди,
Сўрамас, золимлар таомин ейди.

Махтумқули яшаган даврда туркман халқи уч томонлама таланарди: Эрон шоҳларининг босқинчилиги, Бухоро хонлигининг талончилиги, Хева хонлигининг даҳшатли зулми билан тутаниб кетарди.

Туркман халқининг уруғларга бўлишиб яшани, улар ўртасидаги келишмовчиликларни кўрган Махтумқули

уларни бирлашишга чақирди, бунинг учун аввало ҳар бир кабиланинг ўз ичида барқарорлик бўлиши керак, деб ҳисоблади. Ўч олиш, одам ўлдириш, жароҳатлаш – нодонликдир деб, бундай ёзди:

Бир-бирини чопмоқлик эмас эрликдан,
Бу иш шайтонликдур, балки кўрликдан,
Оғзолалик айирар элни бирликдан,
Бунда давлат кетиб, душманга келгай.

Махтумқули туркманлар халқ бўлиб бирланса, унга ҳамла қилишга ҳатто ташқи душманлар ҳам журъат эта олмайди, деб ҳисоблайди. У, шодиёна яшаш учун баходирона кураш керак, дейди.

Хотин-қизларнинг жамиятдаги ўрнига юксак баҳо бериб, уларни хўрлашга қаратилган урф-одатларни қоралайди. Хотин-қизлар эркакларнинг ҳамфиқри, уларнинг кучига куч, қувватига қувват қўшадиган, ҳаётига безак ва завқ берадиган жонқуяр ҳамроҳ деб билади; аёллардаги одобу икромни, иффату самимийликни, соддалик ва назокатни, камтарилик ва олижанобликни улуғлайди.

Махтумқули ижтимоий-сиёсий қарашларида ахлоқ масаласи марказий ўринларда туради. Панд-насихатли шеърларида золимлик, адолатсизлик, такаббурлик ва мактанчоклик, номардлик ва иккиюзламачилик қаттиқ қораланади, юксак инсоний фазилатлар улуғланади.

Ўзбек хонликлари ўртасидаги келишмовчилик, ўзаро урушлардан ташқи душманлар усталик билан фойдаланишга киришдилар. Россия ва Англия бу ўлкалар бойликларини талаш учун кўпдан бери кўз тикиб юрарди. Петр I давридан бошланган Марказий Осиёни босиб олиш режалари XIX асрга келиб реал тус ола бошлади. Рус

чоризми XIX асрнинг иккинчи ярмида Қўқон хонлигини тугатиб, бу ҳудудда Туркистон генерал-губернаторлигини ўрнатди. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги Россияга вассал бўлиб қолди.

XIX асрда ҳам Марказий Осиёдаги ижтимоий-сиёсий ва фалсафий фикрлар Шарқ анъаналари руҳида давом этган бўлса-да, аммо жамиятда рўй берган юқоридаги ўзгаришлар унга кучли таъсир этди. Бу даврда халқни маърифатга, илм-фанни, техникани эгаллашга, шу орқали мустақилликка эришишга даъватлар баралла янгради.

Ана шу давр ҳақида фикр юритар эканмиз, Марказий Осиё аёлларида уйғониш, ўзлигини англаб бориш руҳи кучайганлигининг гувоҳи бўламиз. Увайсий, Нодира, Анбар отин ва бошқа ўнлаб аёл шоиралар ижтимоий адолатсизликни қоралаган шеърлар битибгина қолмасдан, бу боши берк кўчадан чиқиш йўллари ҳам изладилар.

Замона кулфатидан бу кўнгил доғ ўлди, доғ ўлди,
Бу чархи бемуррувагидан кўнгил доғ ўлди, доғ ўлди.
Жароҳат бўлди бағрим тиғи бедоди ракиблардин,
Бу кўтаҳ мардуми нофахмдин доғ ўлди, доғ ўлди.
Бу гулзори фано ичра маҳалли бе хасол йўқдур,
Ҳамиша хорадин захму кўнгил доғ ўлди, доғ ўлди, -
деб фиғон чекади Увайсий. Унинг фикрича, гўё булбуллар қафас ичига ташланган бўлса, зоғлар сайрга кўйиб юборилди. «Булбул» образида ҳақ-хуқуқи кишанланган, имконияти чекланган одил ва оқил одамлар тасвирланса, «зоғ» образида жамиятнинг ёвуз кучларига писбатан нафрат кўзгатилади. Увайсий чархнинг кажрафторлиги туфайли яхшилар ўрнида ёмошлар, жоҳил одамлар ҳоким, жамият боғини донолар эмас, разил подонлар эгаллашганидан фарёд чекади. Бу фикрлар Қўқон хонлиги салтанати даргоҳида ёзилганини эътиборга

олсак, марғилонлик бир кәсибнинг қизи Увайсийдаги жасорат намоён бўлади.

Унинг шоғирди ва олампаҳохи Нодирабегимнинг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий қарашлари. Марказий Осиёда, айлиқса, Ўзбекистонда ижтимоий фикрлар ривожидан катта ўрин тутди. У Қўқон хонлиги салтанатини мустахкамлаш, адолатни қарор топтириш учун қалчалик курашмасин, саройдаги ўз хусусий манфаатидан бошқа манфаатни инобатга олмайдиган амалдорлар, беклар, ҳокимлар унга жиддий қаршилик кўрсатадилар. Шунинг учун у зулмкор замондан зорланган, жаҳолат, разолат ва нодонликка қарши туради, инсон фазилати ва қадру-қимматини улуғлайди.

Мен Макнуцанинг сўзларида куйинишдин бошқа нарса йўқ,

Дафтарим - доғ тўпламию, китобим – отандир, - дейди у. Заҳматдан қадди-қомати буқилган Нодирабегим орзу-ҳаваслари ҳам ҳаёлгина бўлиб қолганидан нидо чекади.

Дод шу найрангбоз фалакнинг дастидан, ки
Ярамас пастқашларга кулиб боқади.

Халқни эса қуруқ ваъдалар билан алдайди.

Унинг афсоналари сеҳр билан оврашдан бошқа
нарса эмас.

Нодиранинг адолат, инсоф-диёнат учун олиб борган курашлари сарой амалдорлари ғазабини оширди, уларнинг фитнасидан фойдаланиб Бухоро амири Қўқонни босиб олди ва Нодирабегимни «қофирлик»да айблаб, қатл этди.

XIX асрда яшаб ижод этган Анбар отин ўз асарларида ижтимоий тенгсизлик, зулмга қарши фикрлар баён этди. У

девонига ёзган сўзбошисида ўзи ҳақида бундай дейди: «Замонанинг норасолиғи ва халқ кўрган зулму ситамларни ўз кўзи билан кўриб, мушоҳада этиб, эл-юрт ҳолига йиғлаган ва қуввати етганича нафас, тил ила мурожаат қилган ким заифаи муғлиғ Анбарой Суннати Фармонкул – Марғилонийдурман».

Шуни таъкидлаш керакки, Увайсий, Нодира каби Анбар отин ҳам қанчалик оху нола чекмасин, барибир келажакка умид билан қаради, одамларни ҳам шунга даъват этди.

Умидворман, умидимиз тонги келиб қолади,
Биноларнинг, зиндонларнинг кечаси йўқолади.
Умидворман, ёқаси чок номуроднинг бахтига,
Мурод ўзи бечоралар эгагига келади.
Бегоналар тирногидан юракдаги яралар,
Битиб келиб, дил лавҳага дўстлик сўзи тўлади.
Менинг ғамгин тунларимни ёритар шам чироғи,
Нурга стар царвоналар, қоронғу тарқалади.

Агар Увайсий ва Нодиралар Навоий изидан бориб, Одил шоҳ келиб, жамиятни инсонийлаштиришга муваффақ бўлишига умид боғлаган бўлсалар, Анбар отин бу адолатсиз жамиятни ўзгартириш халқ иродасига боғлиқ, деб тушунди. Шунинг учун халқни гафлат уйқусидан уйғотишга, ўз юртини обод ва озод қилишга чақирди.

Анбар отин халқ ҳаётининг оғирлигидан азоб чекар экан, аёллар қисматини кўриб, бу азоби ўн чандон ошиб кетади. Хотин-қизларга ожиза, заифа, чўри деб қаралар, уларнинг қалб ҳислари, севғиси, хоҳиши билан ҳеч ким ҳисоблашмас эди. Анбар отин ўзбек аёлларининг чор девор ичкарасида кечираётган қайғу аламларга тула

хаётини, уларнинг озодликка бўлган интилишларини ўз шеърларида таъсирчан этиб ифодалайди, эркакларни инсоф-диёнатга чорлайди, у замонга, мавжуд тузум ва унинг намоёндаларига мурожаат қилиб, аёлларнинг нима гуноҳи борки, шундай зулмга гирифтор бўлди, дейди.

«Аёллар сочи узун, акли қисқадур» деганларга,
Товуқча акли йўқ, ахлатни титқонларга ўт тушсин!
«Хотинлар мол қатори сотилар» деб муштипарларни,
Зулайхо, Лайли, Ширинни тан олмагонларга ўт
тушсин!
Бўйи хуш Анбар каби ҳайф ҳаромхўрлар учун,
Судхўру, фохишабоз, сўзи ёлгонларга ўт тушсин!

Шоира аёллар ҳуқуқини талаб қилар, уларни улуғлар экан, аввало оналар тўғрисида гапирарди, уларнинг инсоният олдидаги буюк хизматларини билмаслик, қадрламаслик кўрнамакликдир, дейди.

Анбар отиннинг кириш ва 4 фасл (қисм)дан иборат «Қаролар фалсафаси»¹ асарида ижтимоий адолат билан бирга байналмилалчилик ғоялари ҳам ўз ифодасини топади. Қора танли одамларга паст назар билан қаровчиларни қоралаб, улар оқ кўнгилли бўладилар, дейди. Уларнинг меҳнат самараларидан оқ танлилар баҳра оладилар, бунинг устига уларни ҳақорат қилишдан уялмайдилар, дейди.

Бу тўпламга кирган шеърларида Анбар Отин русларнинг Марказий Осиёга келиши илм-маърифат учун йўл очади, ҳаддан ошган беклар, амалдорларни тийиб кўяди, деб аввал мамнун бўлган. Синчков, кузатувчан файласуф – шоира чоризм мустамлакачилик тузуми

¹ Илгари замонларда хўжалар, тўралар оқсуяклар, олдий меҳнат ахли қаролар ҳисобланарди

шароитида зулм янада ошиб кетганини кейинчалик сезиб, бундай дейди:

Олиқлар бир қатор эрди, тўпланга бўлмади
[дармон,

Солиқлар қўшқатор ўлгач, эл энди мосуво бўлди.

Қилич ёнига тўппонча қўшилиб, хайбати опди,

Ки Аскар пойловучлар хибсда мотамсаро бўлди,

Кувониб истибдодда ўйлади эл, «зулм кетди» деб,

Келиб золим, мулозим бирла тезда ҳамно бўлди.

4. Абай (Иброҳим) Қўнонбоев (1845-1904) Семипалатинск (Еттисув) шаҳридаги Аҳмад Ризо мадрасасида таълим олиб, Ғарбий Овруно, рус ва Шарк Уйғониш даври мутафаккирлари ижодидан баҳраманд бўлди. Унинг ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашлари шулар таъсирида ривожланиб борди ва у козок адабиётининг асосчиси ва маърифатпарвар шоири бўлиб камол топди.

Абай ўз шеърлари, ўланлари, дostonларида халқни илм-фанни эгаллашга, маърифатга, инсонийликка, меҳнатни севишга, касб-хунарни эгаллашга даъват этди. У 45 хикоядан иборат «Насиҳатлар» тўпламида дунёда инсон инсонни севмасдан, дўст орттирмасдан яшай олмайди, дейди. Агар ўзгалардан ёрдамнинг, саҳоватингни аямасанг, дўстларинг кўп бўлади, ҳаётинг завкли кечади, дейди. Абай талқинида дўстлик қозок уруғлари ўртасидагина эмас, умуман барча халқлар орасида ҳам илдиз отса, ҳаёт яхши бўлади. «Агар дўстим кўп бўлсин десанг, ҳеч кимга душманлик қилма ҳамда ўзгалар ичида ўзингга оро берма, мақтанма ва ўзингни бировдан ортик санама», дейди у.

Унинг фикрича, одамзотни хор қиладиган учта қусур бор: а) нодонлик, б) эринчоқлик, в) золимликдир. Нодонлик – билимсизлик ва дунёдан хабари йўқликдир. Билимсизлик эса ваҳшийликдир. Эринчоқлик - ҳамма нарсанинг душманидир. Камбағаллик шундандир. Золимлик эса инсоният душманидир. Одам золим бўлди ми – у одамгарчиликдан айрилади, инсонлик кифасиши йўқолади ва йиртқич хайвондан фарқи қомайди.

Абай қозоқ уруғлари ўртасидаги ўзаро жанжаллар туфайли юрт вайрон, халқ хор-зор бўлганлигини ачинаб гапиради. «Қозоғим, шўрлик юртим, вайрон юртим» шеърида қозоқ уруғларини бирлаштишга чақиради.

Оталарга ўхшамай қолди, туркинг,
Ёширай, мунча кетди, элим хулкинг!
Бирлик йўқ, барака йўқ, бузилди феълинг.
Қани йиғган давлатинг, боққан йилкинг.

Абайнинг бу нолалари фақат қозоқ уруғларигагина қаратилган деб билмаслик, балки Марказий Осиё халқларига қаратилган улуг бир даъват деб билиш лозим. Марказий Осиё халқлари ўртасида бирлик, дўстлик, ҳамкорлик муносабатларини юқори даражаларга етказиш орқали чинакам тараққиётга эришиш мумкин, деб ҳисоблаган Абайнинг фикрлари бизнинг замонамиз учун янада долзарбдир.

Бу даврда Огаҳий, Гулханий, Махмур каби шоирлар ҳам ижод қилдилар.

Огаҳий ўзининг ижтимоий қарашларида инсонпарварлик гояларини илгари сурди, одамларни яхшилик ва эзгуликка, ҳайрли ишлар билан шугулланишга, маърифатпарварликка даъват этди. Огаҳий ўзининг «Қасидани насихат» номли асари ва

бошқаларда давлатни бошқариш йўллари кўрсатади. Унинг тарихий рисоалари ҳаққонийлиги билан ажралиб туради.

Мухаммад Шариф Гулханий ўз замонасидаги сўз санъатининг йирик вакиллари қаторида ўзига муносиб ўрин олди. Гулханий ўз асарларида халқнинг ниҳоят даражада оғир меҳнати, шароити, ҳуқуқсизлиги ва эзилганлигини, инсон қадр-қийматишнинг поймол этилганлигини бадиий акс эттиради.

Замонасининг шоири Махмур ўзининг ҳажвий асарларида ўша давр тузумининг адолатсизлигини фош этди.

Таянч тушунчалар:

Зоҳидлик, таркидунёчилик, адолатсизлик

Такрорлаш учун саволлар:

1. XVI-XIX асрларда Марказий Осиёда қандай ижтимоий сиёсий жараёнлар ижтимоий фикрлар ривожига таъсир қилди?

2. XVI-XIX асрларда Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий фикрларнинг ўзига хос хусусияти нимада?

3. Мирзо Бедил, Бобораҳим Машрабнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари ҳақида сўзланг

4. Махмур, Гулханий, Огаҳийларнинг дунёқараши ҳақида нималарни биласиз?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўк.. – Т., “Ўзбекистон”, 1998.

2. Фалсафа асослари (Қ.Назаров ва бошқалар). –Т., “Ўзбекистон”, 2005. -105-109-бетлар

3. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. –Т. 1995.

4. Искандаров Б. Ўрта Осиёда фалсафий, ижтимоий-сиёсий фикрлар тарихидан лавҳалар. –Т., 1994.

5. Мўминов И.М. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан –Т. : “Фан”. 1994

13-мавзу. XIX аср охири XX аср бошларида Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий фикрлар ривож.

Режа:

1. XIX аср охири ва XX аср бошларида Марказий Осиёда маънавий ҳаётнинг юксалиши.

2. Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимийларнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари.

3. Сағторхон, Муқимий, Фурқатнинг маърифатпарварлик ғоялари.

4. Жадидчилик фалсафаси намоёндалари Бехбудий, Абдулла Авлонийларнинг қарашлари.

1. XIX аср ижтимоий-фалсафий фикрлари ҳақида гап борганда, Совет давридаги мавжуд илмий адабиётларда «демократик-маърифатпарварлар» ибораси Фурқат, Муқимий, Аваз Ўтар ўғли, Завқий ва бошқаларга нисбатан бериб айтилади. Бу ибора марксизмнинг синфий кураш тўғрисидаги назарияси асосида ва Совет мафкурасининг таъсири ва таъъйиқи билан вужудга келган. Гўё бир жамият ичида ҳокимиятти халққа олиб бериш учун курашувчилар бўлган. Ғарбий Оврупо ва Россия воқелигига кўр-кўрона эрганиш ҳам шундай нуқтаи назарларни туғдирди. Ҳозир ҳам шу нуқтаи назарни ҳимоя қилувчилар топилди. Аммо шунинг таъкидлаш жоизки. XIX аср иккинчи ярми ва XX аср

бошларида ижтимоий фикрда маърифатгарварлик ғоялари кенг тарқалди. Бу ғояларни Марказий Осиё, жумладан Ўзбекистон мутафаккирлари ислом акидалари, маънавияти доирасида ёйишга ҳаракат қилдилар. Уларнинг ижодларидаги баъзи бойлар, амалдорларни, зоҳид рухонийларни танқид қилиш асло давлат тузумини ўзгартириш, ислом динини бадном этишга қаратилмаган эди. Бинобарин, «демократик» сўзини уларга нисбат бериб ишлатиш ўринсиз, деб ҳисоблаймиз.

Уларнинг қарашларидаги умумий белги мавжуд кашшоқлик, ижтимоий адолатсизлик, ҳуқуқсизликка қарши халқ оммаси норозилигининг ифодаси, ундан кутулиш ва таракқиётга эришиш учун илм-фанни эгаллаш, маърифатли бўлишга чакирув эди. Улар кенг халқ оммаси онгидаги сусткашликни, ўз кучига бўлган ишончсизлик руҳини тугатишни назарда тутардилар.

2. Аҳмад Дониш (1827-1897) ижоди ва фаолияти XIX аср ижтимоий-фалсафий фикрларини англаб олишга ёрдам беради. У риёзиёт, хандаса, фалакиёт, мусиқа, тарих ва фалсафа соҳасида мустақил равишда билимдон бўлди ва ўз даврининг илғор мутафаккири даражасига кўтарилди. А.Донишнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари «Наводир-ул вакое» ва «Бухоро амирларининг тарихи» асарларида ўз ифодасини топган. У У.Хайёмнинг олам-абадийлиги ҳақидаги фикрларига хайрихоҳлик билдиради. Рух жисмга муносабати масаласини хал қилиш учун, - дейди у, - рухнинг нималигини ва қаерда туришини тушунтириб бериш керак. Рухни арши аълода дейиш билан чеклаиб бўлмаслигини айтиб, «рухнинг аршдан ташқаридалигини ақлимиз билмайди: умуман айтганда, бу ҳақда фикр юритиш маън этилади», - дейди у. А.Донишнинг фикрича, рух икки кўринишга эга: а) соф, муқаддас, илохий рух. у ҳамма жисмларга ўз нурини

сочиб туради; б) иккинчи кўринишдаги рух «нарсалар дунёсига кирган бўлиб, нарсалар дунёсида мавжуддир ва ўлимга маҳкумдир», яъни у вужудга келиш ва барҳам топиш жараёнини бошидан кечириб туради. Айни чоғда А.Дониш «рух жисмда барҳаётдир, жисмдан ташқарида бу рух йўқдир», дейди. Демак, рух жисм ичида бўлиб, у жисмнинг сиргида бўлиши мумкин эмас. Шу маънода у рухнинг кўчиб юриши (таносух) тўғрисидаги таълимотга кўшилмайди.

Жаннат ва дўзах ғояларида ҳам Умар Хайём нуқтаи назарида туради. «Жаннат мусулмонлар учун, дўзах кофирлар учун, дейдилар. Мусулмонлар орасида ҳам помусулмонлардан баттарок бузуқилар ва иккиюзламачилар бор-ку, ахир. Мана шу сабабдан жаннат ва дўзах тўғрисидаги таълимот ажабланарлидир», - дейди у. Дониш инсон онги оламини билишга қодир, деб ҳисоблайди. Инсон турли фанларни эгаллаб, дунё сирларини очишга ярагилган, «Биз, - дейди у, - дунёни гуллатиб-яшнатиб учун, ер ости бойликларини топиш учун, дунёнинг ажойиб сирли томонларини тадқиқ этиш учун, унинг ҳамма қитъалари ва аҳолисини билиш учун туғилганмиз». А.Дониш илмий тафаккурни ривожлантириш асосида асрий колоқликлардан чиқиб олиш, мамлакат манфаатларини химоя қилиш мумкин, деб ҳисоблади. Унинг ижтимоий-фалсафий қарашлари ана шу орзу ва ният билан суғорилган эди.

3. XIX асрда яшаб, ижод этган яна бир ватандошимиз Сатторхон Анбар отиш ғояларини ривожлантирди. Масалан, Сатторхон «Жамият тараққиётининг асосини илм-фан, маърифат ташкил қилади, маърифат жамият фаровон яшаши гаровидир... Билим ҳақиқатни ёлғондан ажрата билиш воситасидир», - деб ҳисоблади. У бошқа халқлар билан дўстона алоқа ўрнатиш, уларнинг

тажрибасини ўрганиш ва ибрат олиш орқали тараққиётга эришиш мумкин, бусиз тараққиёт йўқдир», - деди.

Сатторхон ўзининг «Россия истилосига қадар Кўкон хонлигининг ички аҳволи ҳақида қисқача очерк» асарида хошлик тузумини ўзбошимчаликда, қонунсизлик ва норухўрликда, мамлакат фаровошлиги, илм-фан ривожини ҳақида ҳеч қандай ғамхўрлик қилмасликда айблади. Унинг кўрсатишича, мамлакат кулгили даражада қоқок бўлса-да, хон, бек ва ҳокимлар ўз маинатини кўзлаганлар, ўз ҳукмронликларини ошириш ва бойитиш билан овора бўлганлар. Сатторхон мактаб ва мадрасаларда дунёвий фаилларни ҳам ўқитиш керак, деб ҳисоблади.

Муқимий, Фурқат, Завқий, А.Ўтар ўғли ҳам ижтимоий тараққиёт жамият аъзоларининг замонавий билимларни эгаллашларига боғлиқ, деб билдилар. Фурқатнинг фикрича, подонлик жамият учун, инсон учун ҳақиқий офатдир, фан эса кишига йўл кўрсатувчи, теварак агрофдаги дунё ҳақида билим берувчи чирокдир.

Кўнгулларнинг сурури илмдандур.
Кўрар кўзларнинг нури илмдандур.
Керак ҳар илмдан бўлмоқ хабардор,
Бўлар ҳар қайси ўз вақтида даркор.

Фурқат бу фикрларини айтиб, бошқа мамлакатлар, масалан, Россия иқтисодий ва маданият жихатдан қудратли бўлишига сабаб, у жойларда фан ва олимларнинг қадрланишидир, деб тушунди.

Муқимий билан Фурқат ҳаётни порлоқ изга солмоқ учун маърифат, ижтимоий адолатга кенг йўл бериш, халқ моддий фаровонлигини таъминловчи тартиблар ўрнатиш зарурлигини англайдилар. Аммо улар бу тартиблар шарқона маънавий маданиятга асосланиш тарафлори

сифатида майдонга чиқадилар. Хорижликларнинг беҳаё, меҳр-оқибатсизликка асосланган маданиятига нафрат билан қарайдилар.

Маърифатпарварлар давлатни доно, одил ва маърифатли кишилар идора қилганларида эди, мамлакатда бундай нодошлик ва қолоқлик бўлмас эди, деб аслида Навоий ғояларини янги бир шароитда ривожлантирадилар. Ўрни келганда шунини айтиш керакки, Навоийнинг бу ғояларини ҳозиргача ҳаёпарастлик, диний-идеалистик қараш деб изоҳланди. Бизнинг фикримизча, Навоийнинг одил подшоҳ тўғрисидаги концепциясининг фалсафий жиҳатларини тушунмаслик, яъни унинг тарихий шахсларнинг жамият тараққиётидаги ролига қатъан баҳо берганлигининг аҳамиятини тушунмаслик ва «одил подшоҳ» тушунчаси аслида инсон омили тушунчасига яқинлигини англамаслик натижасидир. Аслида фақат давлат бошчилигини эмас, балки давлат муассасаларида ишловчи ҳар бир шахс адолатли, инсоф-диёнатли, халқпарвар, фидоий бўлган тақдирдагина давлат қудратли, бообрў бўлади, жамият эса раванг топади.

Маърифатпарварлар жамиятнинг ижтимоий тузилиши ва унинг тараққиётига таъсирини аста-секин тушуна бошлаган эдилар.

4. Жалидизм XX аср бошларида Марказий Осиёдаги миллий-озодлик ҳаракати мафкураси ва амалиётидаги йўналишлардан биридир: у маҳаллий зиёлиларнинг орзу-умидларида, кейинчалик сиёсий, фалсафий, эстетик ва бошқа қарашларида ифодоланди; янгича таълим олиш, давлатни демократик бошқариш, иш юритишда ўзбек тилини кенг қўллаш, банк тизимини ислоҳ қилиш, миллий ўзига хосликни мустаҳкамлаш ва ҳақозолар учун курашдилар. Халқимизнинг зукко фарзандлари

Махмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний, Чўлпон, Усмон Носир, Абдулла Қодирий шулар жумласига кирадилар.

Туркистоннинг келажак тақдири тўғрисида, миллатнинг истиқболи ҳақида тинмай қайғурдилар, изландилар, миллий истиқлолимизга замин яратдилар.

Таянч тушунчалар:

Маърифатпарварлик, жадидчилик.

Такрорлаш учун саволлар:

1. XIX аср охири ва XX аср бошларида Марказий Осиёда маънавий ҳаётнинг юксалишига сабаб нима?

2. Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқумийларнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари ҳақида сўзланг.

3. Жадидчилик ҳаракати қандай ғояларни тарғиб қилган?

4. Жадидчилик фалсафасининг намоёндалари Бехбудий, А.Авлоний қарашларини сўзлаб беринг.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т., “Ўзбекистон”, 1998.

2. Фалсафа (ўқув қўлланма) Э.Ю.Юсупов умумий таҳрири остида Т., «Шарқ» нашр., 1999. -134-143-бетлар.

3. Фалсафа асослари (Қ. Назаров ва бошқалар). –Т., “Ўзбекистон”, 2005 й. -110-114-бетлар.

4. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. –Т., 1995 й.

5. Искандаров Б. Ўрта Осиёда фалсафий, ижтимоий-сиёсий фикрлар тарихидан лавҳалар. –Т., 1994.

6. Мўминов И.М. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан. –Т., “Фан”. 1994.

7. Вохидов Х.Ф. Ўзбек маърифатпарварларининг социологик қарашлари. –Т., 1966.

8. Қосимов Б. Жади́дчилик. «Ёшлик» журн. 1990 й. 7-сон.

9. Қаримов Ж. Жади́дчилик нима? // «Санъат» журна́ли. 1990, 12-сон.

14-мавзу. XIX аср охири ва XX аср бошларида Ғарб фалсафаси.

Режа:

1. XIX-XX асрда ижтимоий-сиёсий ҳаёт, фан-техника тараққиёти ва маънавий маданиятдаги ўзгаришларнинг Ғарб фалсафасида акс этиши.

2. Позитивизм фалсафаси ва унинг кўринишлари.

3. Прагматизм фалсафаси.

4. Экзистенциализм фалсафаси.

1. Маълумки, ҳамма замонларда ҳам фалсафа ўз даврининг долзарб муаммоларини ҳал этиш йўлларини топишга ҳаракат қилган. XX асрга келиб инсоният фан ва техника тараққиёти соҳасида улкан ютуқларни қўлга киритди. Лекин, шу билан бирга, айнан ушбу аср ижтимоий силсилалар, иккита жаҳон уруши, экологик инқироз, оғир йўқотишлар даври ҳам бўлди. Бу эса фалсафий фикрнинг тараққиётида ўз аксини топди, унинг турли йўналиш ва оқимлари шунгулланган муаммоларнинг салмоғи ошади. Бунинг натижасида ҳозирги давр фалсафасида ниҳоятда хилма-хил оқим ва йўналишлар мавжуд. Ўз навбатида бу илм-фан ва амалиётнинг ҳамда XIX асрнинг иккинчи ярми ва ҳозиргача бўлган фалсафа илми ривожининг асосий хусусиятларини ўзида ифодалайди.

XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрларда Ғарбий Оврупода иккига ғоявий оқим, бири аввалги анъанавий фалсафий тизимни тикловчи ва химоя қилувчи, иккинчиси эса номумтоз (ноклассик) йўналишдаги бир қанча фалсафий оқимлар вужудга келди.

XX аср фалсафасининг диққат марказида асосан инсоният маънавий тажрибасининг яхлитлиги, нораціоналликнинг ўзига хослиги ва унинг томонлари кўпроқ ўрин эгаллай бошлади. Билишда рационалликнинг устулигидан воз кечилиб, асосий эътибор руҳиятнинг нораціонал (ирода, онгсизлик) элементларига қаратилди. (Шопенгауэр, Ф.Ницше, З.Фрейд).

2. XIX асрда француз файласуфи О.Конт асос солган позитивизм фалсафаси Ғарбда энг кўп тарқалган фалсафий оқимлардандир. Позитивистлар социологик ва бошқа фанлар ривожини фалсафага эҳтиёжни қолдирмайди, деган даъво билан чиқдилар (Д.С.Милл, Г.Спенсер). XIX аср охириларида табиётшунослиқда рўй берган ишқилоб туфайли позитивизм кризисга учради ва у эмпириокритицизм деб аталган янги кўринишда тарқалди (Э.Мах, Р.Лвенариус). XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб эса неопозитивизмнинг мантиқий позитивизм, семантик позитивизм оқимлари пайдо бўлди. Улар сўз ва ифодалар мазмунини тўғри талқин этиш муаммоларини ҳал этади, деб ҳисоблайдилар. (Л.Шлик, Л.Витгенштейн, Р.Карнап, О.Нейрат, Г.Рейхенбах, Б.Рассел, А.Айер).

3. Прагматизм (амалиётчилик) фалсафа ва диний оқимлар қоришмасидан иборат бўлиб, у ўрта синф – тадбиркорлар манфаатларининг ифодаси сифатида АКШда юзага келди. Уларнинг фикрича, инсон фаолиятида билиш эмас, ишонч ва унинг мустақиллиги алоҳида ўрин тутаяди. Ҳақиқат одамлар манфаатига хизмат қилишни лозим. яъни наф, фойда келтирадиган барча

нарсалар хақиқатдир (Ч.Пирс, У.Жеймс, Ж.Дьюи, Буюк Британияда Ф.К.С.Шиллер).

4. Германияда М.Хайдеггер, К.Ясперс, Францияда Г.Марсель, Ш.Т.Сартрлар экзистенциализм (мавжудлик) фалсафасига асос солдилар. Индивиднинг яшаши, ўлими ёки «яшаш усули»даги ташвишлар ва ўлим олдидаги кўрқув экзистенциалистларнинг кизиқтирадиган масалалардир.

Экзистенциалистлар фалсафа ўз эътиборини аввалам бор инсонга, унинг эҳтиёжига, хис-туйғуларига, кечинмаларига қаратишни лозим, деб чикдилар. Фалсафа уларнинг назарида асосан инсонга маънавий «озуқа» бериши керак.

Таянч тушунчалар:

Позитивизм, эмпириокритицизм, неопозитивизм, мантикий позитивизм, семантик позитивизм, прагматизм, экзистенциализм.

Такрорлаш учун саволлар:

1. XX асрда ижтимоий- иқтисодий, сиёсий ва маънавий-маънавий ҳаётда қандай ўзи аришлар юз берди?

2. XX аср фалсафасининг қандай умумий хусусиятлари мавжуд?

3. XX аср фалсафасига хос қандай фалсафий оқимлар ва фалсафий мактабларни биласиз?

4. XX аср фалсафасида неопозитивизм фалсафий оқимининг моҳияти нимадан иборат?

5. XX аср фалсафасида экзистенциализм қандай ўрин тутади?

6. XX аср фалсафасида руҳий таҳлил фалсафасининг ўрни ва унинг илгари сурган асосий ғояси ҳақида нималарни биласиз?

Адабиётлар:

1. Фалсафа (ўқув кўлағи) Э.Ю.Юсунов умумий тахрири остида. Т., «Шарқ» нашр., 1999. -143-161-бетлар.
2. Фалсафа асослари (Қ. Назаров ва бошқалар). –Т., “Ўзбекистон”, 2005 й. -115-123-бетлар.
3. Йўлдошев С.А. ва бошқалар. Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси. Т. 2002 й.
4. Гуннар Скирбекк, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи. – Т. 2001.
5. Зотов А.Ф., Мельвиль Ю.К. Западная философия XX века М: изд. “Высшая школа”. 1998 г.

15-мавзу. Ҳозирги замон фалсафаси.

Режа:

1. XX асрнинг иккинчи ярмида фаннинг ривожланиши.
2. К.Поппер, Т.Куннинг фан ривожини ва униин фалсафий мазмуни ҳақидаги фикрлари.
3. Ҳозирги замон Ғарб диний фалсафаси.
4. Замонавий хорижий Шарқ мамлакатларида фалсафий фикрлар, оқим ва мактаблар.

1. Маълумки, XX аср илмий-техника инқилоби – илмий тафаккурнинг бекиёс юксалиш даври бўлди. Инсон ва инсониятнинг ақл ва фанга бўлган ишончи янада мустахкамланиб, кенгайиб бормоқда. Бу даврда авж олаётган илмий-техника инқилоби фақат муаммо ва зиддиятларни пайдо қилмасдан, балки янги фанлар ва техника тараққиёти мураккаб муаммоларини ва инсон ҳаётидаги зиддиятларни ҳал этилишига умидлар туғдиради. Ҳозирги даврдаги ана шу умидлар, ишончлар

асосида юзага келган йўналишлар сциентизм (лотинча – «фан») ва технизм номини олган.

Сциентизм фан барча ижтимоий муаммоларни хал этиши мумкинлигини, илм-фан тараққиётининг доимий ижобийлигини асословчи фалсафий дунёқарашдир. Сциентизм ғоялари постпозитивизм, технологик детерминизм каби таълимотларнинг асосини ташкил этади.

Илмий-техник тафаккурга сиғиниш XX асрда классик даврдагига қараганда анча кучли бўлди. Асримизнинг 50-60-йилларида иқтисодий соҳадаги ривожланишлар тўлқинида илмий-техника инқилоби туфайли умумий роҳат-фароғат жамиятлари тўғрисидаги қарашлар (У.Ростоу, Д.Белл) тизими юзага келди.

Илмий-техник тафаккурга сиғинишнинг янгича шакли – «информацион жамият» тўғрисидаги қарашлардир. Бундай назария япон социологи Масуданинг «Информацион жамият постиндустриал моментдир» деган китобида батафсил ёритилган. «Информацион жамият» тўғрисидаги таълимотлар А.Тойнби, Ж.Белл, А.Гоффмерларнинг асарларида ҳам берилган. «Информацион жамият» - компьютер ва телскомуникация воситаларининг интеграциялашуvidан иборат бўлган жамият ҳисобланади. Бунга кўра, техник ва технологик ахборотларни зудлик билан тўплаб, оқилона ишлата билган жамиятгина жуда катта имкониятларга эга бўлади.

Бундай ёндашувларда, технократик қарашлар тизимига қарама-қарши, «ангитехнократик», «антисциентик» фикрлар ҳам бўлиб, улар фан-техника тараққиёти жамият ҳаётига салбий таъсир кўрсатишини асословчи фалсафий дунёқарашдир. Бундай дунёқараш экзистенциализм, Франкфурт ижтимоий-фалсафий

мактаби, Рим Клубининг бир қатор тармоқларини, баъзи диний-фалсафий оқимларнинг фанга муносабатини ифодалайди. Антисциентизм илм-фан тараққиётининг натижаларини назорат остига олиш, бу масалада жамият ҳаётини хавф остига қўймаслик талаби билан боғлиқдир.

2. Ҳозирги замонда фаннинг методологик муаммолари Фарб олимларининг диққат марказида турибди. Масалан, Карл Поппер «Илмий текшириш мантиқи» ва бошқа асарларида илгари фанда қабул қилинган концепцияларни танқидий кўриб чиқиш ғоясини илгари суради. Бунда у фальсификациялаш усулини илгари суради. Бунга кўра, инсон баъзи назарий билимларнинг ҳақиқатлигини эмас, хато эканлигини исботлаши керак.

Ҳозирги замон фанининг методологик муаммолари америкалик олим Куннинг «Илмий инқилоблар структураси» китобида кўриб чиқилган.

Унда фан доимий ривожланиб туради, деб таъкидланади. Бирок, маълум даврларда илмий жамоатчилик томонидан қабул қилинган фаннинг эски концепциялари, ғоялари янги концепцияларга зид бўлиб қолади, натижада фанда инқилоб рўй беради. Эски ғоялар, концепциялар (парадигма) ўрнини янги концепция — парадигмалар эгаллайди, янги тадқиқот дастурлари (метрицалар) яратилади.

3. XX аср фалсафасида диний оқимлар ҳам салмоқли мавқға эга бўла бошлади. Улардан бири неотомизмдир. Неотомизм ўрта асрлардаги (XIII аср) Фома Аквинскийнинг таълимотининг қайта тикланишидир. Бу таълимотга кўра, илм ва эътиқод ўртасида тўла мувофиқлик, уйғунлик бор. Улар бир-бирини тўлдириб туради. ҳар иккиси ҳам худо томонидан берилган ҳақиқатдир.

Неотомизм вакиллари фикрича, илм етмаган жойда эътикод қўлланилиши керак. лекин бу эътикод кўркўрона, шунчаки ишонч бўлмай, балки мантиқан теран англанган эътикод бўлиши керак. Худонинг мавжудлигини фалсафа турли мантикий усуллар оркали исбот қилини лозим. Шундай қилиб, фалсафанинг вазифаси динга хизмат қилишдан иборатдир. деб ҳисобланади.

4. XX асрдаги Ғарб фалсафаси умуминсоний фалсафанинг фақат бир томони бўлган. Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ, Жанубий - Шарқий Осиё мамлакатларида ҳам ана шу даврларда ўзига хос фалсафий фикрлар мавжуд эди.

Мухаммад Иқбол (1873-1938) Ҳиндистон (ҳозирги Покистон)да машҳур шоир-файласуф бўлган. У ўзининг бир қанча асарларида, масалан, «Шах сирларнинг билиши», «Живоднома» («Боқий») асарларида ватандошлари миллий онгининг шаклланиши ва жамият билан шахс ўртасидаги муносабат, идеал жамият масаласига гўҳталади.

Яна бир мутафаккир, диний ислоҳчилик руҳидаги диний-сиёсий оқимнинг асосчиси Жамол Ад-дин Ал-Афғонийдир. Ал-Афғоний асос солган сиёсий оқим чор Россияси ва кейинчалик Совет давридаги адабиётларда панисламизм деб ном олган эди. Ал-Афғоний ва унинг маслақдошлари эса ўзларини ислом файласуфлари деб атаганлар.

Ал-Афғоний ижтимоий-фалсафий муаммолар билан бир қаторда, ўша давр учун энг долзарб муаммо бўлган Овруно мамлакатларининг илмий-техникавий илғорлиги ва мустамакачилик сиёсати, Шарқнинг қолоқлиги ва мустақиллигини қўлдан бой бериши билан боғлиқ масалаларни ҳам чуқур тушунган. Бу муаммоларни ислом

мафкураси мавкеидан туриб хал қилишга уринган. Шунинг учун ҳам Ал-Афгоний дунёқараши, ижтимоий-сиёсий, маърифатпарварлик, диний-ислоҳчилик соҳалардаги актив фаолияти мураккаб ва зиддиятли мазмунга эга бўлган.

Ал-Афгоний фикрдошлари Ғарбдан фақат илм-фан ва техникани эмас, балки унинг қимматли томонлари бўлган фикр ва хатти-ҳаракатлардаги либерализм ва индивидуализмни ҳам олишга даъват этганлар. Улар мамлакатлар ўртасидаги дин, ҳаёт ва жамият тартибларининг уйғунлашуви ислом тамойилларининг ҳозирги замон шароитларига мослашувига даъват этдилар. Бу оқимнинг намоёндалари Амир Али ва Муҳаммад Абдодир.

Ҳозирги замон мусулмон ижтимоий фикри асосан уч йўналишда давом этмоқда. Булар анъанавийлик (традиционализм), мутаассиблик (фундаментализм) ва ислом ақидаларини замон талабларига мувофиқлаштириш (модернизм)дан иборатдир.

Анъаначилар ислом ўрға асрини реставрация қилиш тарафдорларидир. Фундаменталистлар эса ислом кадриятларини ўзгартирмасдан қабул қилиш нуқтай назардан ёндошадилар. Модернистик йўналиш тарафдорлари ўрға аср мусулмон меросининг рационализм ва демократизм мавкеидан туриб ўзгартириш ва ўзлаштиришни назарда тутадилар. Хуллас, XX аср мураккаб, зиддиятли шароитида Шарқдаги фалсафий таълимотлар моҳиятан Ғарбий Оврупо фалсафий қарашларидан фойдаланишни тарғиб этадию, аммо шу билан бирга, Оврупо фаши ва маданиятига эҳтиёткорлик билан қарайди; Оврупоча тарбиянинг кенг тарқалишига рўйхўш бермайди, маънавий-ахлоқий тубанлик йўлини тўсиш нуқтай назарида турди.

Анчагина путур етган ислом мафкурасининг мавқеини ошириш учун турлича қарашлар, оқимлар вужудга келмоқда.

Таянч тушунчалар:

Илмий-техника инқилоби, спсиентизм, техницизм, анитисциентизм, информация жамият, парадигма, матрица, неоготизм, альпанавийлик, мутаассиблик, модернизм.

Такрорлаш учун саволлар:

1. XX асрнинг иккинчи яримида фан ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини сўзлаб беринг.

2. Фан ривожига ҳақида К. Поппер, Т. Кушнинг қандай фикрларини биласиз?

3. Неоготизм фалсафасининг моҳияти нимадан иборат?

4. Замонавий Шарқ мамлакатларидаги қандай фалсафий фикрларни биласиз?

Адабиётлар:

1. Фалсафа (ўқув қўлланма). Э.Ю.Юсупов умумий таҳрири остида. Т., «Шарқ» наизр., 1999. -143-161-бетлар.

2. Фалсафа асослари (К. Назаров ва бошқалар). –Т., “Ўзбекистон”, 2005. -115-123-бетлар.

3. Йўлдошев С.А. ва бошқалар. Янги ва энг янги давр Г'арбий Европа фалсафаси. –Т., 2002.

4. Гуннар Скирбекк, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи. -- Т., 2001.

5. Зотов А.Ф., Мельвиль Ю.К. Западная философия XX века. –М., изд. “Высшая школа” 1998.

6. Основы философии (подред. М. Лхмедовой и В.С.Хапа). –Т., 2004. -190-250-с.

III БЎЛИМ. ФАЛСАФА ФАНИ НАЗАРИЯСИ (62 соат лекция, 70 соат амалий машгулот)

1-мавзу. Борлиқ фалсафаси

Режа:

1. Борлиқ тушунчасининг моҳияти ва маъноси. Борлиқнинг асосий турлари
2. Материя категорияси. Дунёнинг моддий бирлиги.
3. Ҳаракат ва ривожланиш. Ҳаракатнинг асосий шакллари ва уларнинг ўзаро алоқадорлиги.
4. Фазо ва вақт – материя мавжудлигининг объектив шакллари.

Ушбу категорияларда ўз ифодасини топган қонуниятли алоқадорликларни билиб олинган олам ва ундаги hodisalarни фалсафий идрок этишга ёрдам беради.

Борлиқ энг умумий ва жуда кенг қамровли фалсафий категория бўлиб, у дунёдаги мавжуд бўлган барча моддий ва маънавий нарсалар, hodisalar, жараёнларни ўз ичига олади. Борлиқ категорияси ёрдамида кишилар дунёнинг объектив мавжудлиги, унинг чексизлиги, абадийлиги ва бир бутунлиги ҳақида илмий ва фалсафий тасаввурга эга бўладилар.

Борлиқнинг асосий шакллари: 1) нарсалар ва предметлар (материя) борлиги; 2) инсон борлиги; 3) маънавий борлиқ; 4) ижтимоий борлиқ ҳисобланади. Борлиқнинг ҳар бир шакли ўзига хос хусусиятларга эга.

Материя фалсафанинг фундаментал категорияларидан бири бўлиб, у моддий оламдаги барча нарсаларга хос бўлган умумий хусусият – уларнинг мавжудлиги объектив реалликдан иборат эканлигини

ифодалайдиган фалсафий категориядир. Материя категориясининг фалсафий мазмуни: биринчидан, нарсаларнинг бизнинг онгимиз, хоҳишимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд эканлиги, иккинчидан, улар бизнинг сезги ва билимларимиз маънави эканлигини билдиради. Материя категориясининг табиий-илмий маъноси – унинг тузилиши, битмас-туганмаслиги, хусусиятларининг хилма-хиллигини билдиради ва улар табиат ҳақидаги физика, химия, биология каби алоҳида фанлар томонидан ўрганилади.

Материя модда ва майдон кўринишларига эга. Атом ва молекулар материянинг моддий кўриниши, электромагнит майдон, ядро майдони, гравитацион майдон эса материянинг майдон кўринишларидир. Модда ва майдон бир-бирига ўтиб туради.

Ҳар қандай индивид ҳаёти давомида ўзи яшаётган социал муҳит таъсирида ва шахсий тажрибаси асосида муайян дунёқарашга эга бўлиб, оламдаги нарса ва ҳодисаларга шу дунёқарашига мувофиқ муносабатда бўлади. Материя ҳақидаги тасаввурларнинг кенгайиб, чуқурлашиб бориши натижасида инсоният оламнинг ички сирларини очишга муваффақ бўлмоқда. Эндиликда фан оламнинг моддий жиҳатдан бир бутунлигини исботлади. Масалан;

а) Ер ва космик жисмлар бир хил кимёвий элементлардан ташкил топган;

б) ҳамма кимёвий элементларнинг атом тузилиши бир типдаги заррачалардан иборат;

в) барча жисмларга марказга интилиш ва марказдан қочин ҳосилдир;

г) Ер ва кoinотдаги жисмлар вужудга келиш ва йўқ бўлиш (бошқа шаклларга ўтиш) хусусиятига эга; уларга ҳаракат ҳосилдир.

д) материянинг ҳамма кўринишларига илҳикос хосдир.

е) тирик организмларнинг ҳаммаси хужайралардан ташкил топган, уларнинг барчасида генлар ирсиятни саклашга ҳаракат қилади.

Барча моддий нарсалар доимо ҳаракатда, бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиш жараёнида мавжуддир. Зеро, материясиз ҳаракат йўқ, ҳаракат бор жойда материя мавжуддир. Мутлоқ осойишталик (тинч ҳолат) йўқ, осойишталик ҳаракатнинг муайян бир ҳолатидир. Фалсафий маънода ҳаракат дунёда содир бўлаётган барча ўзгаришларни умумий тарзда ифодалайди. Ҳаракат манбаъи ҳар бир нарсанинг ўз ичида, унинг қарама-қарши гомонларининг бир-бирига таъсиридадир. Албатта моддий жисмлар ҳаракатида ташқи таъсирларнинг ҳам роли бўлади. Ҳаракатнинг конкрет, аниқ кўринишлари бор. Улар а) механик ҳаракат; б) физик ҳаракат; в) химиявий ҳаракат; г) биологик ҳаракат; д) ижтимоий ҳаракатлардир. Ҳаракатнинг ҳар бир шакли ўзига хос хусусиятларга эга ва улар махсус фанлар томонидан ўрганилади.

Ҳаракат туфайли табиат ва жамиятда тараққиёт содир бўлади; ҳаракат кенг миқёсли тушунча, тараққиёт эса торроқ, аммо чуқурроқ тушунчадир. Фақат олдинма, илгарилама ҳаракатгина тараққиёт ҳисобланади.

Фазо ва вақт барча моддий объектлар ва жараёнлар борлигининг шакллари бўлиб, фазо ва вақтдан ажралган нарса йўқ, шунингдек, ҳаракатдаги материядан ташқарида фазо ва вақт бўлиши мумкин эмас. Фазо нарса ва ҳодисаларнинг кўламини, ўзаро жойлашсини тартибини билдирадиган фалсафий тушунчадир. Вақт — нарсаларнинг мавжуд бўлиш давомийлиги ва ҳодисалар юз беришининг кетма-кетлигини билдирадиган фалсафий

тушунчадир. Вақт (фазо ҳам) ўзгармас, абсолют эмас, балки ўзгарувчан бўлиб, у материя ҳаракатига боғлиқдир. Барча моддий жисмлар фазода уч ўлчамга, вақтда бир ўлчамга, қайтариқмасликка эга. Материя (моддий олам) абадий бўлгани сабабли фазо ва вақт ҳам мутлоқдир. Бундан ташқари эндиликда фазо-вақт тушунчалари фани кириб келдики, натижада биз фазо билан вақт бирланиш, улар ўртасидаги чегара дээрли йўқ ҳолатга келишини аниқлаш имкониятига эга бўлмоқдамиз. Олимлар жисм тезлиги ёруғлик тезлигига яқинроқ бўлганда, унинг ичидаги жисм ҳаракати ниҳоятда секинлашишини исботладилар. Бунга кўра, ёруғлик тезлигига яқин ҳаракат қилаётган ракета ичидаги одам бир ёнга кўпайса, Ерда 375 йил ўтиб кетар экан.

Таянч тушунчалар:

Борлиқ, материя, ҳаракат, фазо, вақт.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Борлиқ тушунчаси нимани ифодалайди?
2. Борлиқнинг қандай турларини биласиз?
3. Материя тушунчаси тўғрисида нималарни биласиз?
4. Ҳаракат ва унинг асосий шакллари тўғрисида сўзлаб беринг.
5. Фазо ва вақт нима?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. «Миллий истиқлол мафқураси халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишонч». –Т., «Ўзбекистон». 2000. -3-35 бетлар.
2. Каримов И.А. Янгини қурмай, эскини бўзманг. –Т., «Ўзбекистон» нашриёти, 1993.

3. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва шарафига йўли. –Т., «Ўзбекистон» нашриёти, 1992.

4. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида. –Т., «Ўзбекистон» нашриёти, 1997. -19-136 бетлар.

5. Туленов Ж. «Борлик фалсафаси». Учинчи китоб. –Т., ТДПУ нашриёти, 2001й. 3 -24 бетлар.

6. Туленов Ж. Диалектика назарияси. –Т., «Ўзбекистон» нашриёти 2001. -103-124-бетлар, -125-169 бетлар.

7. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. –Т., «Ўқитувчи» нашриёти, 1997. -142-167-бетлар.

8. Гуннар Скирбекк, Нилс Гилъе. Фалсафа тарихи. –Т., «Шарқ» нашриёти 2002. -467-473-бетлар, -606-613-бетлар.

9. Каримов И. «Маънавият, фалсафа ва ҳаёт». –Т., «Фан» нашриёти, 2001. -190-206-бетлар

10. «Фалсафа» Ўқув қўлланма. Э.Ю.Юсупов таҳрири остида. –Т., 1999. -162 -234-бетлар.

11. «Фалсафа асослари». –Т., «Ўзбекистон» нашриёти, 2005. -130- 138-бетлар.

2-мавзу. Табиат – борлиkning ажралмас қисми

Режа:

1. Табиат тушунчаси. Табиий ва сунъий муҳит. («бирламчи» ва «иккиламчи» табиат).

2. Табиат, жамият ва одамзот коэволюцияси.

3. Экологик муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари. Республикамизда экологик вазият.

4. Кишиларда экологик онгни шакллантириш масалалари ва экологик тарбияни кучайтириш зарурияти.

1. Бу мавзуда борлиkning ўзига хос таркибий қисми бўлган табиат, унинг ҳозирги аҳволи ва табиатни асраб

қолиш долзарб масала эканини англаб олиншига эътибор қаратилади.

Табиат бениҳоят хилма-хил шакл ва кўринишларда бўлиб, инсонни куршаб турган моддий олам, бутун борлиқни ўз ичига камраб олади. Тор маънода тирик организмлар яшаш учун шарт-шароит бўлган Ер, атмосфера ва бошқалардир. Шу билан бирга инсоннинг ўзи ҳам табиатнинг бир бўлагидир. Бу ўринда, биосфера – тириклик соҳаси, геосфера – ер соҳаси, ноосфера – ақл соҳаси, техносфера – санъат соҳаси демакдир. Ана шу тушунчалар фалсафий мазмунини англаб олиш муҳимдир.

Инсон ҳаётда икки хил - табиий (бирламчи табиат) ва сунъий («иккинчи табиат») муҳитни фарқ қилиши ва уларнинг ўзига хос томонларини ҳисобга олиши зарур. Табиий муҳит ёки бирламчи табиат – инсоннинг фаолиятини, меҳнати натижасига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд нарсалар - ҳаво, тупроқ, сув, кўш, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси қабиларнинг мажмуасидир, уларсиз инсоннинг пайдо бўлиши ҳам, яшаш ҳам мумкин эмас эди. Сунъий муҳит, яъни иккиламчи табиат – инсоннинг меҳнати ва фаолияти натижасида у томонидан яратилган барча нарсалар – кийим-кечак, сунъий ёруғлик, турар-жойдан тортиб то инсон узоқ вақтлар давомида яшаб, ижод қилиши мумкин бўлган космик кемаларгача бўлган сохаларни ўз ичига олади. Шунини айтиш керакки, инсоннинг амалий фаолияти, фан-техника тараққиёти жараёнида сунъий муҳит такомилланиб бораверади. Лекин соф ҳаво, тоза сув, унумдор тупроқ каби бирламчи табиатнинг асосини ташкил қилувчилар ўз аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди.

2. Одамзот жамият бўлиб яшашга ўтгач, табиатда янги бир ҳолат юзага келди. «Иккинчи табиат»нинг яратилиши бир томондан яшаш қулайликларини вужудга

келтирган бўлса, иккинчи томондан табиатдаги уйғунлик, мувозанат (коэволюция)га путур ета бошлади.

Кейинги 50-100 йиллар мобайнида ҳозирги замон илмий-техника инқилоби натижасида инсоннинг табиатга қиладиган таъсир имкониятларининг нихоятда орғиб кетиши, саноат ва транспорт воситаларининг янада юксалиши, аҳоли сонининг кўпайиб бориши, урбанизация жараёни, табиий ресурслардан тартибсиз, тор манфаатларни кўзлаб, эски технологиялар ёрдамида фойдаланиш каби қатор ҳолатлар инсон ва табиат орасидаги муносабатлар уйғунлигини бузиб юборди. Шу сабабли ҳозирги кунда инсон томонидан табиатга кўрсатилаётган таъсирни тартибга солиш, ижтимоий тараққиёт билан қулай табиий муҳитни уйғунлаштириш, инсон ва табиатнинг ўзаро муносабатида мувозанатга эришиш борган сари долзарб муаммо бўлиб қолмоқда.

3. Бу ҳол фаннинг янги тармоғи – экология (экос – турар жой, логос - таълимот)ни пайдо бўлишига олиб келди. Ҳозирги кунда экология барча тирик организмлар - ўсимлик ва ҳайвонот олами, инсон қабиладарнинг ўзлари яшашлари учун зарур бўлган табиий муҳитлар мажмуаси билан ўзаро муносабатлари қонуниятларини ўрғапувчи бир бутун фан сифатида тушунилади.

Президент И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари» (Т., «Ўзбекистон», 1997 й.) асарида дунё ва мамлакатимиз миқёсида экологик аҳвол чуқур таҳлил қилинган ва соғлом экологик муҳит яратиш борасидаги бажарилиши зарур бўлган чора-тадбирлар системаси кўрсатиб берилган.

4. Ҳозирги кунда ҳар бир мамлакатда, минтақада ва бутун дунёда маънавий-ахлоқий муҳитни инсонийлаштириш дастурлари тузилиб, давлатлар,

одамлар уюшмаси фаолиятларини шу олижаноб йўлда буриб юбориш лозим.

Табиий мухитни асраш аҳолини, айниқса ёшларнинг экологик маданиятини ривожлантириш, улар билан олиб бориладиган экологик таълим ва тарбиявий ишларнинг кўлами ва самарасига бевосита боғлиқ. Таълим тизимлари, мафкура воситалари, жамоатчилик фикри орқали одамларда Ноосфера – ақл-идрок соҳаси тантанаси даври келишига комил ишонч руҳини қарор топтириш ҳаёт талаби бўлиб турибди.

Таянч иборалар:

Табиат, «иккинчи табиат», биосфера, ноосфера, экосфера, техносфера, коэволюция, экологик онг.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Кенг ва тор маънодаги табиатга таъриф беринг?
2. Бирламчи ва иккиламчи табиат нима?
3. Табиатнинг қандай турларини биласиз? Улар ўртасидаги тафовут ва ўхшашликларни мисоллар билан изоҳланг?
4. Табиат билан жамиятни нима боғлайди? Ёки қандай боғланган?
5. Ихтисослашув нима? Уни жамият тараққиётига қандай фойдаси бор?
6. ИТИ нима? Унинг қандай салбий ва ижобий оқибатларини биласиз?
7. Экологик онг нима? Экологик маданият нима?
8. Экологик муаммоларни бартараф этиш йўлларини мисоллар билан изоҳланг?

Адабаётлар:

1. И.А.Каримов. «Ўзбекистон XXI арс бўсағасида: кинфсизликка таҳдид, баркарорлик шартлари ва тараққиёт кифолатлари». Т., «Ўзбекистон», 1997 йил.

2. И.А.Каримов. Ўзбекистон булок келажак сари. –Т., - 1996 йил.

3. Иброҳим Каримов. Фалсафа фанидан ваъз (лекция) матилари. –Т., 2003 й.

4. И.Хақимов. Соғлом мухит - соғлом авлод. –Т., «Ўзбекистон» 1999 йил.

5. Э.С.Ҳошимова, Г.Х.Расулова. Экология, го, назария, методология. –Т., 2005 йил.

3-мавзу. Онг, ижтимоий онг, унинг асосий шакллари ва даражалари

Режа:

1. Онг – материянинг юксак шакли бўлган миянинг махсули, борликнинг инъикоси ва фаолият сифатида.

2. Онг ва руҳият.

3. Онг, тафаккур, ирода, хиссиёт; Онг ва тил.

4. Ўз-ўзини англаш муаммоси.

5. Ижтимоий онг ва унинг даражалари. Ижтимоий онгнинг нисбий мустақиллиги.

6. Ижтимоий онг тузилиши: ижтимоий руҳият ва ижтимоий мафкура. Мафкура, унинг жамият ҳаётидаги ўрни.

7. Миллий ўзликни англаш.

8. Ижтимоий онг шакллари, уларнинг ўзаро алоқадорлиги, хусусиятлари ва жамият тараққиётида тутган ўрни.

9. Мустақиллик шароитида кишиларда юксак сиёсий, ҳуқуқий, эстетик, ахлоқий, диний ва фалсафий онг ва маънавиятни шакллантиришнинг аҳами ти ва йўллари.

1. Инсоннинг теварак-агрофини қуршаб турган моддий олам, борлик унинг онгида акс этади. Онг юксак даражада ташкил топган материя, яъни инсон миясининг маҳсули бўлиб, унинг хусусияти воқеликни акс эттиришдан иборат.

Онг – бу, табиат тарихий тараққиёти ҳамда материя эволюцияси жараёнида вужудга келган инсон миясининг маҳсулидир.

Инсон мияси ва уни тапқи олам билан боғлаб турувчи сезги каналлари бўлмаса, ҳеч қандай идроклар, тасаввурлар, тушунчалар ҳосил бўлиши мумкин эмас. Онг фақат инсон миясига хос бўлган инъикос жараёнидир.

Инъикос кенг маънода моддий система алоҳида хусусиятларининг акс этишидан иборатдир. Инъикос материянинг ҳамма тузилиш даражаларига хосдир. Материя тараққиёти даражасига қараб инъикос ҳам ўзгариб боради. Инъикоснинг юқори шакллари тирик материя билан боғлиқдир: а) таъсирланиш; б) сезиш; в) психик (руҳий) инъикос. Буларнинг ривожини янги муҳитда янги босқичга кўтарилади. Акс эттиришнинг муайян шакли бўлган сезгилар ҳайвонот дунёси тараққиётининг илк босқичларида келиб чиқиши билан бирга, одамда кўпроқ тараққий топди ва камолга етди. Сезги объектив оламнинг субъектив образидир.

Инъикоснинг психик даражаси икки кўринишда бўлади. 1) асаб системасига эга бўлган организмларда аниқ вазиятга қараб шошилинч тарзда ўз-ўзидан йўналиш белгилани; 2) ноаниқ вазиятда ҳаракат йўналишини белгилаш учун ҳаёт тажрибаси, фахм-фаросат ва билим керак

бўлади. Буларнинг биринчиси учун генетик дастур кифоя қилса, иккинчиси учун албатта билим, тажриба, фахм-фаросат керак. Одамзот тарихан буларга тобора кўпроқ эга бўлиб бормоқда.

2. Онг психик инъикоснинг ўзига хос, юксак шаклидир. Инсон психикаси кенг қамровли бўлиб, унга онгсизлик, онгости ходисалари, онгнинг ўзидан иборат уч қатламни ташкил қилади. Онгости ходисаси муайян вазиятда онгли фаолият билан боғланмаган, аммо онгли ҳаракатларнинг юз беришига таъсир этадиган рухий ҳолатдир. Рух онг билан мустақкам боғлиқ бўлиб, у шахсий рух, жамоа рухи, ижтимоий рух, миллий рух, объектлашган рух шаклларида намоён бўлади.

Табиат тараққиётининг муайян босқичида одам бир тур сифатида ўз-ўзидан пайдо бўлди. Онг одамга хос мия ва унинг ҳажми билан боғлиқ равишда ва албатта онгли меҳнат туфайли ривожланиб, ҳозирги ҳолатга келди.

Инсон кундалик эҳтиёж учун зарур бўлган нарсаларни топиш жараёнида табиат предметларига дуч келиб, уларнинг хоссаларини била борди, уларни бири-бири билан таққослаб, ажрата боплаган.

Яшаш учун зарур бўлган меҳнат қуролларини тайёрлаш ва такомиллаштириш жараёни онгнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатганлиги шубҳасиздир. Онг меҳнат билан тафаккурнинг бирлиги асосида такомилланиб борган.

3. Онгнинг муҳим белгиларидан бири шуки, у тушуниб етилган билимдир. Инсон мия ёрдамида фикр қилади. Онгнинг маъноси предметни билиш, ўзлаштириш, унинг моҳиятини очиб беришдан иборат жараёндир.

Онг фақат объектив олам инъикосини эмас, балки инсоннинг ўз рухий фаолиятини англашнинг ҳам билдиради. Онг воқеликнинг ҳам оқилона, ҳам ҳиссий

инъикосини камраб олади. Шунигдек, у инсон хиссиётлари, иродасини ҳам гавдалантиради.

Инсон онгининг тараққиётида тил, нутқ гоёат муҳим аҳамиятга эга. Тил тафаккур билан чамбарчас боғлиқдир. Инсонда нутқ тили бўлмаса, мураккаб фикрлаш ҳам бўлмайди. Тафаккурсиз нутқ тилининг бўлиши мумкин эмас. Тафаккур – объектив реалликнинг инъикосидир, тил эса фикрни ифода этиш қуроли, уни қайд қилиш ва бошқа кишиларга етказиш, билдириш воситасидир. Тил тафаккурнинг намоён бўлиши, борлик шакли, тафаккур эса тилнинг мазмунидир.

Инсон онги теварак-атрофдаги воқеликнинг тараққиётида фаол ижодий роль ўйнайди. Инсоннинг онги маълум бир мақсадга қаратилган жараёндир. Инсон ташқи оламга боғлиқ бўлиб, ташқи олам инсонни қаноатлантирмайди. Шунинг учун инсон ўз амалий фаолияти билан ташқи оламни ўзгартиришга ҳаракат қилади, воқеликнинг ривожланиш қонуниятларини билишга интилади. Онгининг фаоллиги шундаки, у объектив дунё қонуниятларини ақс эттиради, англайди, уларни билиб олади ҳамда улардан инсон ўз манфаатлари йўлида фойдаланади. Инсоннинг амалий фаолияти асосида вужудга келадиган онг ундан илгари кетиши ва амалиётни йўналтириши, унга раҳбарлик қилиши мумкин.

4. Инсон объектив воқеликни ақс эттириш билан бир қаторда ўзи ҳақида фикр юритиш, руҳида кечаётган жараёнларни таҳлил қилиш, хатти-ҳаракатларини назорат этишдек қобилиятга ҳам эга.

Ўзини ўзгалардан ажрата билиш, ўзига муносабат, имкониятларини баҳолаш, ўз-ўзини англаш сифатида онг намоён бўлади. Ўз-ўзини англашда ўзини билиш, баҳолаш ва тартибга солишдек унсурларни ажратиш мумкин. Бу унсурлар ўз-ўзини англашнинг соҳиби - субъектига кўра

фарқланувчи муайян шахс, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамиятга хосдир. Инсоннинг ўз-ўзини англаши ҳақида гап кетар экан, у ўзини алоҳида организм, оила, ижтимоий гуруҳ, миллат, маданиятга мансублигини ва, юқоридаги хусусиятлардан қатъий назар, алоҳида ва бетакрор «Мен» сифатида англашдек босқичларни босиб ўтишини таъкидлаш зарур.

Одамзотнинг ўзини англаши учун ҳам юксак ижтимоий мақсадлар ифодаси бўлган қатъий ишонч ва ички ахднома маъносида имон керак. Одамнинг инсонга айланишида аждодларнинг панд-насихатлари, ўғитлари, даъватлари, тажрибалари ҳам муҳим ўрин тутди. Одамда чин инсоний сифатлар ёки гайринсоний қусурлар шаклланишида мафкура ҳал қилувчи роль ўйнайди.

5. Онг ўз табиатига кўра ижтимоийдир. Ижтимоий онгнинг моҳияти, унинг ривожланишини ижтимоий борлиқ белгилайди ва унга нисбатан бирламчидир.

Ижтимоий борлиқ жамият моддий ишлаб чиқариш муносабатлари тизимидир. Ижтимоий онг жамиятнинг ишлаб чиқариш муносабаларини ўзида акс эттирувчи, жамиятнинг умумий маънавий ҳаёт даражасини ифодаловчи ҳис, туйғу, гоя ва қарашларнинг мажмуидир. Ижтимоий онг ижтимоий борлиқнинг инъикосидир. Ижтимоий онг ижтимоий борлиққа нисбатан нисбий мустақилликка эгадир. Ижтимоий онгнинг нисбий мустақиллиги унинг ижтимоий борлиқдан ўзиб кетиши ёки орқада қолиши шаклида; унинг ривожланишидаги ворисликда; гояларнинг жамият тараққиётида фаол ролида намоён бўлади.

Ижтимоий онгнинг қуйи даражаси одатий (кундалик) онг, юқори даражаси эса назарий онгдир. Одатий онг муайян ижтимоий муҳитда ўз-ўзидан шаклланади, назарий онг эса воқелиқнинг ички ва ташқи муҳим

алокаларини, қонуниятларини ифодалагани учун у ўқиш, ўрганиш, муайян соҳанинг билимдони бўлишни такоза этади. Одатий онг назарий онг ривожини учун бир туртки вазифасини ўташи мумкин, назарий онг эса одатий онгни янги мазмуни билан бойитиб, реал ҳаётга яқинлаштиради.

6. Ижтимоий онг тузилиши (структураси) ижтимоий руҳият ва ижтимоий мафкура тарзида намоён бўлади. Ижтимоий руҳият кишиларнинг қудалик ҳаёти давомида стихияли тарзда (ўз-ўзидан) ҳосил бўладиган ҳис-туйғулар, кайфиятлар, кечинмалар, ҳаёллар, орзу-армонлар мажмуидир. Ижтимоий мафкура ижтимоий воқелик ва келажакни ўзида инъикос эттирадиган, муайян ижтимоий мақсадларни одамлар, социал гуруҳлар англаб олишларига имкон туғдирадиган фикрлар, ғоялар, қарашлар, гипотезалар, назариялар тизими ҳамда муайян устивор ғояни инсон имон-эътиқодига, халқ оммаси маслагига айлантириш ижтимоий институтлари, воситалари, усуллари йиғиндисидир. Ижтимоий онгнинг ҳар икки даражаси бир-бирига таъсир ўтказида.

Миллий мафкура муайян жамиятдаги барча миллат ва элатларни битта асосий мақсадга ундайдиган ғоялар тизими ҳамда миллий менталитет ва миллий тафаккурга мувофиқ келадиган Бош ва Асосий ғояларни индивидлар ишончи ва эътиқодига, халқ оммаси маслагига айлантира оладиган ижтимоий институтлар, воситалар, услуб ва шакллар мажмуасидир. У халқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, динига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғуларини сингдириш орқали халқимизда «ғоявий иммунитет» ҳосил этади. Шу билан бирга бу мафкура халқимизда ўзининг қудрати ва ҳимоясига суянган ҳолда, умуминсоний кадриятларга асосланиб, жаҳон ҳамжамиятидаги мутараққий давлатлар

орасида тенг ҳуқуқли ўлароқ муносиб ўрин эгаллашга доимо интилиш ҳиссини тарбияламоғи керак.

Шубҳасиз, айнан шундай мафкурагина фикр қарамлиги, тафаккур қуллигининг олдини олишга хизмат қилади, миллий жипсликни, тараққиётни, мамлакатимизнинг том маънодаги буюк келажагини таъминлайди.

7. Миллий маданият ва миллий ўзликни англаш миллат маънавий оламининг кўш қанотидир.

Миллий ўзликни англаш иқтисодий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик ва бошқа муносабатлар мустақил давлат, тил ва маданият асосида инсон онгида ўз ифодасини топади. Ўзбекистон ўз мустақиллигига эга бўлгач, мустамлака шароитида йўқолиб бораётган миллий ғурур, ифтихор хислари ривожланиб, миллий ўзликни англаш бекиёс ошиб бораётгани қўйидаги ҳолатларда намоён бўлмоқда:

а) кишиларда ўзбек халқи ва бошқа халқлар намоёндаларининг ўз тарихи ва маданий меросини ўрганишга қизиқишида;

б) ўз миллий тили ижтимоий вазифаларини кенгайтиришдан манфаатдорликда;

в) Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш учун кўрсатадиган жонбозликда;

г) миллий бирлик ва тотувлик зарурлигини тушуниб, шу асосда фаолият белгилашда;

д) бозор иқтисоди муносабатларига тўла-тўқис тезроқ ўтиб олиб, иқтисодий бўҳрондан чиқиб олиш учун кўрсатаётган фидойиликда;

ж) миллий маданиятга нисбатан лоқайдликка барҳам бериш заруриятини англашда ўз ифодасини топмоқда.

8. Ижтимоий онг шаклларидаан сиёсий онг, ҳуқуқий онг, ахлоқий онг, эстетик онг, диний онг ўзига хос

хусусиятларга эга бўлиб, жамият ҳаётида муҳим аҳамиятга эга.

9. Бугунги кунда буюк давлат, буюк келажакка эришиш учун сиёсий етук, маърифатли, ҳуқуқий маданиятга эга, ўзининг ўтмиши, улуғ кадриятлари, миллати билан фахрланадиган ва келажакка ишонадиган комил инсонларни тарбиялаш жамиятимиз олдида турган долзарб вазифадир.

Таянч тушунчалар:

Онг, инъикос, руҳият, тафаккур, тил, мафкура.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Онг нима? Унинг ижтимоий-тарихий таснифи (характери) нимада?
2. Инъикос нима? Инъикоснинг қандай шакллари биласиз?
3. Онг ва тил бирлиги деганда нимани тушунаси?
4. Ижтимоий онг нима?
5. Индивидуал онг деганда нимани тушунаси?
6. Ижтимоий руҳият нима?
7. Ижтимоий мафкура нима?
8. Ижтимоий онгнинг қандай шакллари биласиз?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. “Ўзбекистон” нашр., 1996.
2. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат этишга хизмат қилсин. –Т., “Ўзбекистон” нашр., 1998.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда. –Т., “Ўзбекистон”, 1999.

4. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафқураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончидир- Т.: Ўзбекистон 2000.
5. Фалсафа асослари (Қ.Назаров таҳрири остида). -Т., Ўзбекистон 2005 й. 202-227-бетлар.

4-мавзу. Ҳаракат ва тараққиёт, унинг фалсафий мазмуни.

Режа:

1. Умумий алоқадорлик, боғлиқлик ва ривожланиш тушунчалари.
2. Фалсафий тафаккур услублари: софистика, эклектика, догматика, метафизика, синергетика.
3. Билишнинг диалектик услуби.

1. Оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг ҳаракати, ўзгариши, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб туриши, ривожланиши, улар ўртасидаги алоқадорлик ва ўзаро таъсир каби масалаларни билмасдан туриб, олам ва унинг тараққиёти, ривожланиш манбаъи, ҳаракатлантирувчи кучлари тўғрисида илмий тасаввурга эга бўлиш қийин.

Борликдаги ҳамма нарсалар, ҳодиса ва жараёнлар ўзаро боғлиқ бўлиб, улар умумий алоқадорликда бир-бирига таъсир ва акс таъсир қилиб туради, бир-бирларини такоза этади.

Ўзаро алоқадорлик яъни умумий тасниф (характер)га эга. Унинг бу ялпи умумийлиги шундаки, биринчидан, бу алоқадорлик бир бутун борликка, яъни табиат, жамият, инсон, инсон тафаккури ва билишга ҳосedir; иккинчидан, бу алоқадорлик борликнинг ҳамма кўринишларига оид барча нарса ва ҳодисаларни, уларга ҳос ҳамма нарса ва

ҳолатларни, бир бутун инсон билиш жараёнини, ҳуллас, бир бутун моддий ва маънавий оламнинг ҳамма боғланишларини ўз ичига олади. Алоқадорлик ва боғланишлар бир бутун борлиқликнинг турли томонлари ва материянинг турли кўришишлари ўртасидагина мавжуд бўлмасдан, балки ҳар бир нарса ёки ходисанинг ўзидаги барча томонлари, ҳамма белги ва хусусиятлари ўртасида ҳам мавжуддир. Чунки ҳар бир нарса ёки ходисанинг ҳамма томонлари бир-бирига боғлиқ бўлиши ва бир-бирлари билан жуда маҳкам ва чамбарчас алоқадорлиги қонуний ва табиий ҳолдир. Алоқадорлик ва боғланишлар борлиқнинг барча соҳаларида турли-туман шаклларда намоён бўлади. Борлиқнинг аниқ соҳаларига оид алоқадорликларни аниқ фанлар ўрганади.

Нарса ва ходисаларнинг ҳаракати, ўзгариши ва ривожланишига улар ўртасидаги боғланиш ва алоқадорлик, таъсир ва ақс таъсир асос бўлади. Албатта оламдаги ҳар қандай боғланиш ҳам ривожланишга сабаб бўлавермайди. Чунки бу боғланишларнинг кўлами, моҳияти, таъсир кучи ва доираси турлича. Боғланишларнинг ана шу хусусиятларига қараб, зарурий ва тасодифий, ички ва ташқи, бевосита ва билвосита, муҳим ва муҳим бўлмаган ва ҳақозо боғланишларга ажратиш мумкин.

Биз «Борлиқ» категориясини ўрганганимизда, ҳаракат борлиқнинг умумий яшаш усули, унинг ажралмас хоссаси эканлиги, унинг фалсафий маъноси ҳар қандай ўзгаришни ифодалаши билан танишган эдик. Ҳар қандай ўзгариш ҳаракат, лекин ҳар қандай ҳаракат ўзгариш эмасдир. ўзгариш нарса ва ҳодисаларнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга, бир кўринишдан бошқа кўринишга ўтишидир. Бирок ҳар қандай ўзгариш тараққиёт бўлмаса ҳам, унинг таркибида тараққиёт унсурлари бўлади.

Тараққиёт кенг маънода қуйидан юқорига, оддийдан мураккабга қараб илгарилаб борувчи ҳаракатдир. У шундай ўзгаришки, у нарса ва ҳодисаларнинг қуйи босқичи ўрнини юқорироқ босқичи олишидир. Тараққиёт бошқа жиҳатдан нарса ва ҳодисаларнинг миқдор ва сифатининг ўзгариб, бошқа нарса ва ҳодисаларга айланишини англатади. Ҳар қандай реал тараққиёт спиралсимон ҳолда, унинг ҳар бир янги ўрами олдингисига қараганда кенгроқ, бойроқ, мазмунлироқ, юқорироқ асосда эри-бугри йўллар билан содир бўлади.

Шуни айтиш керакки, тараққиётнинг барча тамонлари, босқичлари, унинг конкрет хусусиятлари хусусий фанлар томонидан ўрганилиб, уларнинг ҳар бири ўзининг соҳасига оид алоҳида назарияларни ишлаб чиқади ва мукаммаллаштириб боради. Тараққиётнинг махсус фанлар соҳаларига оид бундай назарияларнинг умумий жиҳатлари фалсафа фанининг билиш назариясида ифодаланади. Тафаккур услуби билиш жараёнининг йўналишини белгиловчи билимлар, ғоялар, назариялар йиғиндиси. Фалсафий тафаккур услубида моддий олам ва унинг ривожланиш қонуниятларини акс эттириш ҳамда англаб олиш муайян дунёқараш ва методологик тамойиллар асосида амалга оширилади. Моддий олам тараққиётининг энг умумий қонунларини акс эттирадиган фалсафий тамойиллар, қонунлар, категориялар япи умумийлик характериға эгадир. Шунинг учун улар оламни билиш ва қайта ўзгартиришнинг умумий усули сифатида намоён бўлади.

Инсон миясининг мавҳумлаштириш қобилияти натижаси бўлган тафаккур жараёнларини англашда «услуб» (метод) тушунчасининг мазмунини билиб олиш лозим. Услуб, яъни метод юнонча «methodos» сўзидан олинган бўлиб, у олатда таджикот йўллари, назария,

таълимот маъноларини англади. Тадқиқот услублари аниқ фанларда ва фалсафа фанида ўзига хос хусусиятларга эгаки. уларни бир-бири билан аралаштириш мумкин эмас. Аниқ фанларда ишлатиладиган тадқиқот услублари илмий билиш методлари туркумига киради. Фалсафа фанида услуб тушунчаси кенг маънода оламни фалсафий англаш, тафаккур тарзи мантиқи, конун-қоидалари, тамойиллари, шакллари ифодаланса, тор маънода фалсафий билимларни ҳосил этиш воситалари тушунилади.

Метод билиш жараёнида амал қилинадиган тамойиллар, ёндашувлар, қоидалар, талаблар тизимидир.

Методология илмий билишнинг бир қатор соҳаларига умумий ёндашув тамойиллари тизимидир. Фалсафий методология дунёқараш (онтология), гносеология (билиш) ҳамда тафаккур тарзининг ўзига хос хусусияти билан боғланиб кетадиган ялпи умумий ёндашувлар тизимидир.

«Тафаккур услуби» ва «илмий тафаккур услуби» тушунчалари бор. Кўп ҳолларда «тафаккур услуби», «ўрганиш услуби», «ёндашиш услуби» синоними сифатида қўлланилади. Шу маънода муайян муаммога ёндашиш, ўрганиш услуби сифатида тарихан билишнинг метафизик, эклектик, софистик, догматик ва диалектик услублари мавжуд бўлган. Эндиликда илмий билишнинг синергетик услуби шаклланмоқда.

2. Илмий билишнинг асосий мақсади табиатдаги, жамиятдаги, инсон руҳий оламидаги ҳодисалар моҳиятини билишдан иборат. Шу мақсад йўлидаги изланишлар туфайли табиийётшунослик негизида илмий билишнинг метафизик услуби таркиб топди. Бу услубда табиатдаги нарсаларни бир-биридан ажратган, ҳаракатсиз ҳолда ўрганилиб, ана шу ўрганилаётган объектнинг ички жиҳатларини билиб олишга асосий эътибор қаратилади.

Табиётшунослик, техникашунослик фанларида бу методдан фойдаланиб келинади. Чунки бу соҳаларнинг изланувчилари айрим-айрим нарсалардаги ички алоқадорликларни ўрганишга асосий эътиборни қаратиб, натижадор нарсаларни вужудга келтирадилар.

Оламдаги нарса, ҳодисалар доимо ҳаракатда, бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиш жараёнини бошидан кечириб туради. Фалсафий билишда бу ҳол ўз ифодасини топиши керак, албатта. Шунинг учун фалсафадан ва ижтимоий-гуманитар фанлардан натижадор маҳсулни талаб этиш ўринсиздир. Билишнинг метафизик услуби қадимда ва ўрта асрларда фалсафада ҳам қўллаб келинган. Аммо оламдаги муқаррар ўзгаришларни бу услуб ёрдамида тўласича қамраб олиб бўлмайди.

Софистик тафаккур тарзи асосида шаклланган билишнинг софистик методидан қадимги дунёдан то ҳозиргача фойдаланиб келинади. Антик дунёда нотик ва донишманд одамларни софистлар дейишган. Бирок, кейинги асрларда софистик метод орқали ҳақиқат ниқоби остида ҳақиқий билимларни ёлғондакам билимлар билан алмаштиришга уриниб келдилар. Форобий шунинг учун ҳам «суф» - донолик, «истияс» - ёлғон, яъни «ёлғон донолик» деб сўфийлик тафаккур тарзи ва методини қоралаган. Софистлар табиий тилдаги омонимия, амфиболиялардан фойдаланиб, одамлар эътиборини ҳақиқий билимдан чалғитадилар. Ф.Бэкон таъбири билан айтганда, софистлар ҳаддан ташқари маҳмадонадирлар. амалда улардан ҳеч қандай наф йўқ. Бизнинг давримизда ваҳҳобийлар, хизбут-тахрирчилар, акромийлар ва бошқа мазҳаблар софистик методдан фойдаланиб, одамларни, айниқса ёшларни тўғри йўлдан чалғитмоқдалар.

Билишнинг эклектик методидан ҳам фойдаланадилар. «Эклектика» юпюпча сўз бўлиб, «ташлайман» деган

маънони англатади. Эклектиklar муҳим ва номуҳим, асосий ва ноасосий боғланишлар, алоқадорликлар ўртасидаги фарқни ҳисобга олмай, нарса ва ҳодисаларнинг қарама-қарши томонларини бир-бирига қориштириб юборадилар. Объектив дунёдаги нарса ва ҳодисалар ўзаро алоқа ва муносабатлардаги аниқ тарихий боғланишларни, аниқ (конкрет) ҳаракатда, ўзгариш ва ривожланишида асосий, ҳал қилувчи боғланишларнинг фарқига бормаслик билишнинг эклектик услубининг жиҳдий нуқсонидир.

Билишда тарихан догматик услуб ҳам қўллаб келинади. Даставвал бу услуб ёрдамида барча нарсага шубҳа билан қаровчилар (скептиklar)га қарши ижобий қоидалар ва таълимотлар яратганлар. Догматик услубга кўра, ҳақиқатлигини шубҳа остига олиш мумкин эмас, деб ҳисобланган тушунчалар ёрдамида олам ҳодисотларига муносабат билидирилади. Диний адабиётларда бу услубдан кенг фойдаланиб келинади. Шу билан бирга илм-фаннинг маълум бир соҳасида етарли билимга эга бўлмаган кишилар ҳам ўзлари буни истамаган ҳолда ёки мафкуравий таъйиқ таъсирида догматик услуб ёрдамида талқикот олиб боришлари мумкин. Собик Шўролар даврида билишнинг догматик услуби асосида талқикот ўтказишга мажбур бўлганлар аслида коммунистик мафкура таъйиқишнинг қурбонлари эдилар. Замон ва макондаги ўзгаришларни эътиборга олмай, ўзгармас (ақида) деб ҳисобланган тушунчалар билан билишга интилувчиларни одағда догматиклар, яъни ақиданарастлар ёки ҳарфхўрлар дейиш расм бўлган.

XX асрда фанда синергетик услуб тушунчаси пайдо бўлди. Синергетика юзюнча сўздан олинган бўлиб, у «ҳамкорлик», «таъсир ўтказиш» маъноларини англатади. Синергетик ёндашувлар очик системалардаги тартибга

тушмаган, беқарор, нотенг, чизиксиз муносабатларни тадқиқ этишда қўл келади. Нотенглик воқеликдаги барча жараёнларнинг табиий ҳолати экан, демак, ўз-ўзини ташкиллаш жараёнларининг табиий интилишини англатади. Бу услуб табиат ва жамиятдаги тартибсиз ҳолатлар қандай қилиб ўз-ўзидан тартибга тушишини англаб олиш имконини беради. Оламни фалсафий билишга ёрдам берадиган бу услубни идеаллаштириб, уни диалектик услуб ўрнига қўйиш ҳам, бу услуб фақат табиётшунослик фанлари учун эътиборли деб қараш ҳам хатодир. Синергетик услубни ўз ўрнида қўллаш воқеликдаги тартибсиз ҳолатларнинг ўз-ўзидан тартибга тушиш қонуниятларини билиб олишга ёрдам беради.

3. Оламни билишнинг диалектик тафаккур тарзига ватандошимиз Зардушт асос солган. Унинг фикрича, оламда икки қарама-қарши куч (рух) ўртасида абадий кураш боради. Эзгулик руҳи ёвузлик руҳи устидан галаба қозонишида имонли (аъло) одамларнинг ҳаракати, фаолияти катта ўрин тутаети. Эрамиздан олдинги V-IV асрларда қадимги Юнонистонда диалектика ҳам билиш методи, ҳам ҳақиқатни топиш учун баҳс санъати деб таърифланганини Форобий таъкидлайди. Форобийнинг қадимги грек файласуфларининг бу масалага доир фикрларига кўшилиши ва ривожлантиришининг аҳамияти катта. Чунки марксизм-ленинизм ўзининг синфийлик тамойилидан келиб чиқиб, диалектикани таълимот (алоҳида назария) деб қарадики, бу хато қарашларга эргашувчилар фалсафани фан сифатида амалда тан олмай, катта хатоликка йўл кўядилар. Ҳозирги илмий фалсафанинг асосий методи диалектикадир. У нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини, уларнинг бир-бири билан алоқадорлиги ва ривожланиш қонуниятларини фалсафа

фани конунлари, категориялари, тамойиллари ёрдамида очиб бериш билан бошқа методлардан фарқ қилади.

Юзаки қараганда оламда нарса ва ҳодисалар қандайдир алоҳида-алоҳида, бир-бирига боғланмагандек ва гўё ҳаракатсиздек туюлади. Аслида улар бир бугун борлиқнинг айрим-айрим кўринган нарсалар ва ҳодисалари бўлиб, доимий ҳаракатда ва бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтишдадир. Билишнинг диалектик услубида нарса ва ҳодисалар ўзаро алоқада ва бир-бирини такоза қилишда, айна вақтда улар доимий ҳаракатда, ўзгаришда ва бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтишда олиб қаралади. Олам ҳодисаларига бундай ёндашув одамни, тадқиқотчини адашувлардан, янглишувлардан сақлаб, дунёнинг чинакам илмий манзарасини вужудга келтиради.

Диалектик мантик формал мантик билан узвий боғлиқ бўлиб, фақат ўзига хос тамойиллари билан ажраб туради. Бу ўзига хослик шундан иборатки, фалсафа фанида дунёқараш билан узвий боғланиб кетган ялпи умумий меъодда тадқиқот олиб борилади. Бинобарин, диалектик услубнинг тамойиллари ана шу мақсадларга хизмат қилади. Бу тамойилларни икки гуруҳга бўлиш мумин: а) объективлик, системалилик, тарихийлик ва диалектик зиддиятчилик тамойиллари; б) мавҳумликдан аниқ (конкретлик)ка кўтарилиб бориш, мантиқийлик ва тарихийлик бирлиги тамойиллари.

Билишнинг диалектик методи ана шу тамойилларга таянган ҳолда оламни фалсафий англаш имкониятини воқеликка айлантириш учун хизмат қилиб, маънавийатни қарор топтиришнинг қудратли воситасига айланади.

Билишнинг диалектик услуби нарса ва ҳодисаларни ҳар тамонлама ва ўзаро муносабатда таҳлил қилиб, қандайдир ҳодисани ёки унинг айрим тамонини бир ёқлама ажратиб таҳлил қилувчи софистикага ҳам, муҳим

ва номуҳимни қориштириб юборадиган эклектикага ҳам қаршидир.

Таянч тушунчалар:

Умумий алоқадорлик, боғлиқлик, ривожланиш, тафаккур услуги, софистика, эклектика, догматика, метафизика, синергетика, диалектика.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Умумий алоқадорлик деганда нимани тушунасиз?
2. Боғланишларнинг қандай турларини биласиз?
3. Ривожланиш деганда нимани тушунасиз?
4. «Тафаккур услуги» нима?
5. Диалектик тафаккур услубининг моҳиятини сўзлаб беринг.
6. Метафизика, софистика ва эклектика тушунчаларининг моҳиятини қандай ифодалайсиз?
7. Синергетика хақида нималарни биласиз?

Фойдаланган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон». 1997 йил.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., «Ўзбекистон», 1998 йил.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон» 1999 йил.
4. Фалсафа (ўқув қўлланма). Э.Юсупов умумий таҳрири остида. –Т., “Шарқ”. 1999 йил. -188-200-бетлар.
5. Туленов.Ж. Диалектика назарияси. –Т., “Ўзбекистон”, 2001 йил. -81-102-бетлар.
6. Фалсафа асослари (Қ.Назаров ва бошқ.). –Т., «Ўзбекистон». 2005 йил. 184-201-бетлар.

7. Каримов Иброҳим. Маънавият, фалсафа ва ҳаёт. –Т., “Фан” 2001 йил.
8. Гуннар Скирбекк, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи. –Т., “Шарк” 2002 йил.
9. Иброҳим Каримов. Фалсафа фанидан ваъз (лекция) матнлари. –Т., 2003.
10. Фалсафа (комусий лугат). –Т., 2004 йил.

5-мавзу. Қонун ва фалсафа фани қонунлари.¹

Режа:

1. Фалсафада қонун тушунчаси ва унинг моҳияти. Қонун ва қонуният.
2. Микдор ва сифатнинг ўзаро ўтиш қонуни.
3. Диалектик зиддиятлилик қонуни ва унинг моҳияти.
4. Инкорни инкор қонуни.

1. Одамзот тушунчалар, категориялар, қонунлар орқали оламни билиш имкониятига эга бўлади. Фалсафий қонунлар дунёдаги ўзгаришлар, пайдо бўлиш ва йўқолишлар, ривожланиш ва таракқиёт механизмларини англатади. Қонун муайян шарт-шароитда воқеалар ривожининг хусусияти ва йўналишини белгилайдиган, маълум бир қатъий нағижани тақоза этадиган объектив дунёдаги нарса ва ходисаларнинг муҳим, зарурий, умумий, барқарор муносабатлари ифодасидир. Қонун билан қонуният тушунчаси ўртасида тафовут бор. Қонун қонуниятнинг бир, аниқ (конкрет) томонини ифода этади,

¹Собик Шўролар даврида марксизм-ленинизм фалсафаси ва унинг синфийлик тамойиллари асосида фалсафага ўз галкикоғ соҳаси а эга фан сифатида ёндашилмади. Бу ҳол фалсафа фани қонунларини номлашда ҳам ўз ифодасини топди. Бу қонунлар «диалектика қонунлари» деб аташ расм бўлди. Ҳатто билиш назарияси диалектиканинг соясида қолдирилдики, бундай қарашларга ихлосмандлар ҳозир ҳам учрайди

қонуният эса умумий йўналиш, майл (тенденция)ни англатиб, туркум қонунлар мажмуаси сифатида намоён бўлади. Қонунлар амал қилиш доирасига қараб энг умумий, умумий ва хусусий бўлиши мумкин. Хусусий қонунлар муайян бир объектнинг ўзига хос хусусиятлари ўртасидаги ёки материя ҳаракатининг бирон-бир шакли доирасида мавжуд бўлган ички алоқадорликлар ифодасидир. Умумий қонунлар нарса ва ҳодисаларнинг катта мажмуалари ўртасидаги алоқадорликларни англатади.

Энг умумий қонунлар эса табиат, жамият ва тафаккурдаги барча алоқадорликлар, ўзгаришлар ва тараққиёт мурват (механизм)ларини англаш, воқеалар ривожининг пировард оқибатларини олдиндан фахмлаб олиш имкониини беради. Буларга фалсафа фани қонунлари киради.

2. Миқдор ва сифатнинг ўзаро ўтип қонунининг моҳияти шундан иборатки, нарса ва ҳодисалардаги сезиларли бўлмаган миқдорий ўзгаришлар аста-секин тўплана бориб, тараққиётнинг маълум бир босқичида меъёрни бузади ва сакраш йўли билан туб сифат ўзгаришларига олиб келади. Бу қонушнинг моҳиятини тушуниш учун сифат, миқдор, меъёр, хосса категориялари ва уларнинг моҳиятини билиш талаб қилинади.

3. Диалектик зиддиятлилик қонунига мувофик, ҳар бир нарса бир-бири билан узвий алоқада ва бири иккинчисини истисно этувчи зидма – зид томонларга, кучларга эга. Бу томонлар ўртасидаги муносабатлар зиддият деб аталиб, у тараққиётнинг манбаини ифодалаб, эскининг йўқолиши ва янгининг пайдо бўлишини англатади. Зиддиятлилик ҳамма нарса, ҳодиса ва жараёнларга хос. Ички ва ташқи, асосий ва ноасосий,

бош ва бош бўлмаган, антогонистик ва ноантогонистик зиддиятлар бўлади.

Зиддиятлар хилма-хил тарзда хал қилиниши мумкин. Улардан бири эскининг емирилиб, янгининг қарор топишидир. Ижтимоий ҳаётда нарса ва ҳодисалар ўртасидаги зиддиятларни бартараф этиб, шу асосда тараккиётда илгарилаб бориш мумкин. Зиддиятларни бартараф этишнинг самарали шаклларидан бири - консенсус (ўзаро келишув)дир.

Агар жамиятда манфаатлар тўқнашувида юзага келадиган ноантогонистик зиддиятлар консенсус асосида хал этиб борилмаса, улар ўзининг қарама-қарши томонига оғиб, антогонистик зиддиятларга айланиб кетиши мумкин. Ҳар бир мамлакат ичида ҳам, дунё миқёсидаги зиддиятларни ҳам консенсус йўли билан хал этиб бориш ҳозирги давр учун ниҳоятда аҳамиятлидир.

4. Инқорни инқор қонунига мувофиқ, объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисалар ривожланиш жараёнида эскининг янги томонидан инқор қилиш шаклида рўй беради. Бирок эскилик бутунлигича инқор қилинмайди, ундаги ижобий томонлар сақланиб қолади, яъни ворислик рўй беради. Ворислик туфайли янги ривожлана олади. Ворислик нарса ва ҳодисада, шунингдек билишда янги билан эски ўртасидаги объектив зарурий боғланишни англатади.

Ривожланиш бурама шаклда, маълум нисбий такрорланишлар асосида оддийдан мураккабга, пастдан юқорига қараб боради.

Инқорни инқор қонуни нотирик ва тирик табиатда ўзига хос шаклларда намоён бўлади.

Таянч тушунчалари:

Конун, конуният, миқдор, сифат, меъер, сакраш, карама-қаршилиқ, айният, зиддият, инкор, инкорни инкор, ворислик.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Конун нима?
2. Табиат ва жамият конунларининг қандай хусусиятлари бор?
3. Миқдор ва сифат нима? Меъёрчи?
4. Ҳаракат, ривожланиш моҳиятининг сабабини қайси конун очиб беради?
5. Зиддият нима? Зиддиятнинг қандай турларини биласиз?
6. Зиддиятлар қандай бартараф қилинади?
7. Инкор нима? Инкорни инкор қонуничи?
8. Ворислик нима?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. «Янги уй курмай, эскисини бузманг» Т. «Ўзбекистон» нашр., 1993й.
2. Каримов И.А. «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» Т. «Ўзбекистон» нашр 1992 й.
3. «Фалсафа» ўқув қўлланма. Э. Юсупов умумий тахрири остида Т. «Шарқ» нашр. 1999й. 216-234-бетлар
4. Туленов Ж. «Диалектика назарияси» Т. «Ўзбекистон» нашр. 200й.1-103-124-бетлар
5. Гуннар Скирбскк, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи .Т. «Шарқ» нашр. 2002й.-606-613 бетлар.
6. Каримов И. «Маънавият, фалсафа ва ҳаёт.» Т. «Фан»: нашр 2001 й. 190-206 бетлар.

6-мавзу. Фалсафа фани категориялари.

Режа:

1. Фалсафа фани категорияларининг ўзига хос хусусиятлари.

2. Оламдаги умумий алоқадорликни ифодаловчи категориялар.

3. Нарса ва ҳодисалар тузилишини акс эттирувчи категориялар.

4. Нарса ва ҳодисалар ўртасидаги сабабли боғланиш (детерминизм)ни англашга имкон яратувчи категориялар.

1. «Категория» юнонча сўз бўлиб, у «сувоҳ», «таъриф», «ифода» деган лугавий маъноларга эга. Уларнинг фалсафий маъноси эса объектив оламдаги нарса, ҳодисалардаги умумий ва муҳим боғлиқликлар, муносабатлар ифодасидир. Фалсафа фани категориялари бошқа фанлар категорияларидан қуйидаги хусусиятлари билан фарк қилади:

1) улар объектив оламдаги энг умумий қонуниятли алоқадорликлар инъикосидир;

2) фалсафа фани категориялари билиш босқичлари ва таянч нуқтаси ҳисобланади;

3) улар оламдаги нарса ва ҳодисаларни илмий билиш учун методологик асос бўлади. Фалсафий категориялар бир томондан, нарсаларнинг моҳиятини чуқурроқ ва тўлароқ билишга ёрдам беради, иккинчи томондан объектив дунёдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида янги билимлар олиш ва тўплашга сабаб бўлади;

4) фалсафа фани категориялари шаклланишида инсон ва унинг уюшмалари барча фаолиятининг йиғиндиси бўлган амалиёт ётади ва айни чоғда улар амалиёт йўлини ёритади. Бошқа фанлар категориялари табиат, жамият ва

тафаккурга хос боғланишлар, алоқадорликларнинг муайян бир соҳасини ифодаласа, фалсафий категориялар объектив оламдаги энг умумий алоқадорликлар, ўзаро боғлиқликлар ва ўзаро таъсирларни акс эттиради. Бу категориялар мавжуд нарсалар моҳиятини билишнигина эмас, шу билан бирга уларнинг истиқболда ўзгариш ва ривожланиш йўналишларини ҳам англаб олиш имкониятини яратади.

Фалсафа фанининг жуфт категориялари оламдаги зиддиятли ва сабабли боғланишлар, ўзаро таъсир ва тақозаларни ифодалайди.

2. Оламдаги умумий алоқадорликни ифодаловчи категорияларга айримлик, хусусийлик ва умумийлик; моҳият ва ҳодиса киради.

Ҳазо ва вақтда бир – биридан чегараланган, индивидуал сифат ва миқдор муайянлигига эга бўлган нарса ва ҳодисалар айримлик категориясида ифодаланadi. Умумийлик эса нарса хоссалари ва муносабатлари ўртасидаги ўхшашлик, бир бутунликни англатади. Айримлик билан умумийликни гўё боғловчи сифатида хусусийлик мавжуд бўлади. Бу категорияларни билиш илмий тадқиқотларда ҳам, ижтимоий ҳодисаларни англашда ҳам ҳатоликлар, адашишлардан сақлайди.

Моҳият оламдаги нарса ва ҳодисалар ўз ичида яширинган энг муҳим, энг зарур ва нисбатан барқарор алоқадорликлар, муносабатлар бирлиги ифодасидир. Моҳият ялли умумий алоқадорлик ифодаси сифатида қонуниятга тенг келади.

Ҳодиса моҳиятнинг тез ўзгарувчан, ҳаракатчан ва турли шаклларда намоён бўладиган ташқи томони бўлиб, уларни ўрганиш жараёнида нарсанинг моҳиятини англаб оламиз. Илм – фан, инсон кузатувлари ва тажрибаси нарса ва ҳодисалардаги моҳиятни топишга қаратилган бўлиб,

бунга уларни ташқи томондан осон илғаб олинадиган ходисалар орқали эришилади. Моҳият ва ходиса алоқадорлигида моҳият белгиловчи ва ходиса белгиланувчи, моҳиятдан келиб чикувчидир.

3. Нарса ва ходисалар сифатини ифодаловчи ички жараёнлар, муҳим унсурлар бир бутунлиги йиғиндиси мазмундир. Шакл эса мазмуннинг мавжудлик, намоеён бўлиш ва таракқий этиш, унинг тузилишини ифодалаш усулидир. Ҳар бир нарса мазмун ва шакл бирлигидан иборатдир. Уларнинг бирини иккинчисидан устуи қўйиш хатоликларга олиб келади.

Бутун ва қисм, система, структура ва элемент категорияси оламдаги нарса ва ходисалар ички ва ташқи томондан тартибли тузилиш, улар бир – бири билан узвий боғлиқлиги ва бир – бирини такоза этишини англатади. Бутун нарса ва ходиса уни ташкил этган қисмлардан иборат ягоналикдир. Бутун қисмларнинг оддий йиғиндиси эмас, балки уларнинг муайян тартибда ташкилланиши ва ички ўзаро боғлиқлиги ифодасидир. Қисм бутун таркибига кирадиган, унинг доирасидагина ўз вазифаси (функцияси)ни бажара оладиган алоҳидаликдир. Система бутунлик қисмларининг тартибли тарзда жойлашувини ифодалайди. Система таркибидаги ҳар бир қисм ва элемент ўз вазифаси (функцияси)ни маромли бажариши учун улар албатта ўз ўрнида туриб структурани ташкил этиши шарт.

Структура (тузилиш) бутунни ташкил қилган қисм ва элементларнинг тартибли боғланиши, бутун доирасидаги улар муносабатларининг ўзаро такозасидир. Элемент ва структура қарама - қаршиликлар бирлигини таъкил этади. Элементлар ўзгарувчан; структура эса тургунлик, ўзгармасликка мойил бўлади.

4. Нарса ва ходисалар ўртасидаги сабабли боғланишларни англашга имкон яратувчи категориялар; сабаб ва оқибат, зарурият ва тасодифият, имконият ва воқелик ҳисобланади.

Сабаб деб муайян шарт-шароитларда бошқа бир нарса, ходисани юзага келтирган ёки ўзгартирган нарса ёки ҳаракат таъсирига айтилади. Сабабият шундай ички алоқадорликни, бу алоқада ҳар сафар бир ҳодиса бўлганда, муқаррар равишда иккинчиси унинг оқибати сифатида рўй беради. Олам тараққиётидаги боғланишлар сабабиятга, умумий қонуниятга бўйсунди, деб ҳисобловчи таълимот фанда детерминизм дейилади. Аксинча, сабабият ва заруриятни ишқор этиб, бу категорияларни воқеликдан ажратган ҳолда тушунтирувчи оқим индетерминизм, деб аталади.

Зарурият нарса ва ходисаларнинг ички моҳияти билан мустаҳкам боғлиқ бўлиб, бу моҳиятдаги қонуний алоқадорликларни ифодалайдиган ва муайян шароитда муқаррар равишда рўй берадиган ёки рўй бериши лозим бўлган нарса ва ходисаларни англатади. Заруриятнинг ички ва ташқи, умумий ва айрим, динамик ва статистик турлари мавжуд.

Тасодифият муайян нарса ва ходисанинг бевосита ички моҳияти, муқаррор қонуний алоқадорлигидан эмас, балки унинг ташқи, беқарор, ноизчил, англаниши қийин бўлган ўткинчи алоқадорликлар ва муносабатларидан келиб чиқади.

Имконият объектив воқеликда потенциал (эҳтимоллик) даражасида мавжуд бўлган, тараққиёт жараёнида ва муайян шарт-шароитларда рўёбга чиқадиган мумкинликдир.

Воқелик ҳаракат ва тараққиёт жараёнида юзага келган ва келиши мумкин бўлган нарса ва ходисадир.

Демак, воқелик амалга ошган, ўзини намоён этган имкониятдир. Олам кўп қиррали, турли ходисаларга бой бўлганлиги учун ҳам имкониятнинг воқеликка айланиши турлича содир бўлиши мумкин. Шундай экан назарий ва амалий фаолиятда реал имконият билан мавҳум ёки формал имкониятларни ажрата билиш лозим.

Фалсафа фанининг қонун ва категориялари ўзаро бир-бирини тўлдиради, улар биргаликда оламни илмий-фалсафий билиш имкониятини вужудга келтириб, объектив воқеликка мувофиқ келадиган дунёқарашни шакллантирди.

Таянч тушунчалар:

Категория, яқкалик, хусусийлик, умумийлик, мохият, ходиса, мазмун, шакл, бутун, бўлак, структура, элемент, сабаб, оқибат, детерминизм, зарурият, тасодифият, имконият, воқелик.

Такрорлаш учун саволлар.

1. «Категориялар» тушунчасини қандай изоҳлайсиз?
2. Фалсафий категорияларнинг бошқа фанлар категорияларидан фарқи нимада?
3. Умумий алоқадорликни ифодаловчи категорияларга қайси категориялар қиради? Уларнинг мохияти ва алоқадорлигини ёритиб беринг?
4. Нарса ва ходисалар тузилишини акс эттирувчи категорияларга қайси категориялар қиради?
5. Нарса ва ходисалар ўргасидаги сабабли боғланишни аниқлашга қайси категориялар имкон беради?

Адабиётлар:

1. И.А.Каримов. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида»: ҳафвсизликка таҳдид. барқарорлик шартлари ва тараққиёт

кафолатлари. –Т., «Ўзбекистон» нашр. 1997 йил. -16-136-бетлар.

2. Фалсафа (Ўқув кўлланма). –Т., «Шарк нашриёти», 1999 йил. -199-215 бетлар.

3. Туленов Ж. Диалектика назарияси. –Т., «Ўзбекистон» нашриёти. 2001 йил. -125-169-бетлар.

4. Гуннар Скирбекк, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи. Тошкент. «Шарк нашриёти». 2002 йил. 467-473-бетлар.

5. Туленов Ж. «Фалсафий маданият ва маънавий камолот». Тошкент. «Мехнат» - 200 йил 25-27 бетлар.

6. Каримов Иброхим. Фалсафа фанидан ваъз (лекция) матнлари. Т., 2003.-57-64-б.

7. Фалсафа асослари. (Қ.Назаров тахрири остида). «Ўзбекистон» нашриёти. 2005йил. 155-184 бетлар.

7-мавзу. Фалсафа фани тамойиллари.

Режа:

1. Обьективлик тамойили.
2. Воқеликдаги нарса ва ходисаларни ҳар томонлама ва ўзаро муносабатда таҳлил қилиш тамойили.
3. Нарса ва ходисаларни ҳаракатда, ўзгаришда ва ривожланишда олиб қараш тамойили.
4. Конкрет (аниқ) тарихий ёндоқиш тамойили.

1. Илмий фалсафада диалектик услуб асосида фикрлаш ўзига хос бир катор тамойилларга асосланади ва уларга қатъий риоя этиш талаб қилинади. Обьективлик унинг муҳим тамойилларидан биридир. Бунга биноан объектни билишда у ҳақдаги бизнинг субъектив фикрларимиздан эмас, балки унинг табиатидан келиб чиқиб, предмет ҳақидаги қарашларни предметга бўйсундириш, олдиндан ўйлаб қўйилган схема ва

фаразлар асосида муносабат белгиламасдан, балки унинг хоссалари, кирралари, тамонларини тахлил этиш керак. Тадқиқот жараёнида бу тамойилнинг бузилиши тадқиқотчини нотўғри хулосаларга, беихтиёр воқеликни бузиб кўрсатишга олиб келади. Шунинг учун ҳам бу тамойилдан келиб чиққан ҳолда билиш субъекти объектнинг ўзига хос хусусиятлари ва алоқаларини, унинг мавжудлик ва ўзгариш қонунларини ҳисобга олиши керак. Шундагина субъект учун тадқиқот объектнинг ички табиати, моҳиятига кириш йўли очилади.

2. Билишнинг диалектик услуби оламдаги нарса ёки ҳодисани ўрганишда уларнинг ҳамма томон ва боғланишларини, шунингдек, унинг бошқа нарсалар ва ҳодисалар билан ўзаро муносабатларини ҳисобга олишни талаб этади.

Реал воқеликдаги нарсалар бир-биридан ажралган алоҳида мавжуд бўлмасдан, балки бир-бири билан мустаҳкам ўзаро боғланишларда бўлади ва бир-бирини тақоза қилади. Шунинг учун оламдаги нарсалар мантиқининг инъикоси бўлган инсон тафаккури воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни бугун ташқи олам билан бирга жонли ва турли-туман алоқасини қамраб олиши, ақс этгириши керак. Назарий билим ўрганилаётган объектнинг ҳар тамонлама муносабатларда бўлишини кўрсатиб бориши лозим. Фақат нарса ва ҳодисаларнинг ҳамма боғланиш ва ўзаро муносабатларини билиш инсонга ҳақиқатга эришиш имкониятини беради.

3. Билишнинг диалектик услуби оламдаги нарса ва ҳодисаларни фақат ўзаро алоқада ва бир-бирини тақоза қилишда олиб қараш билан бирга уни ҳаракатда, ўзгаришда ва ривожланишда қараши талаб қилади. Бу ҳам диалектика муҳим тамойилларидан бири бўлиб, у бевосита нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги

тамойилидан келиб чиқади. Бунинг боиси шундаки, воқелиқдаги барча нарса ва ходисалар ўзаро алоқадорлиги, боғланишлари туфайли бир-бирига таъсир қилади ва уларнинг худди шу ўзаро таъсири ҳаракатдир. Табиат ва жамият ходисаларининг ўзаро боғлиқлиги ва бир-бирига таъсир қилиб туриши уларнинг доимий ҳаракатда, ривожланиш ва ўзгаришда бўлиб туришини кўрсатади. Ҳамма ходисалар ўзаро боғлиқ бўлиб, бири иккинчисини тақоза этади. Зеро, дунё абадий ҳаракат, ўзгариш ва ривожланишдадир.

4. Билиш диалектик услубининг яна бир муҳим тамойилига биноан ҳар қандай нарса ва ходисани таҳлил қилишда, ўрганишда унга конкрет (аниқ) тарихий ёндошмоқ керак. Нарса ва ходисалар моҳиятини билиш учун уни теvarак-атрофдаги муҳит, шароит, жой, вақтда боғланган ҳолда ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Конкрет тарихий ёндашиш тамойилига амал қилмаслик назария ва амалиётда хатоликларга олиб келиши муқаррар.

Диалектик услубнинг бу тамойили илмий билиш ва амалиётда катта методологик роль ўйнайди. Нарса ва ходисаларга конкрет тарихий ёндошиш уларнинг ривожига таъсир кўрсатадиган омилларни тараққий этиш йўналишларини белгилаб олиш имкониятини яратади.

Таянч тушунчалар:

Объективлик, ҳар томонлама ёндашув, тараққиёт, ўзгариш, тарихийлик.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Фалсафа фани қандай методологик тамойилларга асосланади?
2. Объективлик тамойили ҳақида нималарни биласиз?

3. Нарса ва ходисаларни ҳар томошлага ва ўзаро муносабатда таҳлил қилиш тамойилини баён қилинг.
4. Ҳозирги даврда тараққиёт ва ўзаро боғлиқлик тамойиллари қандай намоён бўлмоқда?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломоқда. –Т., «Ўзбекистон», 1999 й.
2. Фалсафа (ўқув қўлланма). Э.Юсупов умумий таҳрири остида. –Т., «Шарқ», 1999 йил, 188-246 бетлар.
3. Фалсафа асослари (Қ.Назаров ва бошқалар). Т., «Ўзбекистон», 2005., 184-201-бетлар.
4. Туленов Ж.Т. Диалектика назарияси. –Т., «Ўзбекистон» 2001 й., 99-103 бетлар.
5. Основы философии (под ред. М.Ахмедовой и В.С.Хана). –Т., Изд., «Мехнат», 2004 г. стр. 255-262.

8-мавзу. Билиш жараёнининг даражалари ва босқичлари.

Режа:

1. Билиш муаммосининг фалсафада қўйилиши ва хат қилиниши.
2. Билиш воқеликнинг инсон онгида инъикос этиш жараёни. Билишнинг объекти ва субъекти.
3. Билиш жараёнининг босқичлари. Хиссий ва ақлий (маънавий) билиш.
4. Ҳақиқат тупунчаси. Ҳақиқатнинг объективлиги, нисбий ва мутлоқ ҳақиқат диалектикаси.
5. Илмий билиш ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
6. Илмий билишнинг эмпирик ва назарий даражалари.

7. Илмий билишнинг эмпирик даражасида қўлланиладиган услублар.

8. Илмий билишнинг назарий даражасида қўлланиладиган услублар.

9. Илмий билиш шакллари: илмий муаммо, илмий ғоя, гипотеза, назария, илмий олдиндан кўриш (башорат).

1. Дунёни билиш масаласи доимо файласуфлар диққат марказида бўлиб келган. Файласуфлар, жумладан Марказий Осиё мутафаккирлари (Фаробий, Беруний, Абу Али ибн Сино ва бошқалар) ҳам оламни билиш ва ҳақиқатга эришиш мумкинлигини таъкидлайдилар. Шу билан бирга фалсафа тарихида табиат ва жамиятнинг ривожланиш қонунларини билиш мумкинлигини инкор этувчи, шубҳа қилувчи таълимотлар бўлиб, улар агностицизм ва скептицизмдир (И.Кант, Д.Юм).

Инсоният, ижтимоий амалиёт ва илмий билиш тараққиётининг илгарилаб бориши бундай таълимотларни пучга чиқармоқда.

2. Билиш – моддий ва маънавий борлиқнинг инсон миёсида умумлаштирилган, абстрактлашган ҳолида муайян мақсадга қаратилган фаол акс этишидир.

Фалсафа фанининг билиш назарияси қўйиладиганга асосланади.

- Объектив олам бизнинг тасаввуримизга боғлиқ бўлмаган ҳолда, ундан ташқарида мавжуд, у инсон сезги ва тасаввурлари манбаъидир.

- Инсон дунё ва унинг ривожланиш қонунларини билиши мумкин, унинг сезги, тасаввур ва тушунчаларида ўзига боғлиқ бўлмаган олам мазмуни илгирок этади.

- Билиш жараёнида амалиёт муҳим роль ўйнайди. Биринчидан, амалиёт билишнинг бошланғич нуқтаси ва асосидир, иккинчидан, билишнинг мақсади ҳамдир.

3. Ташки оламнинг инсон миёсидаги инъикоси мураккаб диалектик жараён дир, бу жараён хиссий ва аклий (мантикий) билиш босқичларида амалга ошади. Хиссий билиш босқичи сезиш, идрок, тасаввур шаклиларида амалга ошириб, дунё ҳақида маълум даражада чекланган аниқ билимлар келиб чиқади. Нарсаларнинг муҳим белгилари, уларнинг ички боғланишлари, моҳиятлари мантикий билиш босқичида – тушунча, ҳукм, хулосалар шаклида акс этади.

4. Ҳар бир тарихий даврда инсон ўзининг амалий фаолияти натижасида объектив оламни тўла ва аниқ акс эттириши объектив ҳақиқат дир. Билим объектив реалликка мос келадими ёки йўқми? Бу масала ҳақиқат тўғрисидаги таълимотда ўз ифодасини топади. Шу ўринда ҳақиқат, унинг объективлиги, мутлоқ ва нисбий ҳақиқатлар, ҳақиқатнинг конкретлигини билиш муҳим аҳамиятга эга. Мавҳум ҳақиқат йўқ, бўлиши мумкин эмас.

5. Воқелик ходисаларини билиш оддий ҳаётий тирикчилик учун йўл топишдангина эмас, балки илмий тадқиқот йўли билан изланишлар натижасида янги билимларни вужудга келишидан ҳам иборат дир. Илмий тадқиқотда билишнинг аниқ шакли ва усулларида фойдаланиш орқали илмий билиш вужудга келади ва ривожланади.

6. Билишнинг асосий мазмунига қараб эмпирик ва назарий даражаларга ажратиш мумкин. Билишнинг эмпирик даражаси асосан тажриба билан боғланган билим бўлиб, у кузатиш, таққослаш, ўлчаш, чамалаш, эксперимент услублари маълумотлари натижасида вужудга келади ва ривожланади.

7. Назарий билиш даражаси асоси назарий тафаккур орқали ривожланади. Илмий билишнинг бу даражасида илгари тўпаланган маълумотлар асосида оламдаги нарса ва

ҳодисаларнинг алоҳида шакллари эмас, балки кенг миқдордаги бир қанча ҳодисалар ўртасидаги алоқадорлик ва тараққиёт қонуниятлари аниқланади. Мазкур асосий қонуниятлар бир қанча эмпирик қонуниятларнинг йиғиндисидан таркиб топган бўлиб, оламнинг илмий манзарасини ифодалайдиган назария ва концепцияларда намоён бўлади. Лекин шунини айтиш керакки, билишнинг бу икки даражаси бир-бири билан боғланган.

8. Билишнинг назарий даражасида мавҳумлик ва аниқлик, аксиоматик, тарихийлик ва мантиқийлик, идеаллаштириш ва бошқа услублар қўлланилади. Шу билан бирга илмий билишнинг иккала даражаси учун умумий бўлган услублар ҳам мавжуд бўлиб, булар: анализ ва синтез, индукция ва дедукция, аналогия, моделлаштириш, тизимлашдир.

9. Илмий билишнинг конкрет услублари билан бирга шакллари ҳам бўлиб, улар: илмий фараз, илмий назария, гипотеза, илмий башоратлардан иборат.

Таянч тушунчалар:

Гносеология, билиш, агностицизм, скептицизм, ҳиссий билиш, мантиқий билиш, амалиёт, ҳақиқат, илмий билиш.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Фалсафа тарихида билиш масаласи қандай ҳал қилинган?
2. Билиш нима? Билишнинг асосий босқичлари нималардан иборат?
3. Ҳиссий ва мантиқий билишнинг хусусиятлари, шакллари ҳақида сўзлаб беринг.
4. Объектив ҳақиқат нима?

5. Нисбий ҳамда мутлоқ ҳақиқатларнинг ўзаро муносабатлари қандай?

6. Ҳақиқатнинг мезонлари ҳақида нималар деи оласиз?

7. Амалиётнинг билиш жараёнидаги аҳамияти нималардан иборат?

8. Илмий билишнинг ўзига хос хусусиятларини айтиб беринг?

9. Илмий билишнинг эмпирик даражасини тавсифлаб беринг.

10. Билишнинг эмпирик даражасида қайси усуллардан фойдаланилади?

11. Илмий билиш назарий даражасининг хусусиятлари ҳақида сўзланг.

12. Назарий билиш шаклларига нималар киради?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хафвсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т., “Ўзбекистон” нашр. 1997 й.

2. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. –Т., “Ўзбекистон” нашр. 1994 й.

3. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. –Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти., 1993 й. -15-191-бетлар.

4. Фалсафа (ўқув кўлланма). –Т., “Шарк” нашр. 1999 й., -401-445-бетлар.

5. Туленов Ж. Диалектика назарияси. –Т., “Ўзбекистон” нашр. 2001 й. -170-200-бетлар.

6. Каримов И. Фалсафа фанидан ваъз (лекция) мағнари. –Т., 2003 й. 65-82-бетлар.

7. Фалсафа асослари. (К.Назаров ва бошқалар). –Т., “Ўзбекистон” нашр. 2005 й. -227-272-бетлар.

9-мавзу. Фалсафада инсон муаммоси, унинг асосий жиҳатлари.

Режа:

1. Одамда табиийлик ва ижтимоийлик диалектикаси. «Одам», «инсон», «индивид» ва «шахс» тушунчалари.
2. Одам эволюцияси ҳақида ҳозирги замон фани хулосалари.
3. Индивид ва шахс тушунчаси.
4. Жамият ва шахс, шахс ва жамият муносабатлари.
5. Комил инсон шахсини шакллантириш объектив зарурият.
6. Жамиятимиз ҳозирги таракқиёт босқичида инсон омиши ролининг, инсон ижтимоий-сиёсий фаоллигининг ўсиб бориши.

1. Одам, унинг табиати ва моҳияти илм-фан ва фалсафанинг диққат-марказида турган муаммолардан бўлган. Бугунги кунга келиб эса илмий-техника инқилоби оқибатлари ва умумбашарий муаммолар ҳал этилишининг кескинлашуви туфайли ҳаёт маъноси айниқса долзарб бўлиб турибди. Фалсафа инсонни яхлит ўрганар экан, уни бир бутун (космик) система ичидаги алоҳида яхлитлик деб билади ва рационал (ақл ва фаросат) нуктаи назаридан тарихий мавжудот сифатида ўрганади.

Одамдаги табиийлик ва ижтимоийлик бирлиги муаммосини англаб олиш муҳимдир. Одам аввало биологик мавжудот сифатида барча биологик турлар каби табиий эҳтиёжларни қондириш учун курашади. Одамнинг туғилиши, ҳаётининг давомийлиги, вояга етиши, кўпгина қобилиятлари биологик асосга эга.

Табиийлик вақт жиҳатидан бирламчи бўлиб, ижтимоийлик шароит ва муҳит билан белгиланади.

Одамнинг шаклланишида ижтимоийликни қарор топиши биологик омилларни бошқариш, тартибга солиш, чегаралаш ҳисобига амалга ошади. Шаклланган биологик омилларга ижтимоийлик катта таъсир кўрсатади.

Ижтимоийлик ва табиийликнинг инсон камолотидаги ўрни бир хил бўлмаган. Жамият ривожланган ва ижтимоий омил кучайган сари унинг биологиявийликка таъсири ҳам оша бorgan.

Аmmo биологик омил инсонда ҳеч қачон ўз аҳамиятини йўқотиши мумкин эмас. У инсон моддий ва маънавий маданияти тараққиёти учун зарур шароитдир. Ҳар бир одам биологик жиҳатдан ҳам, ижтимоий жиҳатдан ҳам бетакрордир. Ҳар бир одам биологик ўзига хосликка, бетакрорликка эга экан, мана шу бетакрор негизга ижтимоий муҳитнинг таъсир қилиши ҳам бетакрор натижаларга олиб келади.

Ўзбек тилида «одам» ва «инсон» тушунчасига маънодош бўлган «шахс» тушунчалари ҳам мавжуддир. «Шахс» тушунчаси фақатгина ижтимоийликни аниқлаб, фалсафала мустақил категория сифатида қўлланилади. «Инсон» тушунчаси эса «одам» тушунчасига жуда яқин бўлиб, у жамият томонидан умум эътироф этилган қонун-қоидалар, одоб-ахлоқ нормаларига каттик риоя қилган ҳолда яшаш кўникмасига эга бўлади. «Одам» тушунчаси «шахс» ва «инсон» тушунчаларидан кенгрокдир. Бу тушунча фақат турга мансубликни ифодалаш билан ундаги ижтимоий жиҳатларни ҳам инкор қилмайди. Одамда биологик эҳтиёжларни қондириш олдинги ўринда турса, инсонда моддий эҳтиёжларини ўзи яшаётган жамият маънавий қадриятлари доирасида қондиришга интилиб яшаш устивор майли бўлади..

«Одам» ва «инсон» тушунчаларига муносабатда мана шу хусусиятларни албатта эътиборда олиш зарур. Акс

холда хулосалар бир томонлама ва ғайриилмий бўлиб қолади.

2. Одамнинг моҳиятини билиш унинг пайдо бўлиши ва тадрижий ривожланиши билан чамбарчас боғлиқдир.

Дин ва унинг таълимотлари фанни ҳаминча ҳам инкор қилмайди, балки нарсаларнинг асл сабаби ва моҳиятини худо ғояси билан изоҳлайди. Инсоннинг пайдо бўлиши тўғрисидаги фалсафий таълимот ҳозирги замон табиётшунослик фанлари далилларига асосланган. Одам сут эмизувчи ҳайвонларнинг махсус тури сифатида бундан тахминан 5-5,5 млн. йиллар муқаддам шаклланган, унинг мия хромосомаларида рўй берган ўзгаришлар туфайли у оғли меҳнат қилишга ўтиб, озиқ-овқат топишга, биргаликда ўз-ўзини химоя қилишга ўрганган.

Антропосоциогенезиснинг асосий омиллари - тил, нутқ, оғл. меҳнат, никоҳ муносабатларининг тартиби, ижтимоий-ахлоқий тартиблар бир-бири билан узвий боғлиқликда амалга ошган.

3. Индивид одамлар гуруҳи жамоаси орасидаги ўзининг бетакрор хусусиятларига эга бўлган айримликдир.

Ижтимоий гуруҳ, жамоа, жамият индивидларни ўз измида боришга мажбур этибгина қолмай, балки улар «индивид ичида» ва улар туфайли мавжуд бўлади. Бунинг маъноси шуки, фақат жамоа индивидларга индивидуал киёфалари қандай шаклланишга таъсир кўрсатиб қолмай, шу билан бирга унга уюшган индивидлар ҳам муайян бутунлик (ижтимоий гуруҳ, жамоа ва ҳоказо) қандай ҳолатда намён бўлишига таъсир этадилар. Индивид яшаётган тарихий давр, уни қуршаб олган ижтимоий муҳит унга ўз муҳрини босади, шунга мувофиқ у индивидуал феъл-атворга (хулққа) эга бўлади. Бу ҳол кўпинча унинг атрофидаги нарсалар ва ҳодисаларга фақат

индивидуалнинг ўзигагина хос муносабатини вужудга келтиради. Индивид ўзи янаб турган жамият имкониятлари ва шароитлари билан ҳисобланади. Шу билан бирга жамият олдида, аждодлар руҳи ва келажик авлодлар олдида қарздор эканини англашдан бошланг индивидда шахсий сифатлар шакллана боради.

Шахс муайян тарихий шароитдаги ижтимоий иқтисодий муносабатлар жараёнида ўзи мансуб бўлган ижтимоий гуруҳ манфаатларини ифодалайдиган, буларни ҳимоя қила оладиган, мустақил фикрлаш ва муайян вазиятда маъсулиятни ўз бўйнига олиб, мустақил қарорга кела оладиган индивиддир. Мустақил фикрлаш, мустақил қарорларга келиш муайян дунёқараш, унинг таъсирида қарор тонган қадриятларни қадрлашни тақоза этади. Шунинг учун шахс қадриятлар орқали муайян дунёқарашни ташувчи, ҳимоя қилувчи, қарор тантирувчи ижтимоий кучдир, бинобарин, у ўз дунёқарашни асосида шаклланадиган имон-эътиқод эгаси ҳамдир.

Эркинликка эга бўлиш шахс учун тарихий, ижтимоий ва ахлоқий қадрият бўлиб, унинг индивидуаллиги намоён бўлиши ва жамият тараққиёти даражасининг мезонидир.

Илимий фалсафа шахс ва унинг эркинлиги масаласига диалектик нуқтаи назардан қарайди: одам муайян тарихий давр ва жараёнда ҳар қачон танлов эркига эга, шунга мувофиқ унинг шахсий сифатлари намоён бўлади.

4. Жамият ўз аъзолари индивидуал қобилиятлари ва салоҳиятларини рўёбга чиқара олишлари учун нечоғлик шарт-шароит яратиб даражасига қараб, ўзи ҳам шу даражада тараққий этади. Илғор дунёқарашга эга шахслар қанчалик кўп бўлса, жамият ҳам шунчалар фаровон, ундаги муносабатлар шунчалик инсоний тус олиб боради. Жамият ўз тараққиёти давомида вужудга келган

муаммоларни хал этиш жараёнида шахснинг муайян тарихий типларини яратади.

5. Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтиш шароитида имонли комил инсон шахсини шакллантириш долзарб вазифалардан бири бўлиб қолди. Мамлакатимизда таълим-тарбия соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар ўз олдига ана шундай шахсни шакллантиришни мақсад қилиб қўйди.

6. Мустақиллик йилларида амалга оширилаётган барча ислохотлар инсон манфаатлари, унинг эзгу мақсадлари рўёбга чиқишини таъминлашга, унинг баркамол сифатлар касб эгишига қаратилгандир. Шахс ислохот натижаларидан баҳраманд бўлувчигина эмас, балки уларни собитқадамлик билан амалга оширувчи куч сифатида ҳам янгиланиш жараёнида ўзгаради, юксалади, қадр-қиммат тошади ва эъзозланади.

Таянч тушунчалар:

Одам, инсон, шахс, жамият, маданият, антропо-социогенез, ахлоқ, маънавият.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Инсон нима учун фалсафанинг бош мавзуи деб қаралади?
2. Шахс деганда нимани тушунаси?
3. Инсон танаси ва руҳининг ўзаро боғлиқлиги ва улар ўртасидаги фарқлар нимада намоён бўлади?
4. Инсон маънавиятининг жамият таракқиётидаги ўрни?

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси -Т., “Ўзбекистон”. нашр. 2003. II-бўлим 6-10-бетлар.

2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. - Т., “Ўзбекистон”, нашр. 1999. -17-бет.

3. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т., “Ўзбекистон”, нашр. 1998. -56-68-бетлар.

4. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т., “Ўзбекистон”, нашр. 1997. -137-150-бетлар.

5. Фалсафа асослари (К.Назаров ва бошқалар) -Т., “Ўзбекистон”, нашр. 2005. -272-281-бетлар.

6. Чорисв А. Инсон фалсафаси. -Т., “Ўзбекистон”, нашр. 2002.

7. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. -Т., “Ўзбекистон”, нашр. 1998. 234-258-бетлар.

8. Эркаев А. Маънавият – миллат нишони. -Т., “Ўзбекистон”, нашр. 1998.

10-мавзу. Маданият, қадриятлар, уларнинг инсон маънавий камолотидаги ўрнининг фалсафий талқини.

Режа:

1. Маданиятнинг фалсафий тушунчаси, унинг турлари ва жамият тараққиётидаги ўрни.

2. Маданият ва цивилизация, уларнинг ўзаро алоқадорлиги.

3. «Қадрият» тушунчаси, уларнинг моҳияти, турлари, жамият тараққиётидаги ўрни.

4. Миллий маданият ва қадриятлар, уларнинг қомил инсонни тарбиялашдаги аҳамияти.

1. Маданият мураккаб ва серқирра ижтимоий ҳодисадир.

Маданият инсоннинг фаолияти жараёнида ҳамда унинг оқибатида яратилган жаъми молдий ва маънавий

кадриятларни ўз ичига камраб олади, маданият одамни инсон (жамиятлашган индивид)га айлантирувчи, уни шахс сифатида шакллантирувчи ва камолотга эриштирувчи, ижтимоий ходисадир.

Маданият қадимий даврларда пайдо бўлган ва у инсонлар ҳаётида доимо катта роль ўйнаб келмоқда. Маданият тарихи – инсоният тарихининг ажралмас бир қисми бўлиб, одамлар жамият бўлиб янашга ўтгач, унинг аҳамияти бекиёс ошиб кетди.

Олимлар маданиятнинг келиб чиқишини турлича тушунириб келадилар. Агар маданият нарсаларга ишлов, сайқал бериш маъносида талқин этилса, у ҳолда маданият элементлари нитекантроплардан башланган, дейиш мумкин. Чунки, дағал бўлса-да, дастлабки меҳнат курулларини ярагиш ўшалардан бошлангани фанга маълум.

«Маданият» тушунчасига таъриф беришда ҳам турлича талқишлар мавжуд. Баъзи тадқиқотчилар уни арабча «мадина» ва «ият» сўзларининг қўшилишидан келиб чиққан ва у «шаҳарга оид» маъносини англатади, деб ҳисоблайдилар. Маданият бошқа халқлар тилларида, шу жумладан ўзбек тилида билимдонлик, тарбия кўрганлик маъноларида ишлатилади. Айрим овруполик олимлар маданият тушунчаси латинча «культура» сўзидан келиб чиққан, деб ҳисоблайдилар. Культура парваришlash маъносини билдиради. Уни кўпинча табиатга муносабатда, дехкончилик билан шугулланган ҳолатларга нисбатан ишлатганлар. Кейинчалик унга кенгрок маъно бериб, маърифатлилик, билимлилик, тарбия кўрганлилик маъноларида ишлата бошлаганлар.

Маданият иккита турга – моддий ва маънавий маданиятга бўлинади. Маданиятнинг бу турлари ўзининг мазмун ва моҳиятига кўра бир-биридан фарқ қилади.

Моддий маданият деганда меҳнат қуроллари, моддий бойликлар, моддий турмуш шароити учун хизмат қилишга яратилган нарсалар тушунилади. Моддий маданият моддий бойликларнинг бутун бир мажмуидир.

Маънавий маданият ижтимоий онгнинг барча шакллари, дунёқарашининг бутун соҳасини, жамиятдаги ғоялар ва таълимотларни, бадиий асарлар, эстетик қарашлар, маънавий-ахлоқий кадриятларни ўз ичига олади.

Маънавий ишлаб чиқариш натижасида яратилган ва жамият ҳамда инсонлар учун муҳим бўлган рухий омиллар маънавий бойликлар деб аталади. Маънавий бойликлар авлоддан-авлодга мерос бўлиб қолади ва у доимо жамият тараққиётида муҳим роль ўйнайди.

Маънавий маданият ўз шакли жиҳатидан икки кўринишга эга: миллий ва байналмилал бўлади. Унинг миллий шакли муайян миллат, элатнинг тарихан таркиб топган маданиятидир: у буларга хос турмуш тарзи, рухий ҳолат, муносабатларни, хусусиятларни инъикос эттиради.

Ўзбек миллий маданиятида умумбашарий жиҳатлар кўп. Унинг мазмуни инсон ҳаёти, унинг муносабатларининг барча йўналишларида ижодийлик, фаоллик, яратувчи меҳнат қилишни ифодалайди.

Маданият ижтимоий амалиёт жараёнида бутун инсоният яратган ҳамда муайян жамият тараққиётида тарихан эришилган босқични англатадиган моддий ва маънавий кадриятлар йиғиндиси сифатида ҳам намоён бўлади.

Маданият тараққиёти муайян объектив қонунларга бўйсунди. Улар қуйидагилардан иборат.

а) маданиятнинг вужудга келиши бир типдан иккинчисига ўтиши. ишлаб чиқариш муносабатлари

таслифи (характери), ижтимоий-иқтисодий шароитларга ҳам боғлиқ;

б) маданият таракқиётида ворислик муҳим ўрин эгаллайди. Жамиятда илгари ҳосил эгилган, тўпланган моддий, маънавий бойликларни ўзлаштириш, ижодий ривожлантириш орқали маданият такомиллашиб боради, фалсафа фанининг инкор категориясига амал қилинса, таракқиётнинг олдинги босқичидаги тажрибаларни танқидий ўзлаштириш оқибатида юксалади;

в) маданият таракқий парвар ёки унга зид, эскирган ёки яши тоя, мафкура, оқим, майллар курашида ҳам намойиш бўлади. Унда муқаррар чиқадиган зиддиятлар ё муроса йўли билан ёки тарафқашлик асосида ҳал этилиши мумкин.

Маданият жамиятда билиш, алоқа (коммуникатив), тартибга солиш (регулятив), норматив, баҳолаш вазифаларини бажаради.

2. Маданият ва цивилизация (тамаддун) ўзаро боғлиқ бўлиб, улар ўртасида умумийлик, яъни бирлик, муштараклик бор. Улар орасида яна тафовутлар (фарқ)лар ҳам мавжуд. Умумийлик шундаки, иккиси ҳам тарихий таракқиёт жараёнида халқ оммаси яратган, тарихан таркиб топган, моддий ва маънавий бойликлар, қадриятлар йиғиндиси негизида ривожланади.

Маданият билан цивилизация орасидаги тафовут шундаки, цивилизация инсон билан инсоният жамиятининг маданий ўзгартирувчилик, моддий ва маънавий маданиятни яратувчилик фаолиятининг бир босқичи, даражасидир.

Цивилизация ижтимоий-маданий бирикма сифатида маданиятнинг ижтимоий борлигини ҳам англатади. Кенг маънода цивилизация халқ ва халқлар ижодий фаолияти,

муайян сохалардаги муваффақияти, ўзига хос турмуш тарзининг намоён бўлишидир.

Цивилизация (тамаддун)ни туркумлашда хилми-хилликлар кўп. Чунончи, ижтимоий, синфий, этник, диний, даврий тамойиллар асосида туркумлаш мавжуд. Цивилизация ҳар қандай тарихий даврга караганда кенгрок тушунча бўлиб, унда умуминсоний, умумбашарий жиҳатлар етакчидир.

3. Қадрият фалсафа томонидан ўрганилаётган мураккаб ижтимоий ҳодисадир. Қадрият дейилганда, инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган, миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган ва шу туфайли улар томонидан баҳоланиб қадрланадиган табиат ва жамият неъматлари, ҳодисалар мажмуи назарда тутилади.

Қадриятлар ўз-ўзидан шаклланмайди, бойимайди. Уларнинг шаклланиши, ривожланиши учун муайян ижтимоий, иқтисодий, маънавий заминлар зарур.

Қадриятлар ўз моҳиятига кўра бир неча турга бўлинади. Одам ва унинг ҳаёти энг олий қадрият ҳисобланади. Одам йўқ жойда бирор нарсанинг кадр-киммати тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам одам кадр-кимматини эъзозлаш, унинг турмушини яхшилаш, билим ва маданий савиясини ривожлантириши, соғлигини сақлаш, ҳаётини ҳимоя қилиш давлатимиз сиёсатининг асосий йўналишини таъкил этади.

Қадриятларнинг турларига яна табиий қадриятлар, моддий қадриятлар, маданий-маънавий қадриятлар, ижтимоий-сиёсий қадриятларни киритиш мумкин.

Қадриятлар амал қилиш донрасига кўра, миллий, минтақавий ва умуминсоний турларга бўлинади.

4. Миллий маданият ва кадриятлар доимо янги инсонни шакллантиришда, уни комилликка эриштиришда катта аҳамият касб этади. Мустақилликнинг биринчи кунларидан бошлабок миллий маданиятдан, кадриятлардан фойдаланган ҳолда комил инсонни шакллантиришга, унга юксак тарбия беришга ҳаракат қилинмоқда.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон фуқароларининг катта қисмини ёшлар ташкил этади, уларни шундай тарбиялаш керакки, токи улар Ватанни севиш, миллатни улуғлаш, миллий маданиятни кучайтириш, кадриятларни эъзозлаш ўзларининг бурчлари эканлигини хис қилишсин.

Таянч тушунчалари.

Маданият, кадрият, цивилизация.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Маданият нима?
2. Маданиятнинг қандай турларини биласиз?
3. Маданият жамиятда қандай вазифаларни бажаради?
4. Цивилизация нима?
5. Маданият ва цивилизациянинг ўзаро боғлиқлигини изоҳланг.
6. “Кадрият” тушунчасининг мазмун-моҳиятини қандай тушунасиз?
7. Кадриятларнинг қайси шаклларини биласиз?
8. Кадриятларнинг жамият ва инсон ҳаётидаги аҳамияти.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т., “Ўзбекистон”, 1997 й.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрда интиломда. –Т., “Ўзбекистон”, 1999 й.
3. Туленов Ж; Гофуров З. Мустақиллик ва миллий тикланиш. –Т., “Ўзбекистон” 1996 й.
4. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. –Т., “Ўзбекистон”, 1998 й.
5. “Фалсафа асослари”. (Назаров Қ ва бошқалар) –Т., “Ўзбекистон” 2005 й. 300-308 ва 318-328 бетлар.

11-мавзу. Жамиятни фалсафий англаш асослари.

Режа:

1. Жамият тушунчаси. Жамиятнинг келиб чиқиши, моҳияти ва тараққиёти тўғрисидаги фалсафий қарашлар.
2. Жамиятни фалсафий англашнинг асосий тамойиллари.
3. Жамият тараққиёти тарихий жараён сифатида.
4. Фуқоролик жамияти шаклланиши учун кураш ўзбекистонда рўй бераётган туб демократик ўзгаришларнинг бош мақсади.
 1. Фалсафа инсоннинг оламга муносабатини тадқиқ этади. Олам мураккаб, у турли-туман кўринишларга эга. Жамият оламнинг бир кўриниши, муҳим томони, намён бўлиш шакли ҳисобланади. Файласуфлар қадимдан жамият нима? У қандай тузилган? Жамиятнинг ривожланиши қандай кечади? Инсон унда қандай ўрин тутади? каби саволларга жавоб излаганлар. Бу ҳол жамият ҳақида хилма-хил фалсафий қарашларнинг шаклланишига сабаб бўлган. Диний дунёқараш жамиятнинг келиб

чиқиши, ўзгаришнинг сабабларини илоҳийддан излаган. Айрим фалсафий қарашларда жамиятнинг моҳияти, тараққиёти сабаблари ондан, ғоялардан, маънавийддан изланган, Марказий Осиё мутафаккирларининг фикрларича, олам, шу жумладан жамиятнинг келиб чиқиши биринчи сабабга - «вужуди вожиб», яъни «Зарурий вужуд» (Оллоҳ)га боғлиқ. Марказий Осиёнинг йирик энциклопедист олимларидан Абу Наср Форобий жамиятнинг келиб чиқиши тўғрисидаги қарашларида инсон жамоасининг келиб чиқиши асосида табиий эҳтиёжлар ётади; табиий эҳтиёж кишиларни бир-бири билан бирлаштирига, жамоага уюштирига, ўзаро ёрдамга олиб келади; ана шу ўзаро ёрдам туфайли эҳтиёж қондирилади; кишилар ўртасидаги ўзаро ёрдам инсон жамоасини келтириб чиқаради, деб ҳисоблайди. Форобийнинг таъкидлашича, инсоният жамияти турлича халқлардан ташкил топган бўлиб, улар бир-бирларидан тиллари, урф-одатлари, маданиятлари, хусусиятлари билан фарқланадилар. Форобий жамиятнинг асосида кишилар орасидаги муносабат ётиши ҳақида тўхталиб: - «одамларга нисбатан уларни бирлаштириб турувчи ибтидо - инсонийликдир, шу туфайли одамлар, одамзод туркумига оид бўлгани учун ҳам ўзаро тинчликда яшашмоқлари лозим», деб ҳисоблайди. Жамиятнинг инсон учун муҳимлиги масаласи Абу Али ибн Синонинг «Ишораг ва танбихат» асарида ўз ифодасини топган: «Инсон ўз шахсий талаблари жихатидан бошқалардан ажралган ҳолда яшай олмайдди, чунки у инсониятнинг бошқа вакиллари билан муносабатда бўлибгина, ўз эҳтиёжларини қондириши мумкин»¹.

¹ Ўзбекистонда ижтимоий фалсафий фикрлар тарихидан. Т., «Ўзбекистон» 1995. 49-бет.

Абу Райхон Беруний жамиятни «идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировнинг тинчлиги йўлида у тинчлигини йўқотишдан иборат», деб билдири¹. Бобоколонимиз, буюк мутафаккир Алишер Навоий «Идсал жамият»нинг чаёлий қиёфасини ярагади. У идсал жамият деганда, адолат ҳукмрон бўлган, илм-маърифатли кишилар жамоасини назарда тутди².

2. Жамиятнинг моҳиятини ёритмоқ учун қуйидагиларни назарда тутмоқ лозим:

– жамият одамзот эволюциясининг кейинги 40-50 минг йилларда вужудга келган;

– жамият ўзини-ўзи ташкилловчи ва бошқарувчи тизим (система) сифатида ўз ички қонунлари асосида қуйидан юқорига, соддан мураккабга тамон зиддиятли тараккий этиб боради;

– жамият тараккийёти ёки таназулида инсон омили роль ўйнайди. Агар одамлар, уларнинг уюшмалари, шахслар, айниқса, тарихий шахслар ижтимоий қонунларга амал қилиб, фаолият йўналиши белгиласалар, жамият тараккий этиб боради. Аксинча бўлиши ҳам мумкинлигига тарих шохид.

– жамият қонунлари табиат қонунларидан фарқи равишда улар умумий майл (тенденция) сифатида намоён бўлади, ана шуни англаб олган шахслар жамоа ва жамиятга аниқ социал қиёфа ато этиб, умумий ҳаракатни вужудга келтирадилар.

– жамиятни инсонсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Жамият бу, аввало, инсонлар уюшуви, бирикувидан иборат бўлган жамоадир. Лекин одамларнинг ҳар қандай

¹ Ўзбекистонда ижтимоий – фалсафий фикрлар тарихидан. Т., «Ўзбекистон» 1995, 49-бет.

² Уша жойда, 69-бет.

уюшуви жамиятни ташкил этмайди. Жамият мақсадлари, орзу-интилишлари, янаш тарзлари муштарак бўлган кишилар уюшуви ҳисобланади;

– жамият бир бутунликни ташкил этувчи яхлит ижтимоий вужуд. Жамиятни унинг аъзолари бўлмиш одамларнинг меҳнат фаолиятларисиз тасаввур этиш мумкин эмас. Кишилар фаолиятлари давомида ўзларини ўраб турган олам, яъни табиат билан ҳамда ўзаро бир-бирлари билан алоқада муносабатларга киришадилар. Шундан келиб чиққан ҳолда, жамият тушунчасини мақсадлари, интилишлари муштарак бўлган кишилар фаолияти, унинг кўринишлари, шунингдек, кишилар орасидаги ижтимоий муносабатлар маҳсули ва кўриниши сифатида тушунилмоғи лозим;

– жамият шундай бир ижтимоий уюшмаки, у доим ўзгариб, тараккий этиб боради; бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтади. Табиат тараккиёти сингари жамият таракқиёти ҳам қонуний тарзда кечади;

– жамият мураккаб, ташкиллашган ижтимоий вужуд бўлиб, унинг ҳаётининг икки бир-бири билан чамбарчас боғлиқ муҳим томони бор: а) жамиятнинг моддий ҳаёти; б) жамиятнинг маънавий ҳаёти;

-- жамиятнинг моддий ҳаёти деганда, биринчи навбатда, кишиларнинг ишлаб чиқариш фаолиятлари, табиатга таъсир этишига, моддий неъматлар ва ҳаётнинг моддий шарт-шароитларини яратишга қаратилган хатти-ҳаракатлари назарда тутилади. Ҳар бир жамият ўзига хос ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларига эга;

– Жамиятнинг маънавий ҳаёти деганда, ундаги турли ижтимоий қарашлар, мафкура ва мафкуравий муносабатлар, таълим-тарбия, маданий мерос, маънавий

бойликларнинг жаъми кўринишлари (адабиёт, санъат, фан ва х.к.лар) назарда тутилади;

– ҳар қандай жамият муайян тузилишга эга. Жамиятнинг тузилиши деганда, унинг қандай ижтимоий гуруҳлардан, синфлардан ташкил топганлиги, ижтимоий-сиёсий уюшмалар, ташкилотлар назарда тутилади. Оила ва этник бирликлар (уруғ, қабила, элат, миллат) жамият таркибининг муҳим қисми ҳисобланади.

3. Жамият тараққиёти тарихий жараён бўлиб, бу кишилар амалий фаолиятлари орқали ва шу туфайли амалга ошади. Шу маънода жамият тараққиётининг манбаъини инсоннинг меҳнати, жамият аъзоларининг фаолияти ташкил этади, дейиш ўринлидир. Жамият тараққиёти объектив ва субъектив омиллар таъсирида кечади. Жамиятнинг, ундаги тарихий жараённинг субъекти деганда халқ оммаси, шахслар ва тарихий шахслар назарда тутилади.

Тарихан жамият тараққиётининг икки йўли маълум: инкилобий ва тадрижий.

4. Ўзбекистон ўз мустақил тараққиётининг тадрижий йўлини, босқичма-босқич ўзгаришлар йўлини танлаб олган. Буни жамият тараққиётининг республикамизга хос модели, деб аташ мумкин.

Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат, фуқоралик жамияти шаклланиши унда рўй берган ва амалга оширилаётган барча жараёнларнинг бош мақсади ҳисобланади. Демократия жамиятимизда амалга оширилаётган ислоҳатларнинг муҳим шартидир. Демократия халқнинг эркинлиги, ўз тараққиёт йўлини мустақил танлаб олганлигида, мустақиллик йўлидаги юритилаётган ички ва ташқи сиёсатда, жамият аъзоларининг ҳуқуқларининг кафолатланишида намоён бўлмоқда.

Демократия тамойилларига асосланган фуқаролик жамияти деганда, жамият аъзоларининг манфаатлари муштараклиги таъминланган, фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳар томонлама кафолатланган, инсоннинг камол топиши учун шарт-шароитлар яратилган жамият назарда тутилади.

Таянч тушунчалар:

Жамият, ижтимоий муносабатлар, моддий ҳаёт, маънавий ҳаёт, жамиятнинг таркибий тузилиши, демократик жамият, фуқаролик жамияти.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Жамият деганда нимани тушунасиз?
2. Жамиятнинг келиб чиқиши тўғрисида қандай назарияларни биласиз?
3. Жамиятнинг тадрижий ривожланиши деганда нимани тушунасиз?
4. Фуқаролик жамияти деганда қандай жамият назарда тутилади?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўлсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., “Ўзбекистон” нашриёти, 1997 й. -170-188-бетлар.
2. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. – Т., “Ўзбекистон” нашр. 2002 й.
3. “Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий ҳимоя тизимини шакллантириш – устивор вазифамиздир”. Президент И.А. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 14 йиллигига бағишланган тапташани

марссимдаги маърузаси. // “Халқ сўзи” газетаси, 11-декабрь 2006 йил.

4. Туленов Ж. Жамият фалсафаси. Олтинчи бўлим – Т., ТДПУ, 2001 йил. 3-28 – бетлар. .

5. Фалсафа. Ўқув қўлланма. – Т. “Шарқ” нашр., 1999 й. -247-255-бетлар.

6. Фалсафа асослари – Т. “Ўзбекистон” нашр., 2004 й. -281-290-бетлар.

7. Иброҳим Каримов Фалсафа фанидан вақт (лекция) матнлари. –Т., 2003 йил. -98-101-бетлар.

8. Фалсафа курси. Маърузалар матнининг қисқача баёни. – Т., ТДПУ, 1999 й. -61-66-бетлар.

12-мавзу. Ўзбекистон мустақиллигининг назарий – фалсафий масалалари.

Режа:

1. Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёти ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

2. Мустақилликни мустаҳкамлаш ва тараққиётнинг раван йўлини аниқлашда фалсафа фанининг ўрни.

3. Фалсафага фан сифатида ёндашув – ижтимоий зарурат эканлиги.

4. Маънавиятимизнинг асоси масаласи.

1. Ўзбекистон мустақиллигини сиёсий, иқтисодий, маънавий-маърифий, бординги, ҳаётнинг жамики соҳаларида мустаҳкамлаш манфаатлари фалсафа фанига янгича методологик ёндашувларни қарор топтириш, назарияга доир муаммоларни ҳал қилишни тақоза этаётганини англаб олиш мақсадга мувофиқ.

Бир асрдан зиёд мустамлакачилик тартибларида яшашга мажбур бўлган Ўзбекистон халқлари сиёсий

мустақилликка эришгач, тараққиётнинг янги босқичига ўтдилар. Бу босқичнинг мураккаблиги ва ўзига хослиги шундаки, тоталитар давлат тузими ва унинг махсули бўлган маъмурий – буйруқбозликка асосланган бошқарув тизимидан ҳар бир инсон ҳақ - ҳуқуқига қафолат бўладиган ҳуқуқий демократик давлат тартиботлари, жумладан, кучли давлатдан ўзини - ўзи бошқарадиган кучли жамиятга ўтиш тарихий зарурият бўлиб турибди. Сўнгра, мулкнинг давлат монополиясидан хусусий мулкчилик устивор бўлган ва бозор иқтисодига асосланган янги муносабатларни шакллантириш ҳам назарияда ва ҳам амалиётда илгаригидан тубдан фарқ қиладиган янгича қарашлар, янгича нуқтаи назарларга кучли эҳтиёжни юзага келтирмоқда. Буларнинг барчаси инсон омили билан боғланиб кетишини назарда тутсақ, кишиларимиз тафаккур тарзини, дунёқарашини ўзгартириш ҳаёт тақозаси бўлиб турганига гувоҳ бўламиз.

Янги вазият, мустақил миллий давлатнинг фаол сиёсати туфайли ўзгараётган социал муҳит индивидлар ва ижтимоий онгга таъсир этиб, ҳар бир одамнинг борлиқ ва ижтимоий ҳаёт ҳақида жиддий ўйлашга мажбур этмоқда; шу жараёнда хилма-хил фикрлар, гоялар, қарашлар юзага келиб, одамлар ва уларнинг турли уюшмаларини у ёки бу масалада ижодий фикрлашга, ўзи, ўзлиги, бутуни ва келажаги ҳақида жиддий қайғуришга, демакки, турмушнинг янгича тарзларига ўтиб олиш учун ўйлашга даъват этмоқда. Шу аснода жамиятда янги бунёдкор синф – мулкдорлар синфи шаклланиб, улар сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий-ахлоқий муносабатларга кучли таъсир ўтказа бошламоқда.

Ўтиш даври кийинчиликлари ва уларни мардонавор енгиш заруриятини ҳар бир одам англаб етиши, бу жараёнда фаоллик кўрсатиши учун назарий-фалсафий

масалаларга биринчи даражали аҳамият бериш шурў бўлиб турибди.

2. Маънавий-маърифий ҳаётни тубдан ислоҳ қилмай ва янгича фикрлайдиган комил инсонлар шахсини шакллантирмай туриб, миллий давлатчиликни йўли кўйишда, иқтисодий муносабатларни шакллантиришда жиддий муваффақиятларга эришиб бўлмасди. Аввало фалсафа фанига янгича методологик ёндашиб, синфийлик тамойиллари негизида ҳар бир мамлакат ва бутун дунё миқёсида душман образи яратишдан иборат қарашлардан батамом холи бўлиш, оврўпопарастлик майлларини барҳам бериш, айна пайтда шарқпарастлик майлларинини қарор толиб қолишига йўл қўймаслик зарурияти пайдо бўлмоқда. Ўтмишни ялпи қоралаш ёки ялпи идсаллаштириш ҳам ижтимоий тараққиёт ва инсон камолатига салбий таъсир кўрсатишини ёш авлод аниқ-равшан тасаввур этиши лозим.

Миллий мустақилликни мустаҳкамлаш йўлида тўсик бўладиган ҳар қандай гоёларга қарши муваффақиятли кураш учун миллий мафқурани такомиллаштириш, унинг фалсафий илдизларини мустаҳкамлаш, таъсирчанлигини тобора ошириб бориш, ёш авлодни ўз ватанини кадрлаш, миллий онгни ривожлантиришига имкон туғдириб, уларнинг ёт гоёлар таъсирига тушиб қолишидан сақлаш муҳим бўлиб турибди. Демак, Миллий мафқура назарий асослари ва амалий йўналишларини янада ривожлантиришда файласуфларимиз олдида катта вазифалар турибди.

Фикрлар хилма-хиллиги (плюрализм) шароитида бир нарсга қарашлар, тушунчаларни турлича талқин қилишлар табиий бир ҳолдир. Аммо ана шу фикрлар, гоёларни саралаб олиб, миллий ва умуминсоний манфаатлар ва эҳтиёжлар ифодаси бўлган назарий

кирашларга асосланиб фаолият йўналиши белгилаш учун фалсафий фикрлаш малакасига эга шахслар албатта керак.

3. Миллий давлатчилик дунёвий асосларда, демократик тамойиллар негизида шаклланаётганини, жаҳон миқёсида глобаллашув жараёни кетаётганини кадрларда ўз ихтисосининг мухтасар эгаси бўлишини тақоза этилдан ташқари яна улар оламий фикрлаш қобилиятларига эга бўлишлари зарурат бўлиб турибди. Зеро, фалсафий тафаккур ва дунёқарашдан беҳабар бўлган мутахассисни ўз даврининг пенкадам кишиси, баркамол шахси дейиш қийин. Шунинг учун ҳам илгор фалсафий фикрлар, қарашлар, назариялар, таълимотларга кенг йўл очиш жараёнини жадаллаштириш учун аввало фалсафа фан эканини тан олиш, сўнгра уни фан сифатида ўрганиш зарурат эканини англаб етиш даври келди, деб ўйлаймиз. Бугунги кунда фалсафани фан эмас дейишдан тортиб, у фанлар таркибига тарқалиб кетгани учун махсус фан сифатида ўрганишга ҳожат йўқ, дейишгача фикрлар бор. Фалсафамиз фақат Шарқ фалсафаси бўлиши, Ғарб андозаларидан воз кечиш, ҳатто фалсафага миллий либос кийгизиш лозим, дегувчилар ҳам йўқ эмас.

Бугунги фалсафа фани бой категорияли базага ва чуқур назарий қоидаларга эгадир. Унинг тушунчалари, категориялари, қонунлари, тамойиллари, билиш услубларини чуқур ўрганган кадрларгина ижтимоий ҳаётда қоқилмайдилар, ғайриинсоний ғоялар асири бўлиб қолмайдилар. Бинобарин, фалсафани фан сифатида ўқитиш кадрларга ижтимоий тараққиёт мурватларини ишга солиш қобилиятларини шакллантиради.

4. Ўзбекистон Конституциясида мамлакатимизда «инсонларвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш», гражданлик жамиятини шакллантириш, у эркинлик, озодлик, тенглик, ижтимоий адолат жамияти бўлимоғи

назарда тутилган. Демак, бу давлат ва жамият маънавиятининг асоси миллий ва умуминсоний кадриятлар ифодаси сифатида фалсафа бўлади, дейиш мумкин. Бу фалсафа синфийлик, миллийлик тамойилларидан холи бўлиб, ҳар қандай шакл-шамойилди душман образи яратишдек амалиёт йўлини тўсади ва чинакам инсоний маънавият қарор топиши учун тоғвий асос бўлади. У Шарқ ва Ғарб фалсафаси дурдоналарининг қонуний вориси сифатида такомиллашиб боради. Айни чоғда бу фалсафа дин ва илоҳиёт маънавиятимизни бойитиши, жамиятда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириши учун хизмат қилишини назарда тутди. Натижада фалсафани илоҳиётга, фанни динга қарама-қарши қўйишдек гайриинсоний амалиётга ўрин қолмайди.

Истиқболда ҳамма соҳада ақл-идроқ тантанаси даври келишига одамларда комил ишончни тарбиялашдек тарихий вазифани бажаришда бу фалсафа қарвонбошилиқ қилади. Илмий-техника инқилоби шарофати туфайли юзага келаётган кашфиётлар инсониятнинг норлоқ истиқболига хизмат қилиши томонга буриб юборилишига илмий фалсафа хизмат қилиб, у ҳар бир мамлакатда ва бутун дунёда ўзининг муносиб ўрнига эга бўлиб қолади. Натижада инсон омили бузғунчилик, вайронагарчиликка эмас, балки батамом яратувчилик ва бунёдкорлик ишлари томон йўналиш олади.

Албатта Ўзбекистонда маънавият миллий негизда ривожланади ва бу ҳол умуминсоний кадриятларининг қарор топиши учун кафолат бўлади. Ҳар бир миллатнинг тарихан таркиб топган ўз табиати (менталитети) ва шунга мувофиқ дунёқараши, тафаккур ва турмуш тарзи бўладиги, бу унинг фалсафий қарашларида ўз мужассамини топади. Шунинг учун миллий фалсафа миллий кадриятлар гултожиси бўлиб, у умуминсоний

кадриятлар мажмуаси бўлган фалсафа фанига ва фалсафий қарашларга терс бўлмаслиги устида гап кетади. Турли-туман фалсафий оқимлар бор ва янги-янги оқимлар пайдо бўлаверади. Лекин бу оқимларнинг биронтаси, жумладан миллий фалсафа фалсафа фанининг ўрнини эгаллаб олишидан эҳтиёт бўлиш керак. Акс холда ижтимоий ходисаларга синфийлик тамойиллари ўрнини миллийлик тамойиллари эгаллаб, фалсафий ақидапарастликка янги йўл очилиши мумкин. Миллий фалсафалар умуминсоний фалсафий фикрлар хазинасининг таркибий қисми бўлиб қолгандагина кадр топади ва тараққиётга хизмат қилади. Фалсафани фан сифатида ўтин турли фалсафий оқимларни ёнма-ён яшаши учун қулай муҳит ҳозирлайди.

Таянч тушунчалар:

Мустақиллик, миллий мафкура, фуқаролик жамияти, маънавият, тафаккур тарзи.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ўзбекистон тараққиётининг долзарб муаммолари, ўзига хос хусусиятлари қандай?
2. Мустақиллик фалсафасининг моҳиятини тушунтириб беринг.
3. Мустақиллик фалсафасининг аҳамияти нималарда кўринади?
4. Фалсафани фан сифатида ўрганишнинг моҳияти нимада?

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., «Ўзбекистон» нашриёти. 2003 йил.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон» нашриёти. 1999 йил.

3. “Хушёрликка даъват” – Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги мухбирининг савол арига жавоблари. // «Ўзбекистон овози» газетаси, 1999 йил; 26 июнь.
4. Каримов И. «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» // «Мулоқот» журнали, 1998 йил, 5-сон, 1-16-б.
5. «Донишманд халқимизнинг мустаҳкам продасига ишонаман» – Президент Ислом Каримовнинг «Fidokor» газетаси мухбири саволларига жавоблари // «Fidokor» газетаси, 2000 йил, 8 июнь.
6. Фалсафа (ўқув кўлланма). Т., «Шарқ» нашриёти, 1999 йил.
7. Туленов Ж. Жамият фалсафаси. 6-бўлим. Т.. 2001 йил, 31-103-б.
8. Каримов Иброҳим. Фалсафа – яхлит фан. Т., «Фан» нашриёти, 1998 йил.

13-мавзу. Жамиятни илмий билиш ва илмий бошқариш муаммолари.

Режа:

1. Ижтимоий воқеликни билишнинг ўзига хос хусусиятлари.

2. Ижтимоий эҳтиёжлар ва манфаатларнинг билиш жараёнига таъсири.

3. Ижтимоий зиддиятлар ва уларни бартараф этиш шакллари.

4. Жамиятни демократик тамойиллар асосида бошқаришнинг асослари.

1. Жамиятнинг ривожланиш қонунларини билиш ижтимоий ҳаётимизнинг иктисодий, сиёсий ва маънавий соҳаларида намоён бўлаётган зиддиятларни чуқур ва

атрофлича англаб, уларни ўз вақтида баргараф этишга ёрдам беради. Мамлакатимизни илмий асосда бошқариш жамиятимизда осойишталик, тинчликни барқарорлаштириш, инсоннинг бахт-саодати, истиқболи учун зарур бўлган барча нарсаларни яратиб беришнинг асосий омилларидандир. Ижтимоий билишнинг объекти жамият, унинг предмети эса инсон ҳамда унинг фаолияти ва маданияти ҳисобланади.

Табиатдан фарқ қилувчи жамият фақат билиш объекти бўлмасдан, балки унинг субъекти ҳамдир.

Моддий бойликлар ишлаб чиқариш усулининг ривожланиши ва алмашуви табиий-тарихий характерга эга, у ўз ички қонуниятларига амал қилади, уни ўрганиш эса ижтимоий билишнинг асосий масаласини ташкил қилади. Ижтимоий жараёнларни билишнинг ўзига хос хусусиятлари жамият қонунларининг табиат қонунларидан фарқидан келиб чиқади.

2. Ижтимоий билиш субъекти – бу, ўзининг аниқ мақсад, манфаат ва эҳтиёжларини кўзловчи, маълум синфга, ижтимоий гуруҳларга мансуб бўлган аниқ шахсдир. Билиш субъектининг ижтимоий ҳаётга қандай муносабатда бўлиши унинг табиатига муҳим таъсир кўрсатади. Ҳар бир жамиятда ижтимоий ҳодисаларни билиш, уларни тушунтириш одатда шу жамиятнинг дунёқараши, диний ва ахлоқий қоидаларига мувофиқ амалга ошади. Шунинг учун ижтимоий билишнинг мазмуни, моҳияти уни билаётган субъектнинг ижтимоий мавқеига боғлиқ бўлади. Илмий ҳақиқат ҳар доим ягона бўлиб, у объективдир. Бу маънода ҳақиқат кишиларга, синфларга бефарқдир, лекин кишилар, синфлар унга нисбатан бефарқ эмас.

Ижтимоий билишнинг аниқ тарихий далилларга таянган эмпирик даражаси маълумотлари ундан юқорирок

босқич бўлган назарий даражасида умумлаштирилиб, ижтимоий тараққиёт қонуниятлари кашф этилади.

Ижтимоий далилларнинг ва ижтимоий назарияларнинг бирлиги илмий олдиндан кўриш ва башорат қилиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Жамият тараққиётини олдиндан билиш ва башорат қилиш тўғрисида турлича маълумотлар mavjud. Шуларнинг ичида кенг тарқалган концепциялар ҳисобланган футурология ва герменевтикани кўрсатиш лозим.

Жамият тараққиёти қонуниятларини билиш ва улардан инсон манфаати учун фойдаланишда ижтимоий фаолиятнинг ўрни каггадир.

3. Жамиятдаги ижтимоий зиддиятларнинг келиб чиқиши сабабларининг чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилиниши уларни ҳал этишнинг муҳим омилидир. Ижтимоий зиддиятлар маълум мақсадлар ва манфаатлар йўлида ҳаракат қилувчи кишилар фаолиятида намоён бўлади.

Объектив ижтимоий зиддиятлар жамият эҳтиёжлари ва кизиқишларига мос тарзда, субъектив омишлар, кизиқишларни англаш, мақсадни белгилаш, ҳаракатлар дастурини ишлаб чиқиш, жамиятни такомиллаштириш дастурини амалга ошириш учун ижтимоий кучларни ташкил қилиш ва ҳақозолар орқали инсон фаолиятининг сабабияти сифатида намоён бўлади.

Ижтимоий зиддиятлар эскининг емирилиб, янгининг пайдо бўлиши, зиддиятларни ўз вақтида англаш, уларнинг карама-қарши томонларга оғиб кетишига, яъни бутуннинг парчаланишига йўл қўймаслик, муҳим зиддиятларни номухимдан, антогонистик зиддиятларни поантогонистик зиддиятлардан фарқлашни тақоза этади. Ҳозирги даврда бир мамлакат ичидаги ва бутун дунёдаги зиддиятларни

консенсус (келишиш), мулоқатлар каби шаклларда ҳал қилиш тарихий зарурат бўлиб турибди. Зиддиятларни жанжаллар, можаролар, урушлар йўли билан ҳал этишга интилиш эҳдиликда катта ҳалокатларга олиб келишиши жаҳон афкор оммаси тобора чуқурроқ тушуниб, бундан тегишли ҳулосалар чиқармоқда.

Жамиятнинг келиб чиқиши ва ривожланиш қонуниятларини атрофлича билиш, унинг иқтисодий, сиёсий, маънавий соҳаларида рўй бераётган зиддиятларни ўз вақтида англаб ва бартараф этиш билан бир қаторда, уни демократик тамойиллар асосида замонавий усулда бошқариш катта ўрин эгаллайди.

4. Инсоннинг ўз хохиш-иродасини эркин билдириши ҳамда уни амалга ошириши, барча фуқороларнинг тенг ҳуқуқлилиги, давлат ва жамият бошқарувида қонун устиворлиги, давлат сиёсий органларининг сайланиши, уларнинг сайловчилар олдида ҳисоб беришини таъминлаш, давлат органларининг сайловчи ташкилотлар олдидаги жавобгарлиги, ошқоралик, фикрлар хилма-хиллигига йўл қўйиш ва бошқалар демократик тамойиллардир. Шарқда демократик жараёнлар ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, тадрижий ва узвий равишда аста-секин тараккий тонади: жамиятни демократиялаштириш одамларнинг тафаккури ва ижтимоий савияси билан демократик ўзгаришлар даражаси ва суръатлари бир-бирига қанчалик мутаносиб бўлишига боғлиқдир.

Шунингдек, демократик жараёнлар халқимиз, миллий маданиятимизнинг ўзига хос жиҳатларини, унинг табиатини ўзида мужассамлаштиради.

Ўзбекистон жаҳондаги ривожланган демократик мамлакатлар тажрибаларини ҳисобга олган ҳолда, миллий

анъаналаримиздан келиб чикиб, ўзига мос жамиятши бошқарув тузилмаларини танлаб олган.

Таянч тушунчалар:

Ижтимоий қонушлар, ижтимоий далил, статистик маълумотлар, илмий олдиндан кўриш, башорат килиш, ижтимоий зиддиятлар, консенсус.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ижтимоий воқеликни билишнинг ўзига хос хусусияти нималардан иборат?
2. Ижтимоий эҳтиёжлар ва манфаатларнинг билиш жараёнига таъсири?
3. Ижтимоий зиддиятларни баргараф этишнинг қандай йўллари ва шакллари биласиз.
4. Жамиятни демократик тамойиллар асосида бошқариш ҳақида фикр-мулоҳазаларингизни баён этинг.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т., “Ўзбекистон” нашр., 2003 йил.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2-Т. “Ўзбекистон” нашр., 1996 йил.
3. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. Т. “Ўзбекистон” нашр., 1997 йил.
4. Каримов И. А. Ўзбекистон буюқ келажак сари. Т. “Ўзбекистон” нашр., 1998.
5. Каримов И. А. Жамиятимиз мафқураси халқни халқ, миллатни миллат этишга хизмат қилсин. Т. Ўзбекистон. 1998 йил.

6. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. Т. “Ўзбекистон” нашр., (1999.)
7. Лбу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т. Х. Кодирий помидаги халк мероси нашр. 1993 йил.
8. Фалсафа асослари. (К. Назаров ва бошқалар) . Т., “Ўзбекистон” нашр., 2005 йил. 252-257 бетлар.

14-мавзу. Инсоният истикболи. (Реаллик ва башорат).

Режа:

1. Жамиятни илмий билиш ва бошқаришда унда содир бўлаётган жараёнларни олдиндан кўра билишнинг аҳамияти.

2. Жамият тараққиёти қонунларини олдиндан кўра билишнинг асосий усуллари.

3. Жаҳон тараққиётининг ҳозирги даврдаги ўзига хос хусусиятлари.

4. Ҳозирги замон умумбашарий муаммолари ва уларни бартараф этиш йўллари.

5. Инсон ва инсоният, улар тақдирининг муштараклиги.

1. Инсоният тарихий тараққиёти ҳеч қачон олдиндан белгиланган аниқ тўғри йўналишда кечган эмас. Ҳеч қандай олдиндан аниқ тайёрланган ва инсоният кутаётган бахтли келажак йўқ. Ушбу бахтли келажак замини жамият аъзоларининг ўз хоҳишларига қараб эмас, балки объектив қонуниятлар асосида ижтимоий, иқтисодий, интеллектуал шарт-шароитга асосланиши керак. Бу эса жамиятни илмий билиш ва бошқаришда, унда содир бўлаётган жараёнлар натижасини олдиндан башорат қилишда катта аҳамият касб этади. Башорат қилиш -- бу, жамият ҳаётида ҳали рўй бермаган, фанлар учун ҳозирча номаълум ҳисобланган.

мавжум имконият даражасидагина мавжуд бўлган воқеликдир. Бирон-бир ижтимоий-сиёсий воқеа ёки ҳодисанинг келажакда қандай рўй бериши, унинг ҳолати, ривожланиш қонуни ва оқибатларини муайян илмий далиллар, назарий ҳулосалар ва маълумотларга асосланган ҳолда олдиндан айтиб беришдир.

2. Ижтимоий тараққиёт натижаларини олдиндан билиш ва кенг мушоҳада этиш кишиларнинг орзу-истакларига эмас, балки жамият тараққиётининг қонуниларини пухта билишга асосланади ва у режалаштириш, дастурлаш, лойихалаштириш, бошқарини назариялари орқали амалга оширилади.

Жамият тараққиёти жараёнининг натижаларини олдиндан баҳорат қилишнинг маълум бир шароитда рўй берадиган қонуниятларини ҳозирги даврни келажакка боғлаш орқали экстрополяция, яъни содир бўлган воқеа ва ҳодисаларга қараб тарихий аналогия, ижтимоий ҳодисаларни компьютер орқали намуналаштириш, тарихий, илмий тажрибага асосланиб эксперт баҳолаш усуллари мавжуд.

3. Инсоният янги минг йиллик бошланишида ўзига хос янги даврга қадам қўйди. Бу даврнинг ўзига хос, олдинги пайтлардан фарқ қиладиган муҳим томонлари бор. Булар қуйидагилардан иборатдир.

Бир юзидаги давлатлар ва халқлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва ҳамкорликнинг юксалиб бориши жаҳон тараққиёти ҳозирги босқичининг ўзига хос хусусиятидир.

XX аср давомида ҳукм сурган икки тузум ўртасидаги «совук уруш» хавфи барҳам топди. Ҳозирги пайтда ўтмишдаги ўзаро душманлик ва ихтилофлар сиёсатилан ҳамкорликка ўтиш сиёсати муҳим бўлиб турибди.

Сайёрамизда этник ва миллатлароро зиддиятларнинг, шунингдек, термоядро уруши ва халқаро терроризм хавфи

сақланиб қолаётганлиги, сиёсий ва диний экстремизмнинг турли шакллари кучайиб бораётганлигини эътиборга олиб, давлатлар ва халқлар уларга қарши биргаликда кураш олиб боришлари зарурат бўлиб турибди. Шунингдек, ҳозирги давр хусусияти дунёдаги аксарият мамлакатларнинг айниқса яқинда мустақилликка эришган давлатларнинг энг кучли, энг катта халқаро банклар, нуфузли халқаро ташкилотларга тенг ҳуқуқли аъзо бўлиб кириб, куч-қайратлари ва иқтисодий имкониятларини умумий мақсадлар йўлида бирлаштириш жараёнларини рағбатлантириш ҳам муҳимдир. Буни Марказий Осиё республикалари учун алоҳида аҳамияти бордир.

4. Умумбашарий муаммоларга биринчи навбатда куйидагилар кирали:

– ер юзида термоядро урушининг олдини олиш, жаҳондаги барча халқларнинг тинч, осойишта яшаши ва тараккий этишини таъминлайдиган ядро қуролидан холи муҳитни яратиш;

– ривожланган мамлакатлар ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий, маданий ва демографик соҳалардаги муаммоларни хал этиб, бутун дунёда иқтисодий қолоқликка, қашшоқликка ва саводсизликка барҳам бериш;

– атроф муҳитни фалокатли ифлосланишидан сақлаб қолиш, инсониятни ёқилги, хом-ашё, озик - овқат, чучук сув билан таъминлаш имкониятларидан оқилона фойдаланиш;

– илмий-техника инкилоби моҳиятини ўз вақтида англаб, унинг натижасида юзага келиши мумкин бўлган салбий оқибатларнинг олдини олиш;

– ИТИ ютуқларидан жамият ва шахс манфаатлари йўлида самарали фойдаланиш.

Лайтиб ўтилган асосий умумбашарий муаммолар мураккаб ва кенг миқёсли бўлиб, уларни ҳал этишдан кўра зарур ва муҳим вазифа йўқ.

5. Кишилиқ жамияти тараққиётининг дастлабки даврларида ҳар бир уруғ, қабила, элат, халқ атрофидаги бошқа ижтимоий бирликлар билан ўзаро ижтимоий алоқаларга киришмай яшаши ва тараққий этиши мумкин бўлган бўлса, ҳозирги кунга келиб эса, дунёдаги барчи халқларнинг тақдирини ўзаро муштарақ бўлиб бормоқда. Ушбу ҳолат заминида илмий-техника инқилобини натижасида юзага келган умумбашарий муаммоларни ҳал этиш, мамлакатлар ўртасидаги савдо, иқтисодий, маданий алоқаларни мустаҳкамлаш катта аҳамият касб этади.

Инсон тақдирини бутун башарият истиқболи билан муштарақ эканлигини халқимиз яхши билади. Шунинг учун ҳам улар минтақамиздаги қўшпи мамлакатлар ҳамда жаҳон халқлари билан ўзаро ҳурмат-иззатда бўлишга доимо интилиб келади. Бу ҳол айниқса мустақилликка эришган мамлакатимиз давлати олиб бораётган сиёсатида яққол сезилмоқда.

Таянч гушунчалар:

Баннорат, экстерн баҳолаш, экстрополяция, тарихий аналогия, интеграция, ҳамкорлик, умумбашарий муаммолар.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Сизнингча, жамият тараққиётини олдиндан кўра билишнинг моҳияти нимадан иборат?

2. Ҳозирги давр тарихий жараёнининг ўзинга хос хусусиятлари ҳақида сўзлаб беринг.

3. Ҳозирги замон умумбашарий муаммолари, уларни ҳал этиш йўллари ва истиқболлари қандай?

4. Инсон ва инсоният, улар тақдирининг муштараклиги хақида нималар дея оласиз?

Адабиётлар:

1. Каримов.И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари Т. 1997 йил. 3-134 бетлар.

2. Юсупов.У. «Кўшнинг тинч-сеп тинч». «Меҳнат», 2000 йил. -3-21-бетлар.

3. Фалсафа асослари. Т. «Ўзбекистон» нашр., 2005 йил. 337-348- бетлар.

М У Н Д А Р И Ж А

Мукалдима.....	3
I бўлим. Фалсафа фанининг умумий масалалари...	5
1- мавзу. Фалсафанинг фан сифатида шаклланиши, унинг предмети, функциялари ва муаммолари. . .	5
2- мавзу. Фанлар тизимида фалсафа ва унинг асосий хусусиятлари.	17
3- мавзу. Дунёқараш ва унинг тарихий тиллари. Фалсафий дунёқараш, унинг хусусиятлари ва тамойиллари.	26
II бўлим. Фалсафа тарихи.	35
1- мавзу. Қадимги Шарқ мамлакатларида илк фалсафий фикрларнинг вужудга келиши.	35
2- мавзу. Қадимги Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий фикрларнинг шаклланиши.	43
3- мавзу. Қадимги Юнонистон ва Румода фалсафий фикрлар ривожланиши.	48
4- мавзу. VII-IX асрларда Марказий Осиёда диний-фалсафий фикрлар.	58
5- мавзу. IX-XII асрларда Араб-мусулмон оламида Уйғонинг даври	68
6- мавзу. Ўрта аср Оврупо фалсафаси.	82
7- мавзу. XIV-XV асрларда Марказий Осиёда табиий-илмий, ижтимоий-фалсафий фикрлар. Тасаввуф.	85
8- мавзу. Ғарб Уйғонинг даври фалсафаси.	91
9- мавзу. XVI-XVIII асрлар Ғарбий Оврупода фалсафий фикрлар ривож.	94
10- мавзу. Германияда фалсафий фикрлар ривожланиши. Марксча фалсафа: унинг кадрланиш ва кадрсизланиш сабаблари.	101
11- мавзу. Фалсафада XVIII-XIX асрларда ижтимоий-фалсафий фикрлар тараккиёти. Рус космоизми.	111

12-	мавзу. XVI-XIX асрларда Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий фикрлар. Фалсафий фикрлар қашшоқлиги ва унинг ижтимоий оқибатлари.	116
13-	мавзу. XIX аср охири ва XX аср бошларида Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий фикрлар ривожи.	132
14-	мавзу. XIX аср охири ва XX аср бошларида Ғарб фалсафаси.	138
15-	мавзу. Ҳозирги замон фалсафаси.	141
	III бўлим. Фалсафа фани назарияси.	147
1-	мавзу. Борлиқ фалсафаси.	147
2-	мавзу. Табиат-борлиқнинг ажралмас қисми.	151
3-	мавзу. Онг, ижтимоий онг, унинг асосий шакллари.	155
4-	мавзу. Ҳаракат ва тараккиёт, унинг фалсафий мазмуни.	163
5-	мавзу. Қонун ва фалсафа фани қонунлари.	172
6-	мавзу. Фалсафа фани категориялари.	176
7-	мавзу. Фалсафа фани тамойиллари.	181
8-	мавзу Билиш жараёнининг даражалари ва босиқичлари.	184
9-	мавзу. Фалсафада инсон муаммоси, унинг асосий жиҳатлари.	189
10-	мавзу. Маданият, қадриятлар, уларнинг инсон маънавий камолотидаги ўрнининг фалсафий талқини.	194
11-	мавзу. Жамиятни фалсафий англаш асослари.	200
12-	мавзу. Ўзбекистон мустақиллигининг назарий-фалсафий масалалари.	206
13-	мавзу. Жамиятни илмий билиш ва илмий бошқариш муаммолари.	212
14-	мавзу. Инсоният истиқболи. (Реаллик ва башорат)	217

И.Каримов, М.Рустамова

ФАЛСАФА ФАНИ ТАРИХИ ВА НАЗАРИЯСИ
(методик қўлланма)

Мухаррир: А.Абдусамедов

Компьютерда
саҳифаловчи: О.Ҳаётбеков

Босишга рухсат этилди 26.06.2007. Ҳажми 14,00 босма табок.
Бичими 60x80 1/16. Адади 500 нусха. Буюртма № 16.
Низомий помидаги Тошкент Давлат Педагогика университети
босмахонасида чоп этилди.